

83
р. 92

Абдулла а РУСТАМОВ



Аббай
абадияти

✓

83
p.92

Абдулла РУСТАМОВ

АБАЙ АБАДИЯТИ

1902

Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай
Кўнонбоевнинг абадий сиймоси ва адабий мероси

(Монография)



Тошкент – 2019

ЎЎК 821.512.122.09(092)
КБК 83.3г(5К03)
Р 92

Рустамов, Абдулла

Абай абадияти [Матн] / А.Рустамов. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2019. – 236 б.

ISBN 978-9943-5761-2-4

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 мартдаги "Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида"ги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон қозоқ миллий маданият маркази томонидан нашрга тавсия қилинди.

Ушбу монография асарда буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг мураккаб ва мазмунли ҳаёт йўли ҳамда серқирра ва бой ижодий фаолияти ҳақида сўз юритилиб, унинг умуминсоний қадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук асарларида илгари сурилган илғор демократик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолатпарварлик, меҳнатсеварлик ғоялари ҳамда маданият, маърифий, тарбиявий, ахлокий, илмий, диний ва фалсафий қарашлари байн этилган. Шунингдек, китобда ҳассос шоирнинг ўзи яшаган оғир ва мураккаб даврдаги мазлум қозоқ халқининг озодлигини қўйлаб, келажикга ишониб, билимли, салохиятли ва юқори маънавиятли эл бўлишига ундаган чакирек ва даъватлари ёритилган.

"Қозоғистон Республикасида Ўзбекистон йили" ҳамда "Ўзбекистон Республикасида Қозоғистон йили"га бағишлаб, муҳтарам ўзбек ўқувчиларини улуғ мутафаккир шоир Абай Қўнонбоевнинг ибратли ҳаёти ва ўлмас ижоди билан яқиндан таништириш мақсадида тавсия этилаётган мазкур асар китобхонларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

Тақризчилар:

Уалихан Қалижанов,

Қозоғистон Республикаси Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси,
филология фанлари доктори,

Қозоқбой Йўлдош,

филология фанлари доктори, профессор;

Адхамбек Алимбеков,

филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-5761-2-4

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҚАРОРИ

БУЮК ҚОЗОҚ ШОИРИ ВА МУТАФАККИРИ АБАЙ ҚЎНОНБОВ ИЖОДИЙ МЕРОСИНИ КЕНГ ЎРГАНИШ ВА ТАРҒИБ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

Буюк маърифатпарвар шоир ва мутафаккир, эзгулик ва дўстлик куйчиси Абай Қўнонбоевнинг шарафли номи ва бой ижодий мероси нафақат қозоқ халқи, айни пайтда бутун туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ҳам қалбида безавол яшаб келмоқда.

Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасидаги ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари янги босқичга кўтарилаётган бугунги кунда Абай Қўнонбоев сингари улуғ алломаларнинг ўлмас мероси халқларимиз учун янада муҳим маъно ва аҳамият касб этади.

Абай Қўнонбоевнинг умуминсоний қадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук бадиий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан халқларимиз маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссасини инобатга олиб ҳамда ўзаро маданий-гуманитар алоқаларни янада ривожлантириш, эл-юртимизни қозоқ адабиётининг улуғ намоёндалари ижоди билан кенг таништириш мақсадида:

1. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Ўзбекистон Фанлар академияси, Республика Маънавият ва маърифат маркази, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик

© А.Рустамов.

© «Muharrir nashriyoti»,
Тошкент, 2019.

алоқалари кўмитаси ва жамоатчилик вакилларининг ҳалқимизнинг қардош Қозоғистон халқига, унинг бетакрор адабиёти ва маданиятига, ёруғ келажагига бўлган ҳурмати ва ишончининг ёрқин ифодаси сифатида юртимизда буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисидаги таклифлари маъқуллансин.

2. Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилишни ташкил қилиш бўйича ташкилий кўмита (кейинги ўринларда Ташкилий кўмита деб аталади) таркиби иловага мувофиқ тасдиқлансин.

3. Ташкилий кўмита бир ой муддатда Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича тегишли чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқсин.

Ушбу чора-тадбирлар режасида:

Абай Қўнонбоевнинг "Сайланма" асарини ҳамда "Ўзбек ва қозоқ адабий алоқалари" номли адабий-таҳлилий мақолалар тўпламини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш;

Низомий номидаги Тошкент давлат педогогика университетида "Абай ва Ўзбек адабиёти" номли доимий экспозицияни ташкил этиш;

ҳар йили шоир туғилган 10 август санасида Тошкент шаҳрида ўрнатилган Абай Қўнонбоев хайкали пойига гул қўйиш маросими ва мушоира ўтказиш;

ўқувчи ва талаба-ёшлар ўртасида "Абай асарларининг билимдони" иншолар кўрик-танловини ўтказиш;

оммавий ахборот воситаларида Абай Қўнонбоев ҳаёти ва ижоди ҳақида туркум кўрсатув ва эшиттиришлар, мақолалар бериб бориш;

Абай Қўнонбоев ҳаёти ва ижоди ҳақида яратилган бадиий ва ҳужжатли фильмларни Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси телеканаллари орқали намойиш этиш;

мамлакатимизнинг олий ва ўрта-махсус, касб-ҳунар, умумий ўрта таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, меҳнат жамоалари ва маҳаллаларда таниқли шоир ва ёзувчилар, олимлар иштирокида учрашувлар, адабий кечалар ташкил этиш тадбирлари кўзда тутилсин.

4. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, "Жаҳон" ахборот агентлиги ва бошқа оммавий ахборот воситаларига қарор ижроси билан боғлиқ тадбирларни кенг ёритиш тавсия этилсин.

5. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири А.Арипов ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат маслаҳатчиси Х.Султонов зиммасига юклансин.

Ўзбекистон Республикаси
Президенти

Ш. МИРЗИЁЕВ

Тошкент шаҳри,
2018 йил, 13 март

Буюк маърифатпарвар шоир ва мутафаккир, эзгулик ва дўстлик куйчиси Абай Қўнонбоевнинг шарафли номи ва бой ижодий мероси нафақат қозоқ халқи, айти пайтда бутун туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ҳам қалбида безавол яшаб келмоқда.

Шавкат Мирзиёев,
Ўзбекистон Республикаси Президенти

БУЮК АБАЙ СИЙМОСИ – АБАДИЙ ДЎСТЛИГИМИЗ РАМЗИ

Қадимдан бир-бирларига қавм-қариндош, тили, дили ва дини бир бўлган, бир дарёдан сув ичиб, қиз бериб, қиз олишиб, яқин дўстлик ва яхши ҳамкорликда яшаб келаётган ён ва жон қўшни бўлган ўзбек-қозоқ халқларининг азалий дўстлиги, оға-инилиги ҳамда ўрталаридаги иқтисодий-ижтимоий, адабий-маданий алоқалар тобора ривожланиб келмоқда.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти муҳтарам Шавкат Миронович Мирзиёев ва Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти хурматли Нурсултон Абишевич Назарбаевларнинг ўзаро яқин муносабатлари ҳамда уларнинг икки қардош халқнинг абадий дўстлиги ва манфаатлари йўлидаги сазой-ҳаракатлари натижасида Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасидаги ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари янги босқичга кўтарилган бугунги кунда икки қардош ўзбек ва қозоқ халқлари орасидан етишиб чиққан улуғ сиймоларни қадрлаш, уларнинг халқларимизга қолдириб кетган ўлмас меросларини ўрганиш ва тарғиб қилишга жуда катта эътибор қаратилмоқда.

Шу жиҳатдан Республикаимиз Президентининг 2018 йил 13 мартдаги “Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида”ги қарори буюк шоирга бўлган юксак ҳурмат-эҳтиром бўлиши билан бирга қардош Қозоғистон халқи, унинг бетакрор адабиёти ва маданиятига, ёруғ келажакига бўлган катта ҳурмат ва эътирофнинг ёрқин ифодасидир. Дарҳақиқат, қарорда таъкидлаганидек: “Буюк маърифатпарвар шоир ва мутафаккир, эзгулик ва дўстлик куйчиси Абай Қўнонбоевнинг шарафли номи ва бой ижодий мероси нафақат қозоқ халқи, айти пайтда бутун туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ҳам қалбида безавол яшаб келмоқда”. Шундан келиб чиқиб, биз Абай Қўнонбоевни фақат қозоқ халқининггина эмас, балки бутун туркий олами, ҳатто жаҳон халқлари адабиётининг классиги, буюк шоир ва мутафаккир адиб деб фахр билан айта оламиз.

Буюк адибнинг ўзбек халқида бўлган меҳр-муҳаббатини эса алоҳида таъкидлаш жоиз. “Насихатлар”нинг “Иккинчи сўз”ида: “Ўзбек деҳқони етиштирмаган ўсимлиkning ўзи йўқ, улар ясамаган буюм йўқ. Аҳилликда яшашади, адоват қўзғамайди. Таниқли бойлари, билимдон муллалари, хунармандлик ва мўл-кўллик дейсизми, боадаблик дейсизми – ҳаммаси уларда бор”, – дея ўзбек халқида юксак баҳо берган. Бу билан Абай ўз халқини илғор ўзбек халқи каторида кўргиси келди, улар билан дўст бўлиб ҳамкорликда яшашга чақирди. Шундан келиб чиқиб, хозирги кунда тобора ривожланиб бораётган қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги абадий дўстлиkning тамал тошларидан бирини ўша даврда ўз элининг чин ватанпарвари ва маърифатпарвари бўлган Абай томонидан ҳам қўйилганлигига амин бўламиз.

Абай улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийни ўзига устоз деб билган. Ўзбек ҳамда қозоқ адабиётла-

рининг буюк намоёндалари бўлган Навоий ва Абай турли замонларда яшаган бўлсалар-да, улар бир эзгу мақсадлар йўлида ижод қилганлар.

Ана шундай жиҳатлари учун ҳам буюк шоир ва мутафаккир Абай Қўнонбоевни Ўзбекистонда севиб ўқишади ва улуғлашади. Бунинг ёрқин далили – унинг ўлмас асарларининг таржима қилиниб мутолаа қилинаётганлиги, унинг номи билан кўчалар, кишлоқлар, хўжаликлар ва маданият ўчоқларининг аталиши. Биз учун янада аҳамиятлиси ва фахрлиси республикамиз пойтахти Тошкент шаҳрининг марказида унинг маҳобатли ҳайкали ўрнатилиб, пойига гулчамбарлар қўйилиб, ҳурмат бажо этилаётганлиги. Бу ҳам бўлса, халқимизнинг Абайга бўлган юксак иззат-иқроми ва чексиз эҳтиромидир. Пойтахтимиздаги Алишер Навоий ва Абай Қўнонбоев кўчаларининг бир-бирларига туташлиги ва шу кўчалар бўйидаги ҳар иккисининг салобатли ҳайкаллариининг бир-бирларига ўйғунлиги, назаримизда, улар устоз ва шогирддек ҳамон мулоқотда бўлиб турадигандек.

Ўзбекистон қозоқ миллий маданий маркази республика-миз Президентининг мазкур қарорида белгилаб берилган вазифаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитаси ва Республика Ёзувчилар Уюшмаси билан ҳамкорликда буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиб амалга ошириб келмоқда. Шунга мувофиқ мамлакатимизнинг олий ва ўрта махсус, касб-хунар, умумий урта таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, меҳнат жамоалари ва маҳаллаларда таниқли шоир ва ёзувчилар, олимлар иштирокида учрашувлар, адабий кечалар уюштирилди. Республикамиз ом-

мавий ахборот воситаларида Абай ҳаёти ва ижоди ҳақида туркум кўрсатувлар ва эшиттиришлар, кўплаб мақолалар берилди. Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университетида "Абай ва ўзбек адабиёти" номли доимий экспозиция ташкил этилди. Абайнинг ўзбек тилидаги "Сайланма" асари ва "Ўзбек-қозоқ адабий алоқалари" номли адабий-таҳлилий мақолалар тўплами чоп этилди. "Абай сўзи" хужжатли фильми яратилди. Шунингдек, республика-миз ўқувчи ва талаба-ёшлари ўртасида Абай асарлари асосида "Абай асарларининг билимдони" иншо-лар кўриктановлари бўлиб ўтмоқда.

Шулар билан бирга абайшунос олим Абдулла Рустамовнинг тақдим этилаётган ушбу "Абай абадияти" илмий-тадқиқот асарининг чоп этилиши ўзбек китобхонларига буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг мураккаб ҳаёт йўли ва ўлмас мероси билан ўз она тили-да яқиндан танишиш имконини берди. Мазкур китобдан ўқувчилар Абай ижодининг турли қирралари, теран маз-мунли ажойиб шеърляти, фалсафий фикр-мулоҳазалари ва ўлмас ғоялари сингдирилган прозаси ҳақида батафсил маълумот олади.

Республика-миз Президентининг қарорининг ижроси бўйича амалга оширилаётган юқорида атаб ўтилган чора-тадбирлар, ўз навбатида, буюк шоирга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш билан бирга, қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги азалдан келаётган абадий дўстлик ва яқин ҳамкорликнинг янада ривожланиб бораётганлигининг, қардош Қозоғистон билан адабий-маданий ҳамда ижтимоий-иқтисодий алоқаларимизнинг тобора ўсиб, тараққий этаётганлигининг ёрқин намоёнишидир.

Айниқса, 2019 йилнинг 14-15 апрель кунлари Қозоғистон Республикасининг янги Президенти Қосим-Жўмарт Тўқаевнинг жуда катта нуфузли делегация ҳамроҳлигида

республикамызга давлат ташрифи билан келиши, унинг республикамыз Президентини Шавкат Мирзиёев билан дўстона мулоқотлари, биргаликда қабул қилган қатор директив ҳужжатлари, муҳим келишувлари ва уларнинг икки қардош халқ манфаатларини кўлаб олиб бораётган сўй-ҳаракатлари халқларимиз ўртасидаги абадий дўстлик ва изчил ҳамкорлик муносабатларини янада юксак, янги босқичга кўтарди, десак бўлади. Бундан дилларимизда чексиз миннатдорлик ва қувонч, юксак фахр ва ифтихор туйғулари тўлиб-тошди. Бу ифтихор туйғулари Президентларимиз иштирокида пойтахтимиздаги Анжуманлар саройида тантанали равишда "Ўзбекистонда Қозоғистон йили"нинг очилиши, унда Ўзбекистон халқини мамнун этган қозоқ халқининг буюк ва бетакрор санъатининг ёрқин намойиши билан ўйғунлашиб кетди. Булар икки қардош халқ абадий дўстлигининг ва маънавий юксалишининг олий тинчлигига айланди.

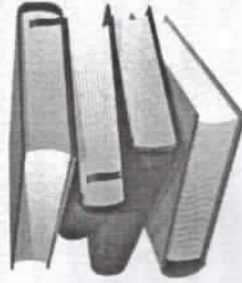
Ана шундай кўтаринки вазиятда ва қулай имкониятлардан фойдаланган ҳолда жамоатчилик асосида фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон қозоқ миллий маданий маркази республикамызда сиёсий барқарорлик ва бағрикенглик, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликнинг бардавомлигига ҳамда тобора мустаҳкамланиб ва ўйғунлашиб боришига, мамлакатимиздаги қозоқ жамоатчилигининг манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, унинг тили ва урф-одатлари, миллий қадриятларининг сақланибгина қолмай янада ривожланишини таъминлашга, қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги абадий дўстлик ва изчил ҳамкорликнинг янада барқарор бўлишига, адабий, маданий ва маърифий алоқаларнинг тобора равақ топишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда. Шу жиҳатдан марказимиз ўзининг беқиёс амалий ишлари билан миллатлараро дўстлик муносабатларида икки халқни бир-бирларига яна-

да жипслаширмоқда ва бу билан улар ўртасидаги абадий дўстлик ва яқин ҳамкорликнинг "олтин кўприги" бўлиб келмоқда.

Мана 28 йилдирки қардош Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикалари Истиқлол шарофати билан қўлга киритган улкан ютуқларини кўз қорачиғидек асраб, мамлакатларимиз равақи ва халқларимиз фаровонлиги йўлида жуда катта ва муҳим иқтисодий, ижтимоий ва маданий ислохотларни амалга оширмоқдалар.

Ўлкамиз йилдан-йилга обод, халқимиз бой-бадавлат бўлиб, азалий орзулар руёбга чиқмоқда. Жамиятмизнинг бундай гуллаб-яшнашининг асосий омили – тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро тотувлик ва бағрикенглик, халқларимизнинг бирдамлиги ва ҳамжиҳатлигидир. Ўзбекистондай умумий ўйимизнинг содиқ фарзандлари бўлган қозоқ миллати вакиллари ҳам бошқа халқлар қатори тенг ҳуқуқли нуфузга эга бўлиб, туғишган оғаси – ўзбек халқи билан тинч-тотув, дўст-биродарликда фаровон турмуш кечириб, ватанимиз равақи йўлида фидокорона меҳнат қилиб келаётганликларидан фойда мамнундирлар.

Серикбай Усенов,
Ўзбекистон қозоқ миллий
маданий маркази раиси



Умуман, биз ҳозир изчил амалга ошираётган кўплаб ташаббусларнинг асослигини бошқа томондан излашнинг ҳожати йўқ. Ҳаммасини ҳам Абайдан топасан.

Бугунги халқаро муносабатлардаги давлатимиз ички-ташқи сиёсатининг жавобини ҳам Абайдан топса бўлади. Қозоқ жамиятига ижтимоий ислохотни ҳам, иқтисодий ислохотни ҳам тақлиф этган Абай.

Ўз халқини «юрт бўлсин, ўссин, юксалсин» дейдиган ҳар бир фуқаро Абайни ўқисин, Абайга қулоқ солсин.

Нурсултон Назарбоев,
Қозоғистон Республикаси
Биринчи Президенти, Элбоши

МУҚАДДИМА

Биз яшаётган табаррук замин, муқаддас ва хосиятли тулроқ, мусаффо ва мовий осмон, бой ва кўркам табиат, инсонга бахшида этилган ноз-неъматлар ва фаровон ҳаёт – барча-барчаси, аввало, Яратганнинг марҳамати, қолаверса, дунёдаги жами эзгуликлар билан яхшиликлар туфайлигина неча минглаб асрлардан бери сақланиб, тараққий этиб, инсониятга битмас-туганмас неъматларини, хайр-саховатини олийҳимматлик билан тухфа этиб келмоқда.

Дунёни ушлаб турган эзгуликлар билан яхшиликларнинг кўпайишига улкан ҳисса қўшган ҳар бир халқнинг, ҳар бир юртнинг, ҳар бир элнинг улуғ инсонлари, буюк шахслари, даҳо ва алломалари бўлади, уларнинг жаҳон цивилизациясидаги хизматлари беқиёсдир. Шунинг учун ҳам улар халқининг юрагида яшайди, эли билан ҳамнафас бўлиб,

дардига ҳам, қувончига ҳам шерик бўлади, умрини халқ манфаатига бағишлаб, унинг фаровонлиги, равнақи, озо-йишта ҳаёти ва буюк келажаги учун курашади, ижод қилади. Улар халқини маърифатли, маданиятли ва салоҳиятли этиш учун бор билимини, ақлу заковати ва куч-қувватини аямайди. Халқи ҳам уларни шарафлайди, улуғлайди, юксакларга кўтаради.

Ўтмишга назар ташласак, бундай улуғ инсонлар, буюк шахслар Туронзаминда кўплаб бўлганлиги ва ўзларидан абадий ном, ўчмас из, унутилмас эзгу ишлар ва улкан адабий-маънавий мерос қолдириб кетганликлари кўз олдимизда намоён бўлади. Улар бизда ғурур ва фахрланиш туйғуларини уйғотади. Ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан Абу Али ибн Сино, Имом Бухорий, Абу Райхон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби улуғ сиймолар шулар жумласидандир.

Азалдан бир-бирига қавм-қариндош, дили, тили ва дини бир бўлган, бир дарёдан сув ичиб, қиз бериб, қиз олиб, дўстлик ва ҳамкорликда яшаб келаётган ён қўшни – жон қўшнимиз бўлган қозоқ халқи орасидан ҳам ана шундай ўз халқининг асл фарзандлари бўлган улуғ сиймолар кўплаб етишиб чиққанки, улар элининг, миллатининг фахрига айланганлар.

Шундай буюк сиймолардан бири, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошида яшаб ижод этган, қозоқ халқининг улуғ мутафаккир шоири ва маърифатпарвари Абай Қўнонбоевдир. У 174 йилдирки ўзининг барҳаёт номи ва бетакрор ўлмас ижоди билан қозоқ халқининг шухратини оламга ёйиб келмоқда. Шоирнинг нуфузи, қозоқ халқининг тарихи, унинг ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий ҳаётидаги ўрни абадийдир. Абайнинг адабий мероси, илғор фалсафий фикрлари, буюк яратувчилик ғоялари ва танга, инсонга, табиатга, ҳаётга бағишланган юксак маънавий дунёси халқининг қалб тўридан мангуга жой олган.

Кейинги йилларда Абай ижодида қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти мухтарам Шавкат Миромонович Мирзиёев ва Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти хурматли Нурсултон Абишевич Назарбоевнинг ўзаро яқин дўстона муносабатлари ҳамда уларнинг икки қардош халқларимизнинг абадий дўстлиги ва манфаатлари йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижасида Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасида ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари янги босқичга кўтарилган бугунги кунда Абай Қўнонбоев сингари улўғ алломаларнинг ўлмас мероси халқларимиз учун янада муҳим аҳамият касб этади.

Абайнинг умуминсоний қадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук бадиий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан халқларимиз маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссаси инobatга олиниб, халқларимиз орасидаги ўзаро маданий-гуманитар aloқаларни янада ривожлантириш, эл-юртимизни қозоқ адабиётининг улўғ намояндалари ижоди билан кенг таништириш мақсадида 2018 йилнинг 13 мартада қабул қилинган Республикамиз Президентининг "Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида"ги қарори бир томондан, қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасида қадимдан келаётган абадий дўстлик ва ҳамкорликнинг яна бир кўриниши бўлса, иккинчидан, буюк шоирга бўлган юксак ҳурмат ва эҳтиромдир.

Бу қарор халқларимиз дўстлиги ва ҳамкорлиги тарихидаги муҳим ҳужжат бўлиб, буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг етук бадиий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан кенгрок танишиш, ўрганиш ва тарғиб этиш имкониятини янада оширади. Дарҳақиқат, мухтарам Юртбошимизнинг ушбу қарорида таъкидлаганидек: "Буюк маърифатпарвар шоир ва мутафаккир, эзгулик

ва дўстлик куйчиси Абай Қўнонбоевнинг шарафли номи ва бой ижодий мероси нафақат қозоқ халқи, айти пайтда бутун туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ҳам қалбида безавол яшаб келмоқда".

Шу маънода Абайни фақат қозоқ халқининггина эмас, балки бутун туркий олам, ҳатто бутун инсониятнинг фалсафий тафаккури тараққиётига катта ҳисса қўшган, адабий тафаккурни нурлантирган, ҳаётни санъаткорона бадиий акс эттирган улкан мутафаккир адиб десак, муболаға бўлмайди. Чунки у шоир сифатида бутун инсониятга муҳаббат билан қаради.

Абай Қўнонбоев, аввало, қозоқ халқининг миллий шоиридир. Унинг халқига бўлган меҳр-муҳаббатини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди. Шоирни миллийлик қобигидан чиқариб, умумбашарий шоирга айлантирган омил ҳам унинг халқига бўлган чексиз ва беғубор муҳаббати, эл-юртининг тақдири билан боғлиқ курашчан доно фикрларидир. Зеро, ўз халқини чин севган кишигина бошқа халқларни сева олади, ўз қадрини ҳимоя қилишга қодир одамгина инсон аҳлининг қадрини улуғлай олади. Шоирнинг ўз даврида олам, одам, ҳаёт ҳақидаги халқ ичида ёйган ғоялари, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий юксалиши, инсонларнинг маънавий баркамоллиги борасида қилган ўғит-насихатлари, доно васиятлари унинг халқига чексиз муҳаббатининг натижасидир.

Абайнинг халқига қолдирган бебаҳо асарларининг аҳамияти фақат бадиий сўз, назм ва наср сифатида баҳоланса, унга фақат шоир сифатида қаралса, мавжуд ҳақиқатдан кўз юмиш бўлади. Абай олам, одам, Ватан ҳақидаги фалсафий қарашларини инсонга хос эзгутуйғулар билан уйғунлаштириб, фикр-мулоҳазаларини ифодалашда бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланган.

Абай халқини, замондошларини адолатли жамиятнинг, бахтли турмушнинг асослари нимада эканлигини англаб етишга, содир бўлган нарса-ҳодисаларнинг туб

моҳиятини тушуниб олишга чақирди. Одамларни тафаккур қилишга, ўзини англашга, миллат сифатида ўзини танишга йўналтирди. Элининг тинч, осойишта ҳаёт кечиришини, илм-билимли бўлишини, маданиятининг юксалишини орзу қилган улуғ шоир халқига теран ҳикматлар ва гўзал туйғулар билан тўлиб-тошган ажойиб шеърлар хазинасини мерос қилиб қолдирди. Бу ажойиб шеърларидаги ҳаққоний фикрлар фақат қозоқ халқининг келажаги учун эмас, балки бутун инсониятнинг ҳаёти ва маънавий эҳтиёжи учун муносиб йўл-йўриқ, маълум бир йўналиш бўлди. Худди шунинг учун шоирнинг адабий мероси миллийликдан чиқиб, жаҳон сўз санъатининг бекиёс дурдоналарига, инсоният тафаккурининг хазинасига айланди.

Бугунги кунда Абай асарларини ўқиган биргина қозоқ халқи эмас, балки у билан таниш бўлган бошқа халқлар ҳам маънавий ташналигини қондирмоқда, десак муболаға бўлмайди. Шу билан бирга, шоир асарларини кишини ҳаётий масалалар устида бош қотиришига ундайдиган тафаккур дурдоналари дейиш мумкин. Унинг кўшиқ бўлиб янраган ажойиб шеърлари, ҳикмат бўлиб дилларга синган насрий асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилингани ва таржима қилинаётганлигининг бош сабаби ҳам шунда бўлса керак.

Абайни инсон қалбининг руҳий табибига қийёсласа бўлади. Шоир шеърларининг даврлар ўтиб, замонлар алмашса-да, аҳамиятини йўқотмай, аксинча, қадр-қимматининг тобора ортиб бориши улардаги панд-насихатнинг юракларга малҳам бўлиб сингишидадир, кўнгилларни илҳомлантириб, қанот бахш этишидадир, кишиларни ҳаяжонга солишидадир. Унинг шеърлари жароҳатли юракларга малҳам, хорғин вужудларга қувват, тушкун руҳга қанот бағишлайди. Худди шунинг учун қозоқ халқи қийналган, озор чеккан, ночор қолган, ғуссага ботган пайтларида Абайни дардларидан

фориф этадиган бир маънавий табиб – ҳаким деб билади. Шоирнинг малҳам янглиғ шеърлари, даъваткор сўзлари барча даврларда катта-кичикнинг руҳини поклаб, бу дунёга, инсонга, ҳаётга муҳаббат уйғотган, халқ кўнглини юксакларга кўтариб, бутун қозоқ жамиятининг руҳий саломатлигини таъмин этиб келган дейишимиз мумкин.

Ҳақиқатан, Абай шеърлари тоғ бағридан қайнаб чиққан зинлол чашманинг суви каби жонга ҳузур бағишлайди. Бу шеърлар тонгги сабо каби мусафодир. Улар гулу райҳоннинг ва боғу бўстоннинг муаттар ҳиди каби барқ уриб, кўнгилни завқу шавққа тўлдиради, бўғин-бўғинларни бўшаштириб, юракларни яйратган дўмбиранинг майин ва дил ўртар ноласи каби ҳаяжонга солади. Хулоса қилиб айтганда, Абай шеърлари инсон учун зарур бўлган барча эзгу хусусиятларни ўзида жо этган жонга шифо берувчи руҳий малҳамдир.

Айни пайтда Абай улкан реалист шоир ва ёзувчидир. У асарларида ўз даврининг барча жиҳатларини бутун қарама-қаршиликлари билан кўрсатиб бера олди. Даврининг тарихий, ижтимоий-сиёсий масалаларини кўра билиб, айрим майда деталларига ҳис қилиб, ижодида тўлақонли акс эттира олди. Шундай қилиб, шоир ўз замонасининг кўзгусига айланди. Шунинг учун ҳам мен Абайнинг ўлмас ижоди ва маърифатпарварлик ғояларининг оламга татиғулик аҳамиятини, мангуликка дахлдор эканлигини ҳисобга олиб ушбу монографик асаримни "Абай абадияти" деб номладим. Унда Абайнинг оғир ва мураккаб ҳаёт йўли, ижодининг турли қирралари, теран мазмунли ажойиб шеърляти, ахлоқ-одоб, таълим-тарбияга оид ҳикматлари, фалсафий фикр-мулоҳазалари ва ўлмас ғоялари сингдирилган прозаси, яъни "Насихатлар"и ("Қора сўзлари") ҳақида баҳоли қудрат сўз юритдим. Мақсадим қозоқ халқининг асл сиймоси ва фахрига айланган Абайнинг ҳаёт йўли ва ўлмас ижоди билан муҳтарам ўзбек улуғви чиларини яқиндан таништириш,

сервиқор ва сермазмун Абай оламини кенг китобхонлар оmmasига бажонидил ҳавола этишдан иборат.

Шундай олийжаноб ва хайрли ишни қўллаб-қувватлаб, Республикамиз Президентининг қарорига мувофиқ буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг ижодий меросини республикамызда кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш билан боғлиқ ташкилий ишларни амалга оширишда ташаббускорлик ва жонбозлик кўрсатаётган ҳамда ушбу китобнинг чоп этилишига масъул бўлган Ўзбекистон қозоқ миллий маданият марказининг раиси Серикбой Назар ўғли Усеновга ҳамда китобни нашрга тайёрлашда қимматли маслаҳатларини аямаган Республикада хизмат кўрсатган маориф ходими ва ношир Шомухтор Шомансуров ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Қозоқ адабиёти кенгаши котиби, ёзувчи ва таржимон Меҳмонкул Исломуловга чексиз миннатдорлигимни изҳор этаман. Шунингдек, Республика қозоқ миллий маданият марказини китоблар чиқаришда, шужумладан, буюк Абайнинг ибратли ҳаёти ва ўлмас ижоди билан Ўзбек ўқувчиларини ўз она тилида таништиришда қўллаб-қувватлагани учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондига саясий ташаккуримни билдираман. Уларнинг эзгу ишларига улкан омад ва муваффақиятлар тилайман. Маданий марказ жамоасига эса қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги абадий дўстлик ва яқин ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш, адабий-маданий, маънавий-маърифий алоқаларни тобора ривожлантириш йўлида фидокорлик билан олиб бораётган самарали ва айна пайтда шарафли бўлган иш фаолиятларига ҳам янгидан-янгиги ютуқлар тилаш билан бирга "Ўзбекистонда Қозоғистон йили" доирасида ўтадиган барча чора-тадбирларни муваффақиятли амалга оширишида улкан омад ва зафарлар тилайман.

I. АБАЙ ЙЎЛИ

*Юрагиннинг тегига теран бўйла,
Мен бир жумбоқ одамман, шуни ўйла.
Нотинч ва тахликали элда ўсдим,
Минг билан якка курашдим, айб қўйма.*

АБАЙ ЯШАГАН ДАВР ВА МУҲИТ

Қозоқ халқининг асл фарзанди Абай (Иброҳим) Қўнонбоев ўз замонасининг буюк реалист шоири ва ёзувчиси, улуғ маърифатпарвари, йирик файласуфи, янги хур фикрли демократи ҳамда улкан композитори бўлиб етишди. У ҳукм сураётган феодал жамиятига танқид назари билан қараб, ҳуқуқсиз, зулм остида эзилаётган мазлум қозоқ халқининг оғир турмушини, қийин аҳволини ҳамда келажакка бўлган орзу-умидларини асарларида ҳаққоний акс эттириб берди. Абай янги қозоқ адабиётининг пойдеворини қуриб, уни янги шакл ва мазмун билан бойитди. У ўз халқининг келажиги қатъий ишонди ва уни аввалдан кўра билди. Абайнинг буюклиги ҳам ана шунда.

Қозоқ классик адабиётининг отаси бўлмиш Абай Қўнонбоевнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида сўз юритишдан олдин у яшаган давр ва муҳит, ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий шароит ва жамият ҳақида бироз тўхталиб ўтиш жоиз.

XIX аср ўрталари ва иккинчи ярмидаги Абай яшаб, ижод этган шароитни билиш, ўша вақтдаги қозоқ ўлкасидаги умумий аҳволни тушуниб етиш учун сўзимизни сал аввалроқдан бошласак. Аввал кичик хонликларга бўлинган қозоқ уруғларининг яхлит бир мамлакат бўлганлиги тарих-

дан маълум. Шу мамлакат, 1718 йили Таукехон вафотидан кейин, бир томондан, ҳокимият учун курашнинг кучайиши, қозоқ уруғлари ўртасидаги низоларнинг кўпайиши ва шулар билан бирга ер майдонининг катталигидан мамлакат аҳолисининг ёйилиб кетиши натижасида кучсизланиб ҳамда парчаланиб, "Уч юз" ("Уч жуз")га, яъни "Улуғ юз", "Ўрта юз" ва "Кичик юз" деган уч хонликка бўлиниб кетди. Қозоқ халқининг шундайин тарқоқланиб кетишидан Қозғистоннинг шарқдаги Ўйрат уруғларидан таркиб топган, қозоқлар билан доимо ёвлашиб келган Жўнғор хонлиги фойдаланиб, 1723 йили катта куч билан хужум қилади. Бу хужумдан боши бирикмаган қозоқ эли катта талафотга учраб, мол-мулки талон-тарож бўлади. Оқибатда қозоқ халқи молидан ҳам, жонидан ҳам катта чиқимга учраб, кўп нарсасини йўқотади.

Жўнғорларнинг хужумидан чекинган "Кичик юз" қозоқлари Эдил ва Ёйиқ (Урал) дарёларининг оралиғини паналайди. Ўша пайтда шу ўлкаларга қанотини ёйган чор Россиясидай кучли мамлакат кичик юзни паноҳига олади. Абулхайрхон бошлаган "Кичик юз" қозоқлари 1737 йили чорасиз аҳволда Россия подшолиги таркибига киришга мажбур бўлади.

XVIII асрнинг ўрталарига бориб қозоқ жузларининг (уруғларининг) бирлашган қўшинлари деярли 200 йил давом этган урушга барҳам бериб, қозоқ даласини Жўнғор босқинчиларидан бутунлай озод қилади. Шундан кейин қозоқ халқи Аблайхон бошчилигидаги бир хонлик таркибида яшай бошлайди. Бироқ бунгача қозоқларнинг "Кичик жузи"ни ўзига бўйсундириб улгурган чор Россияси кўп йиллик миллий-озодлик урушларидан мадори куриб, кучсизланиб қолган қозоқ хонлигини мустамлакага айлантириб, бепоен қозоқ ерларига эгалик қилишни ўйлайди. Шундай қилиб, чор Россияси XVIII асрнинг охирида "Ўрта юз"ни, XIX асрнинг бошида "Улуғ юз"ни ҳам бўйсундириб, юз йиллар

чамасида қозоқ даласини мустамлакачилик гирдобидида ушлаб келди.

Қозоқ халқи чор Россияси таркибига ўз хохиши билан қўшилгани йўқ. У ўзининг миллий озодлиги ва мустақиллигидан сира ҳам ажралгиси келмаган. Шунинг учун 1783 йили ҳам қозоқ халқининг орасидан "Кичик юз"да Сирим Датов бошчилигида халқ қўзғолони бўлди. Бу кўтарилиш курул билан аёвсиз бостирилгани билан XIX асрнинг ўрталаригача қозоқ даласининг ҳар жой-ҳар жойида тез-тез рус босқинчиларига қарши турли исёнлар чиқаверди. Ўша асрнинг 20-30 йилларида Исатой ва Маҳамбетлар бошчилигида Ғарбий Қозғистонда чиққан исёнлар, 30-40-йиллардаги Кенесари ва Наврўзбой раҳбарлигида қўзғолонлар давом этаверди. Бироқ чор Россиясининг курулланган кучлари бу исёнларни шафқатсизларча бостираверди, қўлига найза ушлагиси келган қозоқларнинг қўлларини қирқиб турди. Шу тариқа қўзғолон олови сўндирилгандан кейин қозоқ даласида то 1916 йилгача исёнчилар бош кўтара олишмади.

Озодлик йўлидаги бу курулли қўзғолонлар қозоқ халқининг нафақат иқтисодий ҳаётига, балки маънавий турмушига, шу жумладан, адабиётига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмай қолмади. Шу даврда яшаган халқ оқинлари ва жировлари (бахшилари) озодлик курашини қуйлаш билан бу эрк учун бўлган курашларнинг қаҳрамонларини мадҳ этиб борди. Маҳамбет ва Нисанбой каби оқинлар озодлик кураши поэзиясининг туғини юқори кўтариш билан номларини қозоқ адабиётининг тарихида олтин ҳарфлар билан ёзиб қолдирди.

Абайнинг болалик даври XIX асрнинг ўрталарига тўғри келади. Бу даврда чор Россияси ҳозирги Қозғистонни ўзининг мустақкам колониясига айлантирган, унинг мустамлакачилик сиёсати ўзининг меvasини бера бошлаган

эди. Айни шу даврда меҳнаткаш қозоқ халқи энг қайғули ва ҳаловатсиз ҳаёт кечирди. Оқлошшо колонизаторларининг зўравонлиги ва уларнинг қозоқ ерларидаги таянчи бўлган ёлланган феодаллар, маҳаллий бой ва муллалар қозоқ халқини қашоқлик ва ҳуқуқсизликнинг энг сўнги босқичига олиб келдилар. Ўша даврларда қозоқ овуллари ни жаҳолат ва қолоқликнинг куюқ қора тумани қоплаб олган эди.

Қозоғистоннинг Россияга қўшиб олинishi меҳнаткаш халқни икки томонлама зулм ботқоғи остида қолдирган бўлса-да, бошқа томондан, ижобий ҳодиса ҳам эди. Рус иқтисодиёти ва маданияти таъсирида қозоқ эли-да ишлаб чиқариш, хўжалик иқтисодиёти ва ижтимоий соҳалар аста-секинлик билан бўлса-да ривожлана бошлади. Айниқса, қозоқ халқининг маданияти ва адабиётининг ўсишига бирмунча таъсир кўрсатди, деса бўлади. Чунки бепоен қозоқ ерларига пошшо-чиновниклари Россияси билан бирга иккинчи Россия – Белинский, Чернишевский, Добролюбов Россияси ҳам кириб кела бошлади. XIX асрнинг иккинчи ярмида қозоқ овуллари га рус билимлари тарқала бошлади. Машхур рус олими Семенов Тянь-Шанский қозоқ ерларига саёхат қилиб, географик изланишлар олиб борди. В.В.Радлов ва Г.П.Потанин археологик, этнографик, И.Н.Березин қозоқ тилининг шаклланиши ҳақида илмий-тадқиқот ишларини олиб бордилар. Улар қозоқ халқ оғзаки адабиёти намуналарини ёзиб олиб нашр эттирдилар. Бу даврга келиб Россияда буюк инқилобчи-демократ Н.Г.Чернишевский бошлаган инқилобий-демократик ҳаракат кучайиб кетади. Инқилобий кучларга қарши подшо ҳукумати зарур чоралар кўра бошлайди. Бир қанча инқилобчи-демократлар узоққа, шужумладан, янги ўлка ҳисобланган қозоқ ерларига сургун қилинди. Улар ичида улуғ укра-

ин ёзувчиси Т.Г.Шевченко, петербурглик С.Ф.Дуров билан Ф.М.Достоевский, Н.Г.Чернишевскийнинг шогирди К.М.Михаэлис ва бошқалар бор эди. Улар ўша вақтда қозоқ халқи ва унинг маданияти учун катта хизмат қилдилар.

Ўша даврдаги илғор рус маданияти, билими, социал-демократларнинг прогрессив фикрлари ўтган асрдаги қозоқ халқининг асл фарзандларига ҳам таъсирини ўтказмай қолмади. Бу борада энг биринчи олим-этнограф Чўқон Валихонов (1835 – 1865), унинг изидан маърифатпарвар Иброй Олтинсарин (1841 – 1889), ундан кейин эса Абай Қўнонбоев (1845 – 1904) чиқиб, Чўқон кўтарган маърифатпарварлик ва демократия байроғини Иброй, у кўтарган байроқни Абай ушлаб, XX асрнинг мард ўғлонлари Амонгелди Имомов, Сакен Сайфуллин ва Аҳмад Бойтурсуновлар кўтарган демократик байроққа келиб улади. "Учаласи (Ч.Валихонов, И.Олтинсарин ва А.Қўнонбоев – А.Р.) туташганда, – деб ёзади академик ёзувчи С.Муқонов, – қозоқларнинг XIX асрдаги илғор фикрларини XX асрдаги инқилобий ғояларга боғлаб турган узилмас занжирдир". Дарҳақиқат, бу учаласи Европа илмини ўрганиш ва уни халқ орасига тарқатишдаги бир берк занжирнинг бир-бирига уланган уч халқасидир. Чўқон бошлаб амалга ошира олмаган ғояни, яъни рус илмини қозоқ халқи орасида тарқатишни Иброй амалга оширди, Иброй амалга ошира олмаган ғояни, яъни қозоқларнинг Европа маъносидаги ёзма адабиётини яратишни Абай амалга оширди.

Энди ана шу ғояни амалга ошира олган реалист шоир ва ёзувчи Абай Қўнонбоевнинг ҳаёт йўли ва ижоди билан танишиб чиқайлик.

АБАЙНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛИ

Абай (Иброҳим) Қўнонбоев 1845 йилнинг 10 август куни ҳозирги Шарқий Қозоғистон вилоятининг Чингизтоғ этақларига жойлашган Абай туманидаги Қашқабулоқ яйловида таваллуд топди. Отаси Қўнонбойнинг азон чақириб унга қўйган асл исми Иброҳим бўлган. Севимли бувиси Зере (Қўнонбойнинг онаси) уни эркалаб "Абай", деб атаган. "Абай" сўзи – қозоқ тилида "эхтиёт", "огоҳ" деган маънони билдиради. Демак, бувиси унга болалигидан "эхтиёт бўл", "авайла" (қозоқчасига "абайла") деб, кейинчалик бу "абайла" "абай"га айланиб, унинг доимий исми бўлиб кетган. Ҳақиқатан ҳам, бувиси уни жуда яхши кўрган, неваралари кўп бўлишига қарамай, уни "яғонам" деб эркалатган. Шунга қараганда бувиси унинг юраги юмшоқ, ҳис-туйғуларга бой ва зеҳли эканлигини гўдаклигидан сезган бўлса керак, алоҳида меҳр билан:

Алла-алла, Абайим,

Отга тўқим ёпайин.

Сиртда юрган онангни,

Қайдан излаб топайин...

деб алла айтиб ардоқлаган. Абай эса шу бешик оҳанглари таъсирида, оғзаки қозоқ адабиёти ижодининг дурдоналарини бувисининг оғзидан эшитиб ухлаган. У ёшлигидан кекса бувисидан қадимги замон Ҳангомаларини, ривоятларини, айтиш ва жумбоқларини ҳамда ўғит сўзларини тинглаб улғайган.

Абайнинг бобоси Ўлжой ботир бўлиб, ундан Ирғизбой, ундан Ўскенбой, ундан Абайнинг отаси Қўнонбой туғилган. Қарқарали округининг оға-султони бўлган Қўнонбой Ўскенбоев подшо ҳукуматига орқа суяган йирик феодал эди. У қатъиятли ва талабчан, ҳақиқатпарвар, аммо душман-

ларига шафқатсиз одам бўлган. Абайнинг болалиги ана шу қаттиққўл ва талабчан отасининг тарбиясида ўтди. Онаси Улжон эса ақлли, меҳрибон, ширинсухан ва доно аёл бўлган. Қўпни кўрган, меҳр-оқибатли, халқ ўртасида алоҳида иззат-эътиборга эга аёл бўлган қайнонаси Зередан ўрнак олиб, Абайни эркалатиб, кўп эртақлар айтган, бўлажак шоирнинг халқ оғзаки ижодини ўрганишидаги дастлабки йўлини очган. Бу икки она Абайнинг халқ томонида бўлиб, халқ учун астойдил хизмат қилишида унга катта таъсир кўрсатган.

Бола Абай кенг яйловни ўйин майдони, улғайиш ва камол топиш макони деб билди. У кўклам келиши билан қишнинг қаҳратон совуқларини тез унутиб, баҳорнинг яйлов узра эсган енгил шабадасида яйраб, оққан булоқнинг зилол сўвига, бепоен осмон бўйлаб учган тўғайларнинг сайрашига, кенг ер бағирлаб сакраган чигирткаларнинг чириллаши-ю, кенг яйловда қўзи-улоқларнинг маъраши ва той-қулунларнинг кишнашларига маҳлиё бўлиб қоларди. Атроф кўм-кўк ўтлоқ, худди яшил гилам тўшаб қўйилгандай яшнаган дала. Бунга қиш мавсумида ўз-ўзлари билан бўлиб оралари узилиб қолган қариндош-уруғларнинг бир-бирларини соғинишиб, бош қўшишлари, кенг яйлов узра оқ ўтов уйлар қуришиб, бир овулни бошқа овул меҳмонга чақириб ўзаро сийлашишлари уланиб кетади. Болалар эса асов тойларига миёнаш йўналиш билан обора бўлса, бўз болалар яхши кийимларини кийишиб, яхши отларини минишиб, қизлари бор овулларни ёқалаб юришади. Овулларда турли-туман тўй-йиғинлар авж олиб, бешик, суннат, тушовкесар (бола юришни бошлаганда оёғига ип боғлаб кесишади), отга илк миниш, никоҳ тўйлари, қудачилик, меҳмон кутиш, пойга бериш, улоқ чопиш каби миллий маросимларга уланиб, ҳаммаси ана шу бепоен яйлов қўйнида, очик осмон остида ўтади. Бундай пайтда эл орасида ажойиб қўшиқлар билан оҳангдор куйлар яратилиб, уларнинг шўх жаранги ҳамма

ёқни қоплаб олади. Шу боисдан ҳам аҳоли, айниқса, ёшлар баҳорни соғиниб қарши оладилар ва кўкламдаги яйловга кўчиш пайтини интизорлик билан кутадилар. Бу жараёнларнинг бариси, ҳақиқатан ҳам, жуда қизик, ажойиб ва романтикага бой бўлиб, ёш Абайнинг она ер бағрида камол топишига, ўсиб-ўлғайишига ижобий таъсир кўрсатган.

Абай ёшлигидан мўмин, қобил, бамаъни бўлиб ўсади. У бошқа болаларга ўхшаб ўйинқароқ бўлмаган. У "Сап-сап кўнглим, сап кўнглим", деб ўзини енгил-елпи ўйинлардан тия олган, турли олди-қочди маъносиз гап-сўзларга ва майда-чуйда ишларга кўнгли беравермаган, фойдасиз ҳаракатлардан ўзини тўхтата олган. Унинг бундай оғир ва бамаъни феъл-атворини узоқ йиллар эл бошқарган донишманд бобоси Ўсканбойга (Кўнонбойнинг отаси) ўхшатишган. Шундан бўлса керак, Кўнонбой ҳам болаларининг ичида Абайга алоҳида кўнгли бериб: "Қандай яхшилиқ кутсам ҳам, ана шу ўғлимдан кутаман", – деган экан.

Абайни 8 ёшида отаси "Эски том" овулида 1852 йили ўзи қурдирган кўп хонали мадрасага олиб бориб, Ғабитхон исмли муллага ўқишга беради. Мадрасанинг бир хонаси Абай билан бувиси Зерега берилган, қолган хоналар болаларнинг ўқишлари учун ажратилган. Мадраса кераклича жиҳозланган бўлиб, ўқиш учун шароитлар яратилган. Мулла Ғабитхон Қабдиназар ўғли татар миллатидан бўлиб русчани билган. У болаларга диний дарслар билан бирга география фанини ҳам ўқитган. Болаларнинг ўқиши учун Кўнонбой Семей шахридан Фирдавсийнинг "Шоҳнома" ва "Рустам-достон"ни, Фузулийнинг "Лайли ва Мажнун" поэмасини ва "Минг бир тун" каби бадий асарларни топтириб келтирган.

Бироқ мадрасадаги 2 йиллик ўқиш давомида зехни ўткир Абай ундан қониқмайди. Келажакда ўғли Абайдан умиди катта бўлган Кўнонбой ҳам буни сезиб, уни 10 ёшида Семей шахридаги Аҳмад Ризо мадрасасига олиб боради.

Кўнонбойнинг мақсади зийрак Абайга мусулмонча тўла билим бериб, уни ўзининг эл бошқариш ишидаги ёрдамчиси ва кейинчалик унга ўз мансабини бериб ўрнида қолдириш эди.

Семей шахридаги бу мадрасада ҳам диний билимлар устун бўлиб, Абайни қониқтирмайди. Шунда ҳам у мадрасада ўқиш жараёнида ислом динидаги сўфийлик манбалари, жумладан, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний ва Сўфи Оллоёрнинг асарлари билан яқиндан танишади. У ўзи мустақил ўқиш билан шуғуллана бошлайди. Араб, форс, ўзбек (чигатоӣ) тилларини мустақил равишда ўрганишга киришади. Абай Шарқ классик адабиёти намояндалари Фирдавсий, Саъдий, Хўжа Ҳофиз, Жомий, Навоий, Низомий ва Фузулийнинг асарларини мутолаа қила бошлайди, улар ижодидаги айрим ғазалларни ёд олади. Ёш Абайга асарлардаги ҳаётни севиш, инсонпарварлик ғоялари ўз таъсирини кўрсатади. Шу йиллари Абай уларга эргашиб ўзининг илк шеърларини ёзади. Ёз ойларида ўз овулига таътилга келган чоғларида ўзи билан Навоийнинг "Тўтинома" асари, Фузулийнинг ғазаллари, Фирдавсийнинг "Юсуф ва Зулайхо" ҳамда Низомийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонларини олиб келиб овулдошларига, атрофига йиғилган иштиёқмандларга ва ёшларга ўқиб бериб туради.

Абай мадрасада ўқиб юрган чоғида шахар турмуши ва маданияти билан қизиқади. У бу ерда ҳақиқий қозоқ маданиятини яратиб учун илғор рус маданияти ва билимини ўрганиш зарурлигини тушунади. Бунинг учун даставвал рус тилини билиш керак, деган хулосага келади. Шу мақсадда Абай мадрасада ўқиш билан бир вақтнинг ўзида отасининг рухсатисиз русча "приходная школа"га кириб ўқийди. Абай у ерда 3-4 ой ичида бир йиллик ўқув дастурини эгаллашга ҳаракат қилади. У шахардаги рус кутубхонасидан китоблар олиб ўқий бошлайди. Шунингдек, бу ерда кўпгина рус кишилари билан танишади. Улар ёш Абайнинг рус тилини

тез ўрганиб, эркин ўзлаштириб олишига ёрдамлашадилар. Шу йиллари Абай А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, А.И.Герцен, И.С.Тургенев, И.А.Крилов, Н.С.Чернышевский, Ф.М.Достоевский, М.Е.Салтиков-Шедрин каби рус шоирлари ва ёзувчиларининг асарлари билан танишади ва айримларини қозоқчага таржима қила бошлайди. Шунингдек, у бу ерда Арасту, Сукрот, Гегель фалсафасидан бахраманд бўлади. Ғарб адабиётининг машҳур классиклари Байрон, Гёте ва бошқаларнинг айрим шеърларини қозоқчага таржима қилади. Уларнинг таъсирида ёш Абайнинг дунёқараши ўзгара боради. У халқни инсонпарварликка, билимли ва маданиятли бўлишга даъват этувчи шеърлар ёза бошлайди.

Бироқ Абайнинг шаҳардаги ўқиши узокқа чўзилмайди. Янги дунё эшигини топиб, ичидаги дурдоналардан эндигина бахраманд бўлаётган 13 ёшли Абайни отаси шаҳардан чакиртириб олади. Қўнонбой ўз мақсадларини амалга ошириш учун энди Абайни ёнида олиб юриб, эл бошқаришни ўргатиши ва унга мансаб олиб бериши керак эди. Иложсиз қолган Абай отасининг раъйига қарши боролмай, айтганига кўнади.

Абай отасининг қошига қайтиб келгач ўзига топширилган вазифаларни баъзан отасининг кўрсатмаси бўйича, баъзан эса ўзининг юраги буюрганича бажариб юради. У отасидан ҳам кўп нарсга ўрганади, мавжуд масалани чуқур ўрганиб, сўнг тўғри ечиш, кўпчиликнинг фикрини инобатга олган ҳолда иш бажариш, адолатли бўлиш каби хусусиятлар унга отасидан мерос бўлиб қолди, дейиш мумкин.

Отаси Қўнонбой Абай 15 ёшга тўлганда Алшинбой деган бадавлат кишининг ўғли Тусип билан куда бўлиб, унинг 17 ёшли қизи Дилдага уйлантириб қўяди. Аммо унинг чин мухаббати кейинчалик учратган Тўғжон деган қизга бағишланади, у ҳам Абайга ошиқ бўлиб қолади. Тўғжоннинг отаси Суяндик Тўбиқти уруғининг бир тармоғининг бошлиғи бўлиб, бир томондан,

Қўнонбойга қариндош бўлса, иккинчи тарафдан ўртасида келишмовчилик ҳолатлари ҳам мавжуд эди. Унинг устига Тўғжон бошқага унаштириб қўйилган бўлган. Шу сабаблар ва Абайнинг ўзи ҳам оилали бўлганлигидан Тўғжон билан бирга бўла олмайди. Лекин унга бўлган муҳаббат олови Абайнинг ёш қалбида анчагача сақланиб қолади. Унга атаб Абай бир қанча шеърлар ёзган.

Эл ишига аралашгандан кейин, Абай халқ оғзаки ижоди билан ҳам кенг танишади ва булар унинг учун иккинчи бир мактаб бўлади. Бу мактаб унга халқнинг аҳолини, яшаш шарт-шароитларини, умуман, ҳаёт ҳақиқатини ўргатади. У отасининг ёнида юриб, унинг йўриғи билан эл орасидаги турли довлар ва жанжалли масалаларни адолатли ҳал қилишга тиришади. Ўзининг ўтқир зеҳни, сўзга усталиги ва омилкорлиги билан эл орасида: "Қўнонбойнинг сўзга тунунадиган ақли ва доно боласи", деган ном олади. Шундай қилиб, Абай ёшлигиданоқ эл орасида билимли, ўз халқининг урф-одатлари ҳамда тарихий ва маданий ёдгорликларини яхши биладиган илғор ёшларнинг бири бўлиб танилади. У ўзининг доно ва теран ўй-фикрлари, маънодор мулоҳазалари ва сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозона бошлайди.

Абайнинг йигитлик чоғида Кўкча уруғида Қўнонбойни ҳурмат қилиб, кадрлайдиган Қоратой деган киши бўлган. У элда гапга усталиги, синчковлиги ва кекса бўлса ҳам, ҳаракатчанлиги билан танилган эди. Бир куни Абай ўзи тенги ёшлар билан мулоқат қилиб ўтирганида шу Қоратой олди-рига келиб, ёшларнинг замонини ёмонлаб, ўзининг замонини мактаб бошлайди. Шунда Абай унга эътироз билдириб: "Сизнинг замонингизда элда тинчлик бўлмай, уруғлар орасида ўзаро низолар кучайиб, ўғрилиқ, босқинчилик, бузуқлик кўп бўлганлигидан "ана олиб кетди, мана олиб кетди" деб, кампир-чол, хотин-халаж, ёш болалар тинчиб ошларини ичолмас

эди, бу ўша замоннинг яхши бўлганими?" – деган. Бу сўз билан келишмаган Қоратой яна: "Яхшилиги, менинг замоним пайғамбарга яқин эди", – дебди. Бунга жавобан Абай: "Олатоғнинг боши куёшга яқин бўлса ҳам, бошида абадий қор ётади, этагида эса турли ўсимликлар ўсади, ҳар хил мевалар фарқ пишади. Оллоҳнинг раҳматига олис ер, узок замон йўқ, қаерда бўлса ҳам етади. Сиз пайғамбарга Ҳазрат Алининг отасидан яқин эмассиз, у кофир бўлган", – дебди.

Изза бўлган Қоратой бу гапни Қўнонбойга келиб айтди. Абай отасининг хузурига келганида уни бу гапи учун қойийди. Абай индамай, ташқарига чиққач, Қоратой унга: "Бола, қалай, қайси биримиз яхши эканмиз?" деганда Абай: "Ҳа-я. Қайси биримиз яхши эканмиз: бизнинг олдимизга якка ўзингиз келиб, ўз ўйингизни айтганингизда сўзингизни ҳаммамиз тугал эшитиб одоб сақладик, сизларнинг ўрталарингизга келсак, кўпчиликни якка бир чол оғизга уриб сўзлатмайди", – дебди. Қоратой бу сўзни яна Қўнонбойга етказмоқ бўлиб уйга қараб чоғланганда, Абай отига миниб кетиб қолган экан.

Шундан кейин бир катта йиғинда Қўнонбой кўпчиликка ваъз айтиб ўтирганда, Абай бир-икки марта сўзга қўшилгиси келганда, отаси унга "жим ўтир" деб қайтариб ташлайди. Йиғин тугаб, барча тарқаб, ўзлари қайтаётганда, отаси Абайни ёнига чақириб олиб, йиғилишда сўзини бўлганлиги учун танбех беради. Абай айбини бўйнига олиб, уэр сўрайди. Сўнгра Қўнонбой унга: "Мавриди келганда айтмоқчи бўлиб юрган уч хил сўзим бор эди, шуни айтай: Энг аввало – сен ҳамма билан кулиб гаплашасан. Ёйилиб оққан сув қабисан, уни қуш ҳам, ит ҳам ялайди, одамларга қадринг бўлмайди. Иккинчиси – кўринган киши билан яқин бўлиб кетасан, одам танламайсан. Ўзини юқори ушлаган кишининг бошига эл уймаламайди. Бу элга намуна эмас. Учинчидан – русчилсан, русларнинг душман эканлигини унутиб қўйгансан", – дебди.

Шунда Абай жавоб берган экан: "Қўлида куроли бор, битта-иккитагагина фойдаси тегадиган чуқурдаги сувдан, ўтган-кетганга, кўпчиликка, халққа фойдаси тегадиган ёйилиб оққан сувни афзал деб биламан. Иккинчиси: қозоқ бир кезлар қўй қаби бўлган, бир отар қўйни бир чўпон "хайт" деб хайдаб, "шайт" деб тўхтатган замон бўлган. Ундан кейин келиб эл туя қаби бўлган. Бир четга тош ташлаб "чўк" деб овоз чиқарганда, бўйин буриб ётадиган бўлган. Энди бизнинг замонимизда эл йилқи бўлди. Бунга оқ қорда, кўк музда қор тўшаниб, музга ёнбошлаб, этагини тўшак, енгини ёстиқ қилишга чидаган йилқичигина боқа олади. Русчилсан, деганга келсак: замон русларники, улар ғолиб келган, биз эса мағлуб бўлган элмиз. Ҳозирги кунда олисда туриб душманнинг хийла-найранги билан ниятидан воқиф бўлмасанг, узокқа боролмайсан, боришнинг маъноси ҳам йўқ. Мен руснинг ўзини суймасам ҳам, билим ва ҳунаридан, омилкорлик ва меҳнатидан ибрат олиш керак деб ўйлайман".

Шундан сўнг Қўнонбой ҳам ўғлининг бу жавобидан қаноатланиб: "Энди не бўлса ҳам, сени Танграм ёрлақасин, ўзинг биладиган йўлинг билан юриб кўраверасан", – деган экан.

Абайнинг отасига айтган бу гапларига қараганда, унинг замон оқимини билиб, таҳлил этиб, ўй-фикрлари ўзгариб, халқпарвар ва адолатпарвар бўлиб етишганлиги аниқ сезилади. Ҳақиқатда Абай қозоқ овулларидаги халқнинг турмуш шароити билан танишар экан, аҳолининг ниҳоятда оғир аҳволига, ўта қийинчилик билан турмуш кечириётганлигига ич-ичидан ачинади ҳамда уларга хайрихоҳлик билдириб, иложи борича ғамхўрлик қилишга тиришади. Абайнинг бундай ғамхўр ва халқпарварлиги эл бошқаришдаги талабчанлик ва қатъиятлик қоидаларига тўғри келавермайди. Шу боисдан ҳам Абайнинг йўлида турли тўғаноқлар ва баъзи қарама-қаршиликлар пайдо бўлаверади.

Абай ва унинг ҳаёти ҳақида батафсил маълумот бериш билан бирга унинг отаси Қўнонбой тўғрисида ҳам бироз тўхталиб ўтиш жоиз деб ўйлайман.

Машхур ёзувчи Мухтор Азиевнинг "Абай йўли" номли роман-эпопеясида ёзилишича, оға-султон мансабидаги Қўнонбой одил бўлишига қарамай, ўз қўлидаги ҳуқуқдан керагидан ортиқча фойдаланади. У қўшни ота уруғлари Жигитек, Букенши ва Жуантаёқ қабилаларининг яхши ерларини олиб қўяди. Буни зўравонлик ва ҳақсизлик деб ҳисоблаган уруғ вакиллари катта жанжал чиқаради. Оқибатда элда тинчлик йўқолади ва ўзаро ички низолар кучаяди. Масалан, Мусақул деган жойдаги қонли тўқнашувда Қўнонбой қўшни Жигитек уруғининг бир неча одамнинг ўлимига сабабчи бўлади, бир қанчасини қаттиқ жазолатиб, ўн етти кишини Сибирга сургун қилдиради. Кейинчалик Қўнонбой эгаллаб турган лавозимидан туширилиб, Омск шахрига терговга чақиртирилади. Жигитек уруғига ерлари қайтариб берилади, лекин орадаги авж олган низолар бо-силмайди, улар баттар ўчакишади. Бу эса кейинчалик Абай ва Қўнонбойнинг бошқа болаларига катта кулфатлар олиб келади.

Ёзувчи асарида у ёзилган даврдаги шўролар иттифоқи мафкурасининг қарама-қарши образлар яратиш талаби бўйича Қўнонбойни чор Россиясининг содиқ амалдори, бой-феодал сифатида салбий образ этиб тасвирлаб, у билан ўғли Абай ўртасидаги қарама-қаршиликларни бўрттириб кўрсатади. Роман бадий асар бўлгани боис бош ва ижобий қаҳрамон сифатида Абайнинг дунёқарашини янгилик, ота-синикини эса эскилик сарқити этиб таърифлайди. Бу билан адиб ўша даврдаги қозоқ жамиятидаги эски урф-одатлар билан янги удумлар, ўтмиш қолдиқлари билан келажақдаги эзгу мақсадлар ўртасидаги тафовутни ота-бола орасидаги

муносабатлар орқали тасвирлайди. Балки, муаллиф шундай зиддиятларни кўрсатиш орқали шўро ҳукумати цензурасининг талабларига бўйсуншига мажбур бўлган, бундай улкан роман-эпопея кўп нусхада қаршиликсиз чоп этилиб, иттифоқ миқёсида кенг тарқалишига, ҳатто жаҳоннинг 116 тилига таржима қилинишига муваффақ бўлгандир.

Айни пайтда, мен ўзим 2012 йили Шарқий Қозоғистон вилоятининг Чингизтоғ этакларидаги Абай туғилиб ўсган ҳозирги Абай туманида бўлиб, у яшаган Жидабой деган жойдаги унинг уй-музейидаги шоир замондошларининг эс-даликлари ва бошқа бирламчи тарихий манбалар билан та-нишганимда, Қўнонбойнинг феодал ва қаттиққўл бўлишига қарамай, ўз даврида жуда кўп яхши ва хайрли ишлар қилиб кетганлигини ҳам билдим. Қўнонбой "Абай йўли" асарида салбий образ сифатида талқин этилгани, ҳаётда эса ижобий шахс бўлганлиги боис, қуйидаги фикрларни айтиб ўтишни ўринли деб ҳисоблайман.

Юқорида келтириб ўтганимиздай, М.Азиевнинг ро-ман-эпопеясида Абайнинг отаси Қўнонбой салбий образ сифатида берилгандан кейин Абайнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги деярли барча монографиялар, илмий-тадқиқот асарлари, дарсликлар, мақолаларда Қўнонбойнинг фақат ёмон томонлари тўғрисидагина сўз юритиб келинди. У бераҳм, шафқатсиз ва золим бой, подшо ҳукумати чи-новникларининг сўзидан чиқмайдиган амалдор, халққа зулм ўтказувчи феодал деб кўрсатилди. Романда тасвир-ланган Қодар воқеасида, унинг ўғли вафот этгач, шариат-га зид равишда есир келинини ўзи хотинликка олганлиги эл оқсоқоллари ва шариат пешволари томонидан қаттиқ қораланган. У бу ишни: "Худо менинг боламни олди – мен Худога ўчакишиб қилдим" – деб, келини иккиси ҳам ўзлари бу гуноҳ ишни билиб қилганликларини тан олганларидан сўнг бийлар суди уларни ўлим жазосига ҳукм қилишади.

Бундай ҳукм халқ сайлаб қўйган бийлар томонидан қабул қилинган бўлса ҳам, Қўнонбойнинг душманлари уни бийлар суди ҳукмини ёқлагани учун айблаб, қонхўр ва қотил сифатида қоралайдилар. Улар шу тариқа уни халққа ёмон кўрсатиб, ўч олмоқчи бўлишади.

Аслида Қўнонбой бундай салбий характердаги шахс бўлмаган. У ўзининг болаларини йиғиб, рус халқининг билимини, хунарини ва маданиятини ўрганмасдан туриб яхши ҳаёт яратиб бўлмайди, ҳаммаларинг ўқишларинг керак, бит-таларинг рус мактабида ўқитиш ўйим бор эди, унга қайсинг борасан, деганда, кичик хотини Айқиздан туғилган Халиолла деган ўғли: "Ота, рухсат берсангиз мен борсам", – дейди.

У русча ўқиб, овулига қўлаб рус тилидаги китобларни олиб келиб, қолган болаларнинг ҳам русча ўрганишларига, рус адабиёти ва маданияти билан танишишига ёрдам берган. Ҳар сафар таътилга келганида халқ хизматида юрган Абайга ҳам рус, Шарқ ва ғарб классиклари асарларини келтириб турган ва Абай уларни ўқиш ва бошқаларга ўргатиш билан бирга буларни, айниқса, Пушкин, Лермонтов ва Крилов асарларини таржима қилиб юрган.

Қўнонбой нафақат ўз болалари, бошқа ночор яшаётган оилаларнинг болалари учун мадраса курдириб, Хасан исмли саводли кишини ўқитувчи этиб тайинлаб, уларни ўқитган, китоблар келтириб, моддий ёрдам кўрсатган.

У ҳақидаги эсдаликларда, унинг ўзи ҳам озроқ русча билган, айниқса, подшо ҳукуматининг қонунлари, низомлари ва ёрлиқларини яхши билган ва улардан нафақат элни бошқаришда, балки халқ манфаати йўлида фойдалана олган дейилади. Қўнонбойнинг халқига сарий бўлгани, даромади кам овуллардан олиннадиган солиқларни камайтиргани, ночор оилаларни солиқдан озод қилгани, бошпанасизларга бошпана бергани, уйлана олмай юрганларни уйлантиргани, ҳатто етим болаларни

асраб олиб, ғамхўрликлар кўрсатгани, шунинг учун ҳам камбағалларнинг унга кўп муурожаат қилганлиги ҳақида маълумотлар қайд этилган.

Айтилишича, Қўнонбой сўзга жуда чечан бўлиб, доим мақол, матал ва ҳикматли сўзларни қўшиб гапирган. Унда ўз фикрини аниқ ва тўла етказа олиш, сўзларига суҳбатдошини ишонтира олиш қобилияти кучли бўлган. Унинг:

*Қул билан хожа майдонда тенглашади,
Ёш билан қари билимда тенглашади,
Бой билан гадой сахийликда тенглашади,
Яхши билан ёмон ўлганда тенглашади,* –

деган ёки бўлмаса: "Илдизсиз дарахт, анъанасиз халқ бўлмайди", "Орсизлик молга тегишли, одамийлик орга тегишли", "Қўпнинг кучига ишон, бошлиқнинг ишига ишон", "Жонимга молим садаға, оримга жоним садаға" каби ҳикматли сўзлар "Қўнонбой айтган эди", деган ном билан эл ичида кенг таралган.

Қўнонбойнинг сўзга усталиги ҳақида эл ичида мана бундай бир ҳангома бўлган. Бир куни камолот даражасига етган Абай эл бошқариш ишлари юзасидан отаси Қўнонбой билан суҳбатлашиб ўтириб, ўзини билимли ва доно кўрсатиб, отасининг билими етарли эмаслигига шама қилади. Шунда Қўнонбой Абайга танбех бериб: "Сен ҳали менинг даражамга етишинг учун, аввал мен каби Абайдай ақлли ва доно ўғилни дунёга келтириб қўйгин", деган экан. Қандай ҳозиржавоб ва чуқур маъноли гап.

Қўнонбойнинг халқпарвар, ҳақиқатпарвар ва одил инсон бўлганлиги ҳақидаги замондошларининг эсдаликлари фақат шўролар ҳукумати барҳам топиб, қозоқ эли ўз мустақиллигига эришгандан кейингина китоблар ва мақолалар ҳолида нашр этилди, матбуотда ёзила бошлади.

Шундай эсдаликларда қайд этилишича, Қўнонбой узоқ йиллар бий, бўлис ва оға султон лавозимларида бўлиб, мустамакачи рус чиновникларнинг топшириқлари ва талабларини бажаришга мажбур бўлса ҳам, аслида оддий халқ томонида бўлган, уларнинг манфаатларини ўйлаган, муаммоли масалаларни адолатли ечишга ҳаракат қилган. Албатта, қонун устувор бўлмаган ўша замонда, бунинг устига ўғрилиқ, босқинчилик ва ноҳақлик авж олган муҳитда ҳар бир эл, қавм, уруғ ва гуруҳлар ҳамма вақт ўзларини ўзича ҳақмиз деб ҳисоблашган. Ўртадаги низо ва жанжалларни ҳал қилишда тўғри ечим қабул қилгани билан норизо томон норози бўлиб, ҳатто ёвлашиш даражасигача боришган. Унинг устидан юқоридаги рус чиновникларига турли бўҳтонлардан иборат шикоятлар қилишган. Улар эса келиб аниқ текширишлар ўтказиш ўрнига шикоятларнинг кўпчилигига қараб чора кўраверишган. Шунинг учун ҳам Қўнонбой амалдор сифатида қаттиққўл ва талабчан бўлиб, бошлиқлар билан эса келишиб ишлашга мажбур бўлган. У: "Мени ташқи ёв ололмайди, ўз ёвим, ўз бовурум олади", дер экан.

Қўнонбойнинг отаси Ўсканбой (Абайнинг бобоси) ҳам бир умр Тўбиқти элига бий ва бўлис бўлиб ўтган. Халқ уни ҳам саводли, чечан, одил, халқпарвар бўлган дейди. Халқ орасида: "Ишинг ҳақ бўлса, адолат изласанг, Ўсканбойга бор", деган ривоят бўлган экан. Қўнонбой ҳам отасининг йўлидан юриб, сабрли, ғайратли, сўзга уста, ваъдасида турадиган бўлган, халққа кўп яхшиликлар қилган, уларни маданиятли, илм-маърифатли бўлишга чақирган. Шундан уни эли "мирза" деб чақирган экан.

Отаси Ўсканбой вафот этгач, Қўнонбой қозоқ элининг "Уч юз"и таркибидаги барча уруғлардан мингдан зиёд одам қақириб, унинг хотирасига бағишлаб катта ош берган. Ошга ҳатто Ташкент ва Бухоро томондаги қозоқ уруғларидан ва-

киллар ҳам таклиф этилган экан. Бу маросим Қўнонбойни бугун қозоқ элига танитди. У ҳар йили Тошкентга маҳсус қарвон юбориб ўрик, майиз, гуруч ва бошқа маҳсулотлар, туркий тилдаги бадий, эртак ("Минг бир кеча" каби) ва диний китоблар олдириб турган. У ўз элининг орзу-умидларини қадрлаган ва уларнинг амалга ошиши учун қўлидан келгунча ҳаракат қилган.

Жумладан, Қўнонбой ўз қарамоғидаги овулларда эски мактаблар очиб, болаларни, аввало, ўз уруғига қарашли бўлган болаларни ўқитиб, саводини чиқаришга киришган. Ўша даврдаги миллий урф-одатларнинг сақланиб қолишига, мавжуд тартибнинг бузилмаслигига ва ўз мансабини сақлаб қолишга ҳам қаттиққўллик билан курашган.

Ўша даврда қозоқ ўлкасига саёҳат қилган поляк демократ-инқилобчиси Адольф Янушкевич Қўнонбой билан бир неча марта учрашиб суҳбатлашган. У ўз кундаликларида (1875 йилда Берлинда китоб бўлиб чоп этилган) бундай деб ёзади: "Қўнонбой оддий халқ орасидан чиққан, яратилишидан ақл-фаросатли, теран ўй-фикрли, зийрак ва зеҳнли, укувли ва омилкор киши. У халқнинг манфаатини ўйлаб, уларга яхшилик қилиш учун куйиб-пишадиган, эли учун қайғурадиган одам. Элининг қадимги урф-одатларини, расм-русумларини, Қуръонда ёзилган шариат йўлини яхши билади. Россиянинг қозоқлар ҳақидаги қонун ва низомиларини ҳам эл манфаати йўлида қўллашга интилан ҳақиқатпарвар ва одил инсон. Халқнинг ғамхўри бўлгач, юрти уни пайғамбардай кўради. Шунинг учун ундан маслаҳат сўраб, олдига узоқ овуллардан ёш билан қари ҳам, бой билан қашшоқ ҳам оқиб келаверади. У Тўбиқти деган кучли уруғнинг хоҳиши билан бўлислик хизматида сайланган. Ўз элини яхши билганлигидан у бу ишни ажойиб бажаради, унинг айтгани икки бўлмайди, қовоғини қоқса ҳар қандай иш ўрнига тушиб кетаверади". У яна сўзини да-

вом эттириб: "Кўнонбой ёшлигида чиройли бўлган, лекин у болалигида чечак касалига йўлиқиб, бир ўлимдан қолган, бунинг оғир асоратидан унинг бир кўзи шикастланиб, юзи доғли бўжур бўлиб қолган. У булбулдай сайраб гапирганда, уни тинлаган халойиқ юзи ва кўзидаги бу нуқсонларини пайқамаган. У ўз дарди ҳақида эслаганда: мени халқим тилаб Оллохдан олиб қолган дерди", деб кўшиб кўяди. Шу босидан ҳам Кўнонбой ҳақида гап кетганда, у ҳақда айтилган ушбу ҳолисона фикрларни ҳам эътиборга олиш керак деб ўйлайман.

Кўнонбой 71 ёшга киргач, ёнига болаларини чақириб Маккадаги Худонинг уйи – Каъбатуллога бориб, ибодат амалларини бажариб келишни ният этганлигини аятади. Ўғиллари қарши бўлмайди, аксинча, бориб-келиш, барча харажатлар учун маблағ тўллаб беришади. Кўнонбой укасидай бўлиб қолган ёрдамчиси Изғутни эргаштириб, йўлдан аввал Маккага бир неча бор зиёрат қилиб келган Ўндирбой халфани ўзига йўлбошчи қилиб, узок Макка сафарига отланади. Семей шахридан аравада Омск шахрига, у ердан поездда Қора денгизгача, сўнг пароходга миниб, бир ой де-ганда йўлда кўп қийинчиликларни бошидан ўтказиб Макка шахрига етиб боради.

Маккада қозоқ элидан ҳожилик сафарига борганлар жуда кам бўлиб, 7-8 кишидан ошмаган экан. Кўнонбой у ерда тунаш учун жой тополмай, охири бир таржимон ёллаб шахар амири (хокими) хузурига кириб ахволини айтади. Шунда Амир ундан: "Сизлар қайси элдансиз?" – деб сўрайди. Кўнонбой унга: "Биз қозоқ мусулмон халқмиз", – дейди. Амир эса: "Бу ерга ҳар йили ер юзидаги кўллаб мусулмон халқлари зиёратга келишади, лекин қозоқ деган мусулмон эл борлигини биринчи марта эшитиб турибман", – дейди. Бундан таъсирланган Кўнонбой ўзича хафа бўлиб, шериклари билан маслаҳатлашиб, зиёратга борган

қозоқ мусулмонлари учун меҳмонхона қуриш нияти борлигини аятади. Шунда қозоқ зиёратчилари орасида "Кичик жуз" уруғидан Марқи деган бадавлат киши уни юпатиб, молиявий харажат мендан, меҳмонхонани қуриш сендан бўлсин, дейди. Бошқа ҳожилар ҳам имкони борица маблағ берадилар. Шундай қилиб, Кўнонбой, мен тирик бўлсам бу хайрли ишни бажармай қайтмайман, деб Маккада қолиб ишни бошлаб юборади. Кўнонбой Марқига: "Харажатини сен кўтарганинг учун меҳмонхонага сенинг номингни берамиз", – деса, Марқи: "Йўқ, мен мол бердим, сен эса жонингни қийиб қолдинг, шунинг учун мол берганинг номини эмас, жон қийган ўзингнинг номингни бер", – дейди. Кўнонбой Маккада яна 2 ой қолиб 100 ўринли меҳмонхона курдириб, пештоқига: "Қозоқ Кўнонбойнинг тақияси" (меҳмонхонаси) деб ёздириб, Қанатбой деган кишини кузатувчи қилиб қолдириб, бир неча хайрия тadbирларини ўтказиб, яна узок йўл юриб, элига омон-эсон қайтади.

Кўнонбой уйига келгандан кейин 8 йил давомида дунёвий ишларга аралашмай, алоҳида уйда ибодат ишлари билан банд бўлади. У 1885 йили 81 ёшида вафот этади. Халқ: "Кўнонбой ўзи отаси вафотининг бир йиллигида қозоқнинг уч юзининг бошини кўшиб катта ош берган эди, энди Абай ҳам шундай қилса керак", деб ўйлаган эди. Бироқ Абай буни эскилик одати деб, бу йўлдан бормади. У отасининг "еттиси"ни ва "қирқи"ни хатми Қуръон қилиб ўтказди, "йили"ни эса, Семей шахрига келиб шу атрофдаги барча 12 та мачитнинг имом-хатибларини чақириб хатми Қуръон ўқитди, мўл қилиб хайр-садақалар тарқатди. Бировлар бунга "Абай молини аяди" деса, бошқа кўпчилик: "Йўқ, Абай тўғри қилди, отаси диндор эди, Худонинг уйини (Каъбатуллони) кўриб, ҳожи бўлиб келган эди, шунинг учун хатми Қуръон қилиб яхши иш қилди", – дейишди.

Ха, Кўнонбой ўз даврининг, халқининг фарзанди сифатида мазмунли ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтди. Мухтор Аvezов 1933 йилда ёзган бир мақоласида: "Кўнонбойнинг ким бўлганлигини билмасдан Абайнинг ким бўлганлигини билиш қийин", - деб ёзган эди. Шу боисдан ҳам биз Абайни яхшироқ билиш мақсадида Кўнонбой ҳақида батафсил тўхталдик.

Шу ўринда ёзувчи Т.Журтбойнинг фикрини келтириб ўтиш ўринли деб ўйлайман. У Кўнонбой ва Абай ўртасидаги фикр тортишувларини бундай тушунтиради: "Оқими тез бу икки улуғ дарё бир-бирига қарама-қарши йўналишдан тошқин суви билан оқиб келиб, бир ўзанда қўшилиб, бирининг оқимини иккинчиси бўйсундиришга тиришган табиатнинг тўқнашиши каби эди. Бундан уларнинг иккисидан бири енгishi керак эди. Чунки дарёда икки оқим бўлмайди. У - замон оқими, тўхтамайди. Кучли оқим йўлидан қайтмайди. Албатта, бу тортишувда ғалаба Абай томонида бўлди". Кўнонбой дунёдан ўтган пайтда Абай 40 ёшдаги қирчиллама йигит, ижодининг энг қизғин палласига қадам қўйган эди.

Маълумки, чор Россияси 1822 йилда қозоқ элида хонлик мақомини йўқ қилади. Шундан сўнг бошқарув "генерал-губернатор" лавозимидаги руслар қўлига ўтади. Ундан кейинги "уезд" бўлиб, уни ҳам руслар бошқарган. Вилоятдан қуйи даражадаги бошқарув учун "оға султон" лавозими жорий этилиб, кўп йиллар Тўбикти элига Кўнонбой оға султон бўлиб келган эди. 1868 йилги ислохотдан кейин қозоқ даласида оға султонлик лавозими ҳам тугатилиб, янги низом бўйича Тўбикти эли уч (Буғали, Чингиз, Муқир) бўлисликка бўлинади. "Бўлис" сўзи русларнинг "Волостной управитель" сўзининг қисқарган шакли бўлиб, "ҳоким" маъносини англатади.

Абай 1866 - 1878 йиллар оралиғида бий ва бўлислик лавозимларида ишлайди. Бу ҳақда Қозоғистон Давлат архивидagi бир (КР, ОМА, 15-манбаа, 1-рўйхат, 399-иш, 153-банди) маълумотда: "Ибраҳим Қунанбаев человек весьма развитый, умный, служил 2 трехлетия бием и 3 трехлетия управителем в Чингизской волости, затем однострехлетия прослужил управителем Мукурской волости по поручению правительств", дейилади. Демак, Абай бўлисликни (ҳокимликни) 4 марта, яъни 12 йил бажарган. Бундан ташқари генерал-губернаторнинг буйруғи билан 1893 - 1896 йилларда Чингиз вилоятига бўлис бўлиб турганлиги ҳақида ҳам маълумот бор (Буйрук 1893 й. 11.09.да чиққан). Тўғри, у 1891 йилда ўзининг "Насихатлар"ида ("Биринчи-сўз") энди бошқа ишим йўқ деб, ижодий ишга киришганини ёзади. Лекин бўлис бўлиб турган укаси Ўспон тўсатдан вафот этгач, бўлисликда авҳол оғирлашиб, Ўразбой ва Қунтув бошлиқ унинг ота душманлари ўч олиш йўлига ўтиб, уруғлар орасида қарама-қаршиликлар кучаяди. Бу нотинчликнинг сабабчиси бўлган Жигитек уруғидагиларни тинчитиб, йўлга солиш фақат Абайнинг қўлидан келганлиги сабабли Абай генерал-губернаторнинг буйруғи билан яна бўлисликка тайинланади. Шундай қилиб, Абай ҳаммаси бўлиб 15 йил бошчилик лавозимида бўлган.

Абай бўлислик (ҳокимлик) ишини бошлаганида 21 ёшда эди. У бутун ақл-билими, куч-қувватини халққа хизмат қилишга бағишлади. Абай ўзига қарашли жойларда ўғрилиқ, босқинчилик, ўзаро низоларга барҳам беришга, гуноҳкорларга қаттиқ чоралар кўришга уринган. Адолат ўрнатиш орқали у эл ичида тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилган. Элдаги ер даъвоси, хун даъвоси, есир даъвоси, мол даъвоси каби жанжал ва тортишувларга киришиб, баъзан ўз бошини хавф-хатарга қўйиб, турли бало ва тўхматларга ҳам гирифтор бўлиб туради. Оддий халқнинг

манфаатидан келиб чиқиб, бундай ишларни одил ва тўғри ҳал этгани учун ҳам халқ уни қўллайди. У 30 ёшида эл ичидаги энг муаммоли масала, "баримта"ни (қарама-қарши томонларнинг ноҳақдан ва зўрлик билан молларини ҳайдаб олиб кетиш билан ўч олишлари) йўқ қилади. Эл катталарини бир-бирлари билан ёвлашмасликка, аҳил, иноқ ва тинч-тотув яшашга чақиради ҳамда бунга маълум даражада эришади ҳам. Шундай қилиб, Абай халқ манфаатларини ҳимоя қилиб бор кучини ва билимини эл бирлиги, халқ ҳамкорлиги ва унинг келажаги учун сарфлаган. Бироқ унинг йўлидаги тўсиқлар ва қаршиликлар шунчалик катта ва қўп эдики, булар Абайнинг бу мақсадини амалга оширишига сира имкон бермас эди.

1878 йили Абай бўлисликдан тушади. Унинг устидан ота душманлари Семей уезди бошлиғига кетма-кет шикоят аризалар ёғдирадilar. У икки йил давомида Семей шахрига бир неча мартаба қақиртирилиб, ўн икки хил иш бўйича тергов қилинади. Бир неча ойлаб уй қамоғида ҳам сақланади. Вақтини бекор ўтказмай, русларнинг кутубхонасидан китоблар олиб ўқийди. Бир куни кутубхонада Л.Толстойнинг бир китобини сўраб турган пайтида, бу ерга кириб келган Чернишевскийнинг шогирди, инқилобий ишлари учун сургун қилинган рус инқилобчи-демократи Е.М.Михаэлис билан танишади ва у билан дўстлашиб кетади. Кейинчалик Абай хатларининг бирида: "Менинг билимлар дунёсига кўзимни очган Михаил", деб ёзади. 30 ёшлардаги Абай бу ерда Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтиков-Шедрин, Гёте, Байрон, Гейне, Мицкевич, файласуфлардан Бокль, Миль, Дарвин ва Дреперларнинг асарлари билан янада яқиндан танишадди. Кейинчалик у "Банда одам бўлиб яратилгандан кейин дунёдаги нарсаларга қизиқмай яшай олмайди. Менинг ўша мутолаа қилиб, илм излаган чоғларим ҳаётимдаги

энг қизик вақтларим бўлди", деб ёзади ("Насихатлар", "Ўн бешинчи сўз").

Ёлгон тухматлардан аранг кутулган Абай 1880 йилнинг баҳорида ўз элига қайтади. Баъзи маълумотларга қараганда, Абай шу қайтишида шахардан кўпгина рус тилидаги ҳамда диний китобларни олиб келиб, уларни мунтазам ўқиб борган. Буларни ўқиб бўлгач, яна Семейга бориб турли мавзудаги китоблар олиб келган. Шундай қилиб, муттасил равишда китоб ўқиш Абайнинг доимий ишига айланган. Бу унинг уй университети бўлиб қолди. Чунки Абайнинг уйда ўз ҳолича ўтириб китоблар орқали билим олиши ҳеч бир университетдан кам бўлмаган.

1885 йилнинг май ойида Шар дарёси бўйидаги Қорамўла деган жойда Семей вилояти генерал-губернатори Цекинский бошчилигида Семей вилоятига қарашли 5 уезднинг 100 дан ошиқ бий-бўлислари иштирокида фавқулодда курултой ўтказилади. Шу курултойда түбе бий (тепа, бош бий) бўлиб сайланган Абайга "Семей қозоқлари учун жиноят ишларига қарши қонун-қоидалари"ни тайёрлаш топширилади. Абай раҳбарлигидаги комиссия ҳаммаси бўлиб 93 бобдан иборат бўлган ушбу низомни 3 кун ва 3 тунда тайёр қилади. 1886 йили Абай Е.М.Михаэлиснинг таклифи билан Семей вилояти статистика комитетининг тўлиқ аъзолигига сайланади.

Абай шу даврда ёшлигида ўрганишни бошлаган рус тили ва маданиятини қайтадан, энди чинакамига ўрганишга киришди. Бунда дўсти Михаилснийнинг ёрдами кўп бўлди. Шунингдек, у 1885 йили ўз овулига келган Н.Долгополов билан ҳам дўстлашиб кетади. Н.Долгополов Харьков университетининг V курс талабаси бўлиб, сиёсий фаолияти учун айбланиб, қозоқ ерларига сургун қилинган эди. Абай ана шу рус демократ-маърифатпарварлари таъсирида нафақат рус маданияти ва билими билан, ҳатто илғор Европа билим-

лари билан ҳам таниша бошлади. Абайнинг қобилиятига хайратда қолган Н.Долгополов унга: "Сен олтин одамсан" деган. Ҳатто қозоқ даласига ҳукмронлик қилган генерал-губернатор Циклинский Абайга қарата: Сен замонингдан ўзиб кетган экансан", деб унинг ақл-идрокига қойил қолган бўлса, Семей уездининг бошлиғи К.С.Навроцкий: "Абай ўта ақлли ва фаросатли одам", деб унинг ўткир зеҳнига иқрор бўлган.

Академик ёзувчи Собит Муконов ўзининг "Ёрқин юлдузлар" асарида америкалик саёхатчи Джорж Кененнинг: "Менинг сўроқларимга Леонтьев (Семейдаги кутубхонанинг бошлиғи – С.М.) жавоб бериб, Семей кутубхонасининг тузилиши ҳақида гапирганда: "Ҳатто қозоқлар ҳам ундан фойдаланади, – деди, мен биладиган Иброҳим Қўнонбоев деган бир қозоқ бор, унинг кутубхонага келиб туриши у ёқда турсин, рус ёзувчиларидан ташқари Милль, Бокль, Дреперни ҳам ўқийди", – деган сўзларини келтиради. Ана шундай хорижлик муаллифларнинг китобларини ўқиган Абайнинг қарашлари тубдан ўзгаради. У эскиликка, халққа зулм ўтказишга, уни ҳар томонлама эзишга қарши ўз қалами билан кураш олиб боради.

Абайнинг уч хотини бўлган ва улардан етти ўғил ва уч қиз кўрган. Катта хотини – Дилдага (1843 – 1924) отасининг хоҳишига кўра 15 ёшида уйланган. Ундан Ақилбой (1861 – 1908), Абдурахмон (1869 – 1895), Кулбадан (1863 – 1932), Акимбой (1866 – 1874), Мағавия (1870 – 1904), Райхон (1871 – 1896) исмли фарзандлари туғилган. Иккинчи севишиб уйланган хотини Айгеримдан (1856 – 1919) Турағул (1875 – 1934), Мекайил (1882 – 1931), Изкайил (1895 – 1929), Кенжа (1901 – 1932) исмли фарзандлари туғилган. Учинчи хотини Эркажон эса укаси Ўспоннинг хотини бўлиб, унга укаси вафот этгандан кейин қозоқларнинг ўша пайтдаги одатига кўра яқин есини ёлғиз ва болалари билан

етим қолдирмаслик учун акаси ёки укаси никоҳига олиш одатига кўра, қариндошларининг талаби билан уйланган ва ҳаётининг сўнгги ўн йилида у билан бирга яшаган. Абай ундан фарзанд кўрмаган.

Абай барча фарзандларини ўқитди. Булар орасида Ақилбой ва Мағавия отаси каби шоир бўлиб етишди. Абдурахмон исми ўғли эса Петербургда ўқиб, ўша вақтдаги қозоқ билимдонларидан бири бўлди.

1881 йили халқ бўлис бўлиб турган укаси Исҳоқ устидан арз қилавергач, Абай унинг ўрнига бошқа укаси Ўспонни сайлатади. Шундан кейин эл бошқариш ишидан бутунлай воз кечиб, ижодий ишга берилади. У ўз атрофида шоирлар, кўшиқчилар, адабиёт ихлосмандларини йиғади ва уларга кўлидан келганча кўмаклашади. Абай 1886 йилдан бошлаб рус шоир ва ёзувчилари Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтиков-Шедрин, Некрасов, Крилов ва бошқа адибларнинг асарларини қозоқ тилига таржима қила бошлайди.

Абайнинг фаолиятидаги муҳим ишлардан бири – ёшларни тарбиялаш бўлди. Шоирлик истеъдоди сезилган ёшларга ўзи мавзу бериб, дostonлар ёздириб, ўзи таҳлил қилиб, танқидий мулоҳазаларини билдириб борди. Масалан, ўғиллари Мағавияга "Меғдат Қосим", Ақилбойга "Қиссаи Юсуф" дostonларини ёзишда рағбат кўрсатди.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб отаси Қўнонбойнинг душманлари қайтадан бош кўтариб, унинг ўғилларидан қасд олиш йўлига тушади. 1890 йили элга бўлис бўлиб турган Ўспон билан ота душмани Ўрозбой ўртасида катта жанжал чиқади. Ўспон Семей уездига арз қилгани кетган Ўрозбойни қувиб етади ва уни "қочиб юрган ўғри", деб генерал-губернаторнинг рухсати билан элига оёқ-қўлини боғлатиб олиб келади. Ўртадаги душманлик авжга чиққан пайтда, 1891 йили Ўспон тўсатдан касал бўлиб вафот этади. Ўспон ўлиmidан кейин унинг душманлари Абайга

хужум бошлайдилар. Ўспон тутатиб кетган чўй оловга айланади.

Шоирнинг илғор қарашлари қоронғилиқдаги нодон мухитга тескари таъсир этиб, у ҳақда салбий фикрлар пайдо бўлади. Уни "руслашган" деб ҳисоблашади. Отаси Қўнонбойнинг ҳам Абайда кўрган уч камчилигидан бири – унинг шу русчиллиги эди. Шоирнинг сургундаги инқилобчи-демократлар билан дўстлашиши маҳаллий амалдорларнинг, уруғ бошчиларининг унга қарши туришига сабаб бўлди. Бироқ Абай ўзи излаб топган ҳақиқат ва адолат йўлидан қайтмади. У подшо чиновникларининг нариги тарафида рус халқи борлигини, улар билан яқинлашиш кераклигини сезди, кўрди, билди. Унинг бутун қозоқ жамияти "рус" деган сўзни "дахшат" деб билиб (улар кўрган мустамлакачилик сиёсатини юритган урядниклар билан приставлар эди), ундан чўчиб турган замонда халқини рус халқи билан дўстлашишга чақиритиш кўпчиликл учун ғайритабиий ҳол эди. Шундай бўлса ҳам, Абай ёнига иқтидорли ёшларни йиға олди, уларга суянди, ёш дўстларини ва болаларни рус тилини ўрганишга, у орқали дунё илмини эгаллашга даъват этди.

Абай ўзига бўлган қаршиликларга қарамай, қозоқ дасисига яқин бўлган қардош халқлар билан дўстлашишга, уларнинг илғор томонларини ўрганишга чақирди. У айниқса, ўзбек (сарт) ва татар халқларининг ижобий жиҳатларини – меҳнаткашлиги, омилкорлиги ва касб эгаллашга бўлган интилишларини халқига ибрат қилиб кўрсатди. Абай ватанпарварлик ғоялари билан бирга байналмилалчиликни тарғиб қилди. Унинг ҳаёт йўлининг халқчиллиги ҳам ана шу хусусиятлари билан ажралиб туради. Афсуски, Абайни ўз замонида тушуниш у ёқда турсин, чор Россиясининг чиновниклари ва уларнинг маҳаллий амалдорлари бўлган қора кучлар уни халқдан ажраттиришга, яккалаб қўйишга ҳаракат қилдилар.

1894 йилдан бошлаб Абай оиласида фожиали воқеалар содир бўла бошлайди. Шу йили Петербургдаги Михайлов номли Артиллерия билим юртини тугатиб, Артиллерия академиясига киришга ҳозирланаётган севикли ўғли Абдурахмон сил касалига йўлиқади ва бир йил ўтиб, 1895 йили Верный (ҳозирги Олмаота) шахрида 27 ёшида вафот этади. Абдурахмоннинг ўлими Абайни эрта қартайитириб қўяди. У 50 ёшида сочига оқ оралаб, узоқ тунлар ухламай, ўғлини йўқлаб ўтиради.

Ота душманлари Абайнинг қайғусига қўшилиш ўрнига уни янада турткилай бошлайдилар. Улар 1897 йили Абайнинг уйига, "подшо ҳукуматига қарши одамлар кўп келади ва унинг ўзи ҳам подшога қарши ишлар билан шуғулланади", деган ёлгон айбловлар билан тинтув уюштирадилар. Лекин полициячилар ҳеч нарса топа олмайдилар. Уларнинг бу фитнаси натижа бермагач, бошқача чоралар кўришга ўтадилар. Ўша йилнинг кузидаги сайлов вақтида турли бўҳтонлар уюштириб, Абайни калтаклашгача бориб етадилар. Бироқ фитна фош бўлиб, уни уюштирган шахслар халқ томонидан жазога тортилади. Бу воқеалар Абайга жуда қаттиқ таъсир қилади. У 1889 йилда ёзган бир шеърида:

"Юрагим менинг қирқ ямоқ,
Хиёнаткор оламдан..." –

деб зорланади. Ана шундай аҳволдаги Абайнинг бошига 1904 йили яна бир оғир кулфат тушади. Ўша йилнинг баҳорида таниқли шоир, бир қанча поэмалар муаллифи, Абайнинг севикли ўғли Мағавия касал бўлиб, 34 ёшида вафот этади. Мағавия инсонийлик фазилатлари ва бошқа ижобий хислатлари билан Абайнинг бошқа ўғилларидан ажралиб турарди. Унинг шоирлик истеъдоди ҳам кучли бўлиб, отаси унга алоҳида меҳр қўйганди. Бутун Тўбикти уруғидагилар

унинг ақл-фаросати, ўткир зеҳни, яхши хулқ-одоби, ростгўй ва инсонпарварлигини намуна қилиб кўрсатар эди. Ана шундай фазилатларга эга бўлган ўғлининг бевақт дунёдан ўтиши Абайнинг бошига тушган катта кулфат бўлди. Дарди оғирлашган Абай бошини кўтаролмай қолади, ўзи гапирмайди, биров келиб ҳолини сўраса бошини чайқайди, холос. Унинг бундай қийналиб, азоб чекаётганлигини кўрган эл хайрон, унга қандай ёрдам кўрсатишни ва нима даво бўлишини билмайди. У ўзини даволатмайди, буни фойдасиз деб билади. Охири у ҳеч ким билан гаплашмай, тўшакдан туролмай ётиб қолади. Мағавия ўлимидан 40 кун ўтгач, 1904 йилнинг 23 июль куни қалби қаттиқ яраланган буюк шоир Абай, 59 ёшга тўлишига 17 кун қолганда ҳаётда кўрган бутун азоб-уқубатларини ичига ютиб, дунёдан кўз юмади. Унинг жасади Чингизтоғ этакларидаги ҳаётининг сўнгги йиллари ўтган Жидебой деган жойга қўйилади.

Абайнинг ушбу ёруғ оламни тарк этишини М.Авезов "Абай йўли" романида шундай тасвирлайди: "Буюк тананинг иссиқ нафаси тўхтади. Бепоен далани бўлиб оққан дарёдай бўлган эзгулик умри узилди. Ана шундай даврда тошли дара, ярқираган баландлик бошига якка чиққан салобатли алп чинор кулади. Абай дунёдан ўтди". Қалбларни титратар бундай сўзлар "Ҳаётдан яна қайта туғилмайдигандай авлиё инсон ўтди" деган маънони англатади.

Шўролар даврида Абай жамоатчиликка фожиавий шахс сифатида таништирилди. Чунки аллома шоир қозоқ халқи тарихининг энг оғир даврида ҳаёт кечирди ва ўз халқини тарихнинг боши берк кўчасидан олиб чиқишга интилиши – ижодининг ўзагини ташкил этди. Бу ҳақиқат. Бироқ Абайни бахтсиз ёки фожиали шахс дейишга шошилмаслик керак.

Чунки ҳар қайси авлиё Тангрига мушток, унинг жони у дунёга етишга ошиқади. Эгаси билан бирга бўлишни истайди. Абай ҳам ўлимнинг юзига тик қараб, ундан ҳайиқмаган.

"Ўлди дейиш мумкинми, айтинлар-чи, ўлмайдиган ортида сўз қолдирган", – деб, кимлигини билдирган донишманд Абай ўлимни енгганини яхши билган. Бундан ҳам муҳими, Абай ортига алангламай ўлими олдидан ўз бурчини тўлиқ амалга оширди. Шунинг учун ҳам бу фоний дунё билан қийналмай видолашди. Ўзи ёзганидек: "Аслида, ўйлайман, ўлар пайтда "эх, аттанг, қанча-қанча қизиқишларим қолди-ку!" деб ҳам чекмай, олдинга умид бўлмаса, ортга ялтоқланмай ўлиш афзалдир". Мутафаккирнинг бундай дегани, ўлар вақтида "аттанг-эй" дегизадиган ҳеч нарса қолмади, дейишимизга катта далил эмасми?

"Абай ўз халқининг бундан кейин равнақ топиши, маданиятининг эркин ўсиб-гуллаши, юртининг ҳар томонлама ривожланиши учун мустаҳкам пойдевор қурди", – дейди Мухтор Авезов. – "Халқининг келажагини кўра билди ва тўғри йўл солиб берди". Қани, бундан ортиқ бахтли тақдирнинг бўлиши мумкинми? Албатта, йўқ.

Яна бир жиҳат, "олис-яқиндаги қозоқнинг ҳаммасини кўрдим", деб ўзи айтгандай, Абайнинг ҳаёти тигиз ўтганлиги шунчаликки, у оддий одам ҳаётининг учтасини қамраб олишга етади. Буюк шоир ўзини 60 эмас, 180 ёш яшаган қариядай ҳис этди. Яъни ҳаётдан "толиқдим, зерикдим", "қарилик ҳам келиб қолди" деган сўзларини чин кўнглидан айтганлиги шубҳасиз.

*Ҳар кимни замон судраб борар,
Замонни ким бошқара олар? (1902),–*

деб ўзи айтгандай, ўша даврда замонни ўзи судраган, ҳам бошқарган бир қозоқ бор эди десак, унинг исми сўзсиз Абайдир.

Шундай қилиб, қайси томондан олсак ҳам, Абай фожиавий шахс бўла олмайди. Нега десангиз, у бутун қозоқ халқининг

онг-шуурини, ақл-фаросатини, хис-туйғуларини юксакликка кўтарди. Абай – абадий тимсол. Абай – қозоқнинг бир номи. Бунга далил – авлиё Абай ўзининг ёрқин образи билан ҳам, ўзининг асл мероси билан ҳам халқ билан бирга яшади, яшамокда ва яшайди.

Абайнинг жасадини вафот этган Балашақпақ яйловидан ўзининг қишлоғи бўлган Оқчўққидаги улкан Кўнонбой авлоди мазорига олиб бориб қўйишмоқчи бўлишган. Аммо Чингизтоғ довонидан ошганда мулла тўхтатиб: "Бундай жазирама иссиқда жасадни узокдаги Оқчўққида етказиб бўлмайди, айнийди. Шунинг учун шу атрофдаги бир жойга қўйиш керак", – деб кўчни тўхтатади. Шундай қилиб, кўпчилик жасадни Жидебайдаги Ўспон мазорига қўйиш керак, деган қарорга келади. Кечаси билан юриб, тонготарда тобутни Жидебайга етказиб, халқ йиғилиб, жаноза ўқилиб, тушга яқин қабрга қўйиш маросими ўтказилади.

Абайнинг "қирқи" Семей шаҳрида, кейинроқ Абайнинг музейи бўлган уйда ўтказилади. Шаҳардаги барча 12 мачитнинг имом ва домлаларини йиғиб хатми Қуръон ўқитилади. Ўша куни кечаси Абайнинг яна бир шоир ўғли Ақилбой касал бўлмай, тўсатдан вафот этади. Абайнинг ўзи билан уч ўғлининг тўрт овули етим бўлиб қолади.

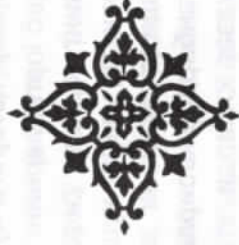
Буюк Абай барча қозоқнинг маънавий отаси эди. Унинг ўлими оғир жудалик бўлиб, кўчманчи халқнинг ўтовини чайқатган қора довулнинг, қоплаган қора булутнинг дастлабки нишонига ўхшарди.

Замонидан ўзиқ бўлган, икки дунё учун ҳам савобли ишлари кўп бўлган комил инсон – улуғ Абайдек бўлар. Оллохдан Абай руҳини шод, охиратини обод этиб, жаннат инъомларидан насиб қилишини сўраймиз.

Ҳозирги кунда Жидебайдаги Абай-Шакарим мақбараси океанда сузган кемадай олисдан қўл силтаб туради. У 1995 йилнинг 10-11 августида буюк Абай таваллудидан

нинг 150 йиллик тўйи ЮНЕСКО доирасида ўтказилган тантанали кунларда очилган. Унинг очилиш маросимида қатнашган Қозғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.Назарбоев: "Абай – қозоқ халқининг фахри-ифтихори, ор-номуси", – деб таъкидлаган эди. Ўша кунлари 1200 ўтов уйлар қурилиб, 20 минг кишининг улкан тантанали анжуманда қатнашганига ЮНЕСКОнинг бош директори Ферико Майор танг қолиб: "Бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда, Абай қозоқ халқининг шоиригина эмас, у жaxon миқёсида тан олинган буюк сиймодир. У бадий тафаккурнинг дунё миқёсидаги қудрати", – деб ўзининг ҳаққоний баҳосини берган.

Ҳа, Абай бор-йўғи 60 йилгина яшаган бўлса-да, шу қисқа ва мазмунли умрида қозоқ ёзма адабиёти ва адабий тилига асос солди, қозоқ халқини бошқа халқлар маданиятидан баҳраманд бўлишга бошлади, илм-маърифат, маданият ва инсонпарварликка даъват этди ва қозоқ халқининг улуғ мутафаккири ва маърифатпарвар шоири сифатида Шарқ адабиётининг сўнмас юлдузлари қаторидан муносиб ўрин олди.



II. АБАЙНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун.

Абайнинг ижодий меросини бир юз саксонга яқин шеърлари, учта поэماسи, олтимишдан ортиқ таржималари ва унчалик катта бўлмаган прозаси ҳамда бир неча тарихий мавзудаги мақолалари ташкил этади.

Абай ёшлигида кам шеърлар ёзган. Бу даврда у кўпроқ ўқиш ва ўрганиш билан машғул бўлган. Абайнинг шоирлик истеъдоди, албатта, юқори даражада бўлган. Бироқ бу истеъдод – булоқнинг кўзи очилмаса, зилол чашмаси отилиб чиқолмай, қолиб кетиши ҳам мумкин. Абайдаги бундай булоқнинг кўзи кечроқ очилди дейиш мумкин. У дастлабки шеърларини ҳазил-мутойиба кўринишида ёзиб, уларни ўз атрофидаги кишиларга қаратиб, Абиралига, Шарипга, Кулембойга, Дутбойга, яна бошқаларга деб, уларга нисбатан кўнглидагиларни шеърий мисраларда билдириб юрган. У бу ёзганларини шеърлар қаторига қўшмаган ҳам. Чунки ўша вақтда оқинман деб юрганларнинг деярли бари шеърларидан мол топишнинг қуроли сифатида фойдаланиб, бойларни, бекларни мақтаб, уларга хушомад қилиб, бирор нарса ундириш мақсадида уларнинг атрофида ўралашиб юрганлар. Бундай лаганбардор шоирларни Абай мутлақо ёқтирмас ва улардан ҳазар қиларди.

Шунинг учун бўлса керак, Абай дастлабки ёзган шеърларини йиғмаган. Кимга атаб ёзилган бўлса, ўзларига бериб юбораверган. Бу шеърлар ҳазил-мутойиба, баъзан танқид этиб ёзилганидан уларнинг қўлларида ҳам

сақланмай йўқолиб кетаверган. Абайнинг ўзи ҳам бунга эътибор бермай, йўл-йўлакай турли воқеа ва ҳодисаларга, ёнидаги одамларга муносабат билдириб, ёзган шеърларни сақламаган. Уларни қайта ишлаш, пишитиш ва маромига етказишни одат қилмаган. Ўз ижодидан ҳам тўла қониқиш ҳосил қилмаган.

Абай шу тарзда ижод қилиб юрганда, овулга аввал дўстлашган рус зиёлиларидан Гросс, Долгополов ва Михаэлислар келиб, бир неча ойлаб юриб, унинг ижодига аҳамият беришади. Айниқса, Абай ижодига таъсир этган Михаэлис бўлади. Ўзи табиатшунос бўлса ҳам, Петербург университетини тугатган, ўқимишли ва маданиятли киши бўлган. Абайга қандай китоблар ўқиш кераклиги, ижод қилишнинг йўл-йўриқлари бўйича қимматли маслаҳатлар берган. Айниқса, у Абайга рус шоирлари Пушкин, Лермонтов ва Криловларнинг асарлари мисолида ўз ижодига жиддий ёндашиш, шеърларни енгил-елпи нарса ёки мол топиш воситаси деб эмас, балки санъат асари, билим манбаи, инсонийлик йўлида хизмат қиладиган муҳим қурол сифатида фойдаланиш кераклигини уқдиради. Шунинг учун ҳам Абай: “Кейинги пайтларда кўзимни очган Михаэлис”, – деб ундан бир умр миннатдор бўлади.

Шундан кейин Абай аввал ўйламаган, билмаган янги дунёсини очгандек, ижодидаги ўзининг сара йўлини топади, шоирликни шу йўналишга буради. Бундан кейинги ёзганларини у Кўкбой айтди, Масақбай айтди, Қора хотин айтди, деб эмас, ижодий фаолиятига жиддий ёндашиб, шеърларини пишитиб, ўзининг номидан ёза бошлайди. Ўзи ҳам истеъдодли ёшларни атрофига йиғиб, уларга устозлик қилади. Масалан, акасининг ўғли Шокарим, ўзининг ўғиллари Ақилбой, Мағавия ва тарбиясида бўлган бир неча ёшларга мавзулар бериб, шеър ва дostonлар ёзишни машқ қилдиради.

Абайнинг кўп шеърлар ёзган йиллари 1886, 1889 ҳамда 1895 йилларга тўғри келади. Масалан, 1886 йили 17 та, 1889 йили 27 та (8 таси рус шоирларидан таржима), 1895 йили 13 та шеър ёзган. Прозада эса 1890 – 1898 йиллар ўртасида ижод қилган. Бу даврда халқни маърифатга, маданиятга, инсонпарварликка ундовчи 45 та катта-кичик ҳикоячалардан иборат “Насихатлар” – “Нақлия сўзлар” (қозоқча “Қора сўзлар”) деб аталган маърифий, тарбиявий, фалсафий асарини ёзади.

Унинг поэзияси ўзининг бадий фикрлаш, сўзларни бадий ифодалаш ҳамда тасвирлаш усулининг янгилиги, ёзиш услубининг алоҳидалиги ва қўлайлиги, поэзияда аввалдан шаклланган тайёр намуналарни такрорламаслиги билан ажралиб туради. У қозоқ поэзиясининг мазмун доирасини кенгайтирди, мавзу қўламини бойитди, адабиётга янги жанр турларини олиб келди. Абай қозоқ оғзаки ижодининг илғор намуналаридан кенг фойдаланди. У қозоқ поэзиясига янги намуналар киритиш билан бирга, адабий тилини бойитди. Назмнинг янги шакл ва услубларини кашф этиб, уни юқори сифат даражасига кўтарди, тамойил ва имониятларини кенгайтирди.

Абайнинг поэзия билан бир қаторда прозада ҳам ижод қилиши хайрон қоларли ҳодиса эмас. Чунки у замонасининг маданиятли, билимли ва илғор кишиси эди. Шунинг учун у фикрларини, қарашларини ҳам поэзияда, ҳам прозада ёзиб қолдиришни ўзининг бурчи деб билди. Унинг фалсафий, бадий, ижтимоий, инсонпарварлик ва динга бўлган қарашлари яққол намоён бўлган асарлари “Насихатлари” (“Қора сўзлари”), яъни фалсафий трактатлари, ҳикматларидир. У адабнинг классик услубда ёзилган сўз санъатидаги бадий маҳоратини, доно фалсафий дунёқарашини алоҳида намоён этган прозаик асаридир.

Шоир 1886 йилдан бошлаб рус шоир ва ёзувчилари-

нинг асарларини қозоқ тилига таржима қилиш билан ҳам машғул бўлган. Айниқса, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтиков-Шедрин, Некрасов, Крилов каби шоир ва ёзувчиларнинг асарларини зўр маҳорат билан таржима қилиб, қозоқ ёзма адабиётини янги ўй-фикрлаш услуби билан бойитди.

Абай мусиқа соҳасида ҳам самарали ижод қилиб, ўзидан катта мерос қолдирган бастакор-композитордир. У ўз атрофига мусиқа ихлосмандларини, хаваскор кўшиқчи ва кўйчиларни тўплаб, уларга мусиқа ва кўшиқ сирларидан сабоқ берган. Абайнинг ўғил-қизлари, яқинлари унинг мусиқий таълимидан баҳраманд бўлиб, у ёки бу мусиқа асобида (дўмбира, кўбиз, най, скрипка, ноғора ва бошқа) куй чалишни билар, кўшиқ айта олардилар. Улар орасидан кейинчалик таниқли бастакорлар ва кўшиқчилар етишиб чиққанлиги тарихдан маълум. Абайнинг кўпгина куй-кўшиқлари ҳалигача халқ орасида машҳур бўлиб, ижро этиб келинмоқда. Ҳозирги вақтда шоирнинг 27 кўшиғининг 36 нусхаси нотага туширилган. Абай яратган кўшиқ ва куйлар халқ ижодиётида учрамайдиган ўзига хос оҳангга эга бўлиб, қозоқ мусиқа санъатида янгилик эди ва бу унинг ривожланишига улкан ҳисса бўлиб қўшилди.

Белинскийнинг фикрича, шоир ўз даврининг фуқароси, унинг ёзган асарлари эса ўша давр ҳаётининг ойнасидир. Абай ҳам ўзини ўша давр жамиятининг фуқароси ҳисоблаб, ўз даври ҳаётининг яхши томонларига суянди, ёмон томонларига куйинди. Шунинг учун ҳам у замондошларига насихатлар қилиб, уларни илгари етаклади.

Шундай қилиб, Абай қозоқ адабий ҳаётига янги юксалиш даврини олиб келди. У шоир, достончи, ёзувчи, таржимон, бастакор, файласуф-олим, маърифатпарвар сифатида ижод қилиб, қозоқ классик адабиётининг отаси, қозоқ поэзиясининг Асқар тоғи, замонавий мусиқа яратувчиси ва маърифатга йўл бошловчиси даражасига чиқа олди.

АБАЙ ШЕЪРИЯТИ

Биз Абай ижоди билан танишар эканмиз, унинг, биринчи навбатда буюк шоир эканлигини эътироф этамиз. У бадий ўйлаш, сўзларни санъаткорона ифодалаш ҳамда тасвирлаш усулининг янгилиги, ёзиш услубининг алоҳидалиги ва қўлайлиги, поэзияда аввалдан шаклланган тайёр намуналарни такрорламаслиги билан ажралиб туради. У қозоқ поэзиясининг мазмун доирасини кенгайтирди, мавзу кўламини бойитди, адабиётга янги жанр турларини олиб келди. Абай қозоқ оғзаки ижодининг илғор намуналаридан кенг фойдаланган ҳолда қозоқ поэзиясига янги намуналар киритди ва бу билан қозоқ адабий тилини бойитди. Назмнинг янги шакл ва услубларини кашф этиб, уни юқори даражага кўтарди, тамойил ва имкониятларини кенгайтирди.

Ҳақиқатда, Абай қозоқ халқининг улғў шоири ва мутафаккиридир. Унинг шеърларида замон руҳи, ўша даврдаги қозоқ овулларидаги оғир ҳаёт, маҳаллий аҳолининг аянчли турмуши, подшо ҳукумати ва феодалларнинг халқ бошига ёғдирган зулм-ситамлари, адолатсизлик ва ҳақсизликнинг авж олиши, замондошларининг хоҳиш-иродаси, келажакка ишончи ва орзу-умидлари ҳаққоний ифодасини топган.

Абай шеър ёзишни ўн ёшида бошлаган. Унинг дастлабки шеърларидан бири "Қим экан деб келган эдим туя қувган..." деб номланади. "Сап-сап кўнглим", "Шарипга", "Абиралига", "Яхшиликка", "Кенг яйлов" каби шеърлари 1870 – 1890 йиллар оралиғида ёзилган. Шоирни элга танитган машҳур шеърларидан бири 1882 йили ёзилган "Қор ёққанда бургутчи чиқди овга" деган улкан шеъридир. Бошдан-охиргача динамик тасвирлардан иборат бўлган бу шеър қозоқ адабиётида шаклланган анъанавий кўринишдан ўзгача, ички ўйи ва маъноси теран асардир.

Абай лирикаси жанр жиҳатдан олганда ҳам кўп тармоқли ва серқиррадир. У қозоқ поэзиясидаги тил, сўз қўллаш

санъатига янги сифат ва мазмун берган шоирдир. "Ёшликдан билим излаб югурмадим", "Қаридик, ғамга ботдик, уйку сергак", "Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим", "Йигитлар, ўйин арзон, қулги қиммат", "Бозорга қараб турсам ҳар ким борар", "Ёз", "Кўклам", "Қуз", "Ёз кетди, қишнинг боши, дала бежой", "Елсиз тунда ёруғ ой", "Мен ўланни ёзмайман эрмак учун", "Сулувлар сараси", "Талай сўз бундан бурун кўп айтганман", "Ёшлик ўтди, билдингми?", "Юрагим менинг қирқ ямоқ" каби шеърларининг қайси бирини олмайлик, ўзига хослиги, адабий ҳаётдаги янгилиги билан ажралиб туради.

Абай поэзияси орқали ўзи умр кечирган ўша тарихий даврни яхлитлигича, ҳар томонлама тўлиқ ифодалаб бера олди, деб айта оламиз. Айни пайтда шоир ўз асарларида фақатгина ўзи яшаган ярим асрдан ортиқроқ бўлган даврининг кўрсатиб қолмади. У ўша замондаги ижтимоий ҳаёт тарзининг, халқ оммасининг онги, тушунчалари ва ўй-фикрларининг бир неча асрлардан бери шаклланиб келганлигини, уларнинг туб илдизи нарироқда ётганлигини ҳисобга олсак, Абай поэзияси ғамият ривожига муҳим бир даврни ифодалаш орқали ўша замонлардаги халқ тақдирини, миллий қадриятларини ва хулқ-атворларни ҳамда бошқа тарихий жараёнларни қамраб олиб, ғамият кўчининг етган еринигина эмас, ўтган йўлини ҳам кенг кўламда кўрсата олди, десак тўғри бўлади. Ғамият ҳаётидаги кўплаб одамгарчилик, ахлоқий муаммоларнинг, адолат, бирлик, дўстлик, меҳнатсеварлик, талабчанлик, ҳалоллик, шулар билан бирга зўравонликка, ёвузликка, иккиюзламачиликка, мурасизлик каби турли-туман хулқ-ахлоқ масалалари қайси даврда бўлса ҳам, ўз аҳамиятини йўқотмайдиган, яна қанча замонлар ўтиб, вақт ва вазият ўзгарса ҳам, халқнинг миллий хусусиятлари, инсонийлик фазилатлари янгилашиб ўзгача сифатга эга бўлиб, юксалиб, ривожланиб боришини назарда тутсак, Абай поэзияси кейинги даврларнинг, шунингдек,

бугунги даврдаги ҳаёт ҳақиқатини билиб олишга улкан таъсирини ўтказа олганлигини тан олишимиз керак. Шундай экан, Абай поэзиясини ўз даврининг доирасидагина қоладиган, фақат тарихий аҳамиятга эга, ўтқинчи воқеа деб ҳисоблаб бўлмайди. У – замон ўзгариб, вақт ўтган сайин жамият онгига таъсири ортиб, юксалиб, ривожланиб борадиган асл адабий меросдир.

Абай лирикаси ҳақида сўз юритганда, унинг ўзига хослигини ёддан чиқармаслигимиз лозим. Лирикада ҳаёл билан туйғу бирлашиб, ўзаро теран туташади. У ёқимли куч-қувват бағишлайдиган, илғор фикрлар билан сўғорилган алангали туйғу. Ҳаёт, дунё, инсон тақдири ҳақида катта ҳаяжон билан вужудга келмаган ҳиссиётлар поэзияни жонлантира олмайди.

Абай лирикасидан шоирнинг кайфиятини, ички дунёсини, ҳаяжонини ҳис этибгина қолмайсиз, балки шу орқали қозоқ жамиятига, умуман, инсон табиятига хос сифатларни, давр, замон кўринишини танитадиган хусусият ва белгиларини кўплаб топа оламиз.

Абайнинг шоир сифатидаги шахсияти, ички дунёси, орзу-умидлари, мурод-мақсадларининг энг тўлиқ, энг теран, энг яхши ифодаси, албатта, унинг поэзиясида жўшқин илҳом билан битилган, қалбининг тўридан ёриб чиққан ажойиб шеърларида, “ёлқинли оташ” сўзларидадир. Шоир қалбидаги ички кечинмаларини, ҳис-туйғуларини, сир-асрорларини чуқурроқ билмоқчи, унинг маънавий дунёсини теранроқ англамоқчи бўлсак, биринчи навбатда, уни поэзиясидан излашимиз, шеърларини ихлос билан ўқиб, уларнинг маъно-мазмунига, кўтарган ғояларига, халқининг тақдири учун куйиб-ёнишларига, эл-юртига бўлган фидойилигига ҳамда фалсафий мулоҳазаларига эътибор беришимиз керак.

Шоир асарлари лирик қаҳрамон аввало, ўзининг турли жиҳатлари билан намоён бўладиган шахсдир. Лирик шоир ўз ҳиссиётлари, ўй-фикрлари орқали ижтимо-

ий ҳаёт ҳақиқатини ёритиб беришга интилади. У ўзини тўлқинлантирган, ҳаяжонга солган таассуротлари ва фикр-мулоҳазаларини айтиш билан ҳаётдаги турли воқеликларни, юз бераётган ҳолатларни, ижтимоий муаммоларни, турли хулқ-атворга эга бўлган одамларнинг иш-ҳаракатларини ўша даврда ҳукм сурган тузум ва вазият нуқтаи назари билан баҳолаб, таҳлил қилиб, жамият билан боғлаб ҳар томонлама акс эттирган.

Ўзининг кўплаб шеърларида шоир ўз кайфиятини билдириш орқали ўй-фикрларини тўғридан-тўғри баён қилади. Шоир шеърларида айтмоқчи бўлганларини баъзан суҳбат, баъзан сирлашиш, баъзан насиҳат, баъзан эса ҳаёлга чўмиш, ўй, мулоҳаза қилиш каби усулларда бериши ҳам унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Айни пайтда унинг шеърларидаги равонлик, соддалик, сўзларни ўрнида ишлатиши, ортиқча таърифларга ҳамда жимжимадорликка берилмаслиги ҳам ҳассос ижодкор сифатидаги табиятига хосдир.

Хулоса қилиб айтганда, Абай поэзияси билан яқиндан танишар эканмиз, унинг сиймоси кўз ўнгимизда ёрқин гавдаланади ва биз унинг шеърларидаги қиёфасини чуқур ҳис қилган ҳолда ўша даврдаги қозоқ миллатининг ҳақиқий тимсолини, қозоқ халқи ижтимоий ҳаётининг айна ҳақиқатини топамиз.

Абайнинг шоирлик қуввати ўз асарларида қозоқ ҳаётининг энг аҳамиятга молик ижтимоий масалаларни кўтара олишидан, жамиятнинг олдинги сафдаги вакилларининг орзу-умидлари, туб манфаатларини чуқур ўқиб, ҳис эта олишида аниқ кўринади. Шоирнинг “Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим”, “Қаридик, ғамга ботдик, уйку сергак”, “Саккиз оёқ”, “Илм топмай мақтанма”, “Бўлис бўлдим, мана” каби шеърларининг қайси бирини олсак ҳам, уларга ғоявий асос бўладиган муҳим масалалар – билимга, ҳалол

меҳнатга, адолатга қақириш, нодонликни, қолюқлик иллатини қоралаш, бошбошдоқлик билан талаш-тортишиш, ҳукумат бошқарувидан аксинча фойдаланишни ошқор этиш эканлиги бирдан билинади. Яна шу ғоялар шоир асарлари мавзусининг бош, қийин масалаларига улашиб, улар билан туташиб, халқнинг тақдири, бугуни билан келажаги, поэзиянинг ҳаётдаги ўрни ҳақидаги фикрлар билан ўзаро боғлиқликда бўлади. Чунки Абай поэзиясининг асосий мавзулари, ғоявий мақсади буюк шоирнинг ижтимоий прогресс учун, халқни билимли ва хунарли этиш учун курашиш ниятидан туғилади. Халқнинг оғир тақдирини, турмуш-тирикчилигини моҳирлик билан ишончли кўрсатиш орқали халқни жамиятдаги асл мақсадларига етишга рағбатлантиради.

Абайнинг инсон ва жамият ҳақидаги концепцияси – қолюқ еридаги янги концепция. Абай инсонни маълум жамият ҳаётининг маҳсули, натижаси сифатида билди, унинг хатти-ҳаракатини, психологиясини, маънавий қиёфасини ҳаётга, ижтимоий турмушга боғлиқ равишда кўриб, баҳолаб тасвирлади. Масалан, Абай шеърларини ўқир эканмиз, неча хил бўлис-бойларнинг ижтимоий шахс даражасига кўтарилган, жамланган қиёфасини бутун ичи-сирти билан кўз олдимизга келтирамыз. Шуларнинг бири – “ўз молини ўзиники дея олмай, кундуз қулги, тунда уйқуси” бузилган бой. Бу – бир томондан, юқоридаги бошқарувчи чиновниклар, иккинчи тарафдан, эл орасидаги ҳоким, тўраларнинг икки томонлама сиқувиға учраб, эси кетиб, ўз молиға ҳам эға бўла олмай, овора бўлиб, жабр кўрган бой. Ёки бўлмаса, Абай давридаги ўша 80-90 йилларнинг бўлисини олайлик. У молини сочиб, бошлиқ бўлишга эришган, бойлигидан кўра қувлигига ишонадиган бўлис. Унинг эл бошқариш усули, одамлар билан муносабати алдаш-аврашга, қучлиға келганда эгилиб, қучсизға келганда керилишидан пайқалади. Абай бундай эл бошқарувчилар бошқарган элнинг иши илгари боса олмаслигини бадийий ифодалаб, ҳаққоний кўрсата олган. У ўз

замонидаги бошқа турли ижтимоий гуруҳлар фаолиятининг ҳаммасини ҳам шу нуқтаи назардан чуқур таҳлил қилди ва кўрсата олди.

Абайни ташвишга солган ўз бошининг ғами эмас, атрафдаги турмушнинг аччиқ ҳақиқати, кам-қўсти, қарама-қаршиликлари эканлиги шубҳасиз. Бу “Кўнглим қолди дўстан ҳам, душмандан ҳам” деган шеърдаги қуйидаги мисраларда яққол кўринади:

Кўнглим қайтди дўстан-да, душмандан-да,
Алдамаган ким қолди тирик жонда?
Олис-яқин қозоқнинг барин кўрдим,
Ёлғиз-ярим бўлмаса онда-сонда.

Шоирнинг ўзи кечирган шарт-шароитни, тақдир тақозосига кўра ҳаловати бузилган халқнинг, эл-юртининг аянчли қиёфасини ўта моҳирлик билан тасвирлаганини “Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим” деган шеърда аниқ кўрамыз.

Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғуда йўл тополмай, ҳайрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой сарсон юртим! –

банди билан бошланадиган бу шеърда юракни ҳаяжонга соладиган даражада “қозоғим”, “вайрон юртим” деган шоир ўз юртининг ғамини чекиб, унга жони ачиб, меҳри ийиб турганлигини кўрсатади. Шоир шеър сўнгида ўз ноласини яшира олмай халқига илтижо қилади:

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқоқ қуллар юртида не бахт чоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга,
Мен излай, мен ахтарай, мен сўроқлай, –

деб мазлум ва жафо чеккан элига “йўлчи юлдуз” ахтаради.

Шоир "Талай сўз бундан бурун кўп айтганман" деган шеърда эл-юртини қуйидагича таърифлайди:

*Қозоқнинг бошқа юртдан сўзи узун,
Бирининг бири тезда укмас сўзин.
Кўзнинг ёши, юракнинг қони билан,
Эритишга бўлмайди ички музин.*

Қонга синган хулқ-атвор, одат, эскича фикрлаш ва тушунчалар, "ақл сўзига" ялт этиб, аланглаб қарамайдиган совуқлик – бунинг ҳаммасини Абай элнинг, юртнинг ичида қотиб қолган, эритиб бўлмайдиган муз ётибди, деб астарлаб тасвирлаш услуги билан ифодалайди. Шоирнинг иссиқ кўз ёши, юрагининг қайноқ қони қанчалик ҳароратни, илиқликни сездирса, суғ ва бепарво халқнинг "ички музи", аксинча, жонни ларзага солиб совуқни эслатади. Демак, "юракнинг қони", "ички музи" деганлар шунчаки ўткинчи маъно туғдирадиган ифодали сўзлар – метафоралар эмас, бунда қарама-қарши икки тушунчани бир жойда туташтирадиган тенглаштириш ҳам бор.

Абай поэзиясида турли одамларнинг хулқ-атворини, психологиясини, қайси ҳолатда қандай ҳаракат қилишини очиқ кўрсата олиш моҳирлигини "Ўзга элда бор бўлса" ва "Сабрсиз, орсиз, эринчок" каби шеърларида кўрамыз.

У "Сабрсиз, орсиз, эринчок" шеърда "бир сўз учун ёв бўлиб, бир кун учун дўст бўлиб", тез ўзгарувчи ва беқарор кишиларни кескин танқид қилади. Эл ғамини ўйламайдиган, меҳнат қилмайдиган "ишлаб мол топмай, ўқиб билим олмай", эл кезиб, ғийбат сўз излайдиган шикоятчи одамнинг феъл-атворини Абай жуда таъсирли қилиб тасвирлайди. Шу шеърда шоир устомон эпчилларни:

*Ёлгон, ғийбат мактовега
Оқиб турган сув каби, –*

деб тасвирлайди. Шеърнинг сўнгида Абай "элнинг аҳволи шундайди" деб хулоса чиқариши ҳам бежиз эмас.

Шоир шеърларида унинг халқ тақдирининг ўша пайтдаги қозоқ жамиятидаги чуқур ижтимоий зиддиятлар келтириб чиқарган кулфатни кўра билгани аниқ сезилади. Қозоқ жамиятини талаган ҳоким, тўралар ва турли мансабдор гуруҳларнинг талашиб-тортишиши билан бошбошдоқлик шоирни қаттиқ ғазаблантиради ва ранжитади. Подшо ҳукуматининг вакиллари билан маҳаллий бошлиқларнинг ўз манфаатлари йўлида, факат ўзларининг фойдасини кўзлаб, турли уруғ-аймоқлар орасида бўлган тортишув ва курашларни, гуруҳбозлик ҳамда бошбошдоқликни Абай жамият ҳаётидаги оғир касалликка тенглаштириб, шеърларида қаттиқ танқид остига олади.

*Бий бўлди қийқим бойлар бoш-бошига,
Доғ солди, заҳар солди юрт ошига.
Кўрқаман асоси йўқ кўр сингари,
Элим кўнар бузуқлар алдашига, –*

деган шеър мисраларда шоир ўша замондаги амалдорларнинг халқнинг тинчлигини бузиб, улар орасида турли муаммоларни келтириб чиқариб, қайғу-кулфатларга йўлиқтирганлигини билдиради.

Шундай бўлгандан кейин элни бирликка, халқни тотувликка чақиришни шоир ўзининг юрти олдидаги бурчи деб билади. У "Саккизоёқ" шеърда:

*Бирингни, қозоқ, бирингни дўст,
Билмасанг, ишинг бари кам-кўст, –*

деб бутун жамият аҳамиятига эга бўлган чуқур маъноли фикрини алоҳида ҳаяжон билан айтади.

У турли тухмат ва ёлгон-яшиқ сўзлар элининг баракасини кетказиб кўз очирмаслигини, уруғларни бир-бирлари билан ўчакиштириб, ораларига нифоқ солиш кабилар ёмон одатлар эканлигини кўрсатиб:

*Талашишиб бекорга,
Ёв бўлиб дўст-ёрга,
Хор бўлиб куриб борасан, –*

деб ўқинчини билдиради.

Шу "Саккизоёқ" шеърида Абай кўлгина асарларига хос бўлган ўта муҳим жиҳатлар – ҳаётни олдиндан кўра билиш, ҳақиқат ва адолатни интизорлик билан қидириш, халқни "тўғри йўлга" – маданий, прогрессив ривожланиш йўлига чиқишга йўналтириш каби ўта аҳамиятга молик ғояларни ил-гари суради.

Шоирнинг кўнглини тўлқинлантирган ўй-фикрларини айтиш, етказиш усули ҳам ҳар хил, у ўзгариб, турланиб туради. Баъзан ўй-фикрсиз, нодон халойиқни сиртдан синаб, танқид қилгандай:

*Шивирлаб, писмай,
Меҳри йўқ ҳеч бир сўзга.
Фойдасиз ақл,
Ўзича бахил,
Отадан бола ўйи ўзга.
Онгсиз, фикрсиз, ярим эс.
Ўйидаги ор эмас,
Олисга чиқмай, –*

деб ўз муносабатини билдиради.

Баъзан эса ўз кайфиятини яширмай, сирлашгандай сўзлашиб, орзуни билан ўқинчини ҳам билдириб туради:

*Оғримай таним,
Оғриди жоним.
Саргардон қиб сиқди бошимни.
Тирилди кўжрак,
Қисилди юрак,
Оқизди сиқиб ёшимни.*

Ёки бўлмаса:

*Қадрли бошим,
Файратли ёшим,
Фарёд-ла ўтди, илож йўқ.
Бекорга бўлиб қора тер,
Хўрлик-ла ўтди-ку умр.*

Ўз ҳолини, шундай тушкун кайфиятини очик билдириш билан ҳеч кимни аямай айтган танқидий сўзлари ўтимлироқ бўлишини шоир яхши тушунган.

"Ёғду бўлса кўжракда" номли шеърдан Абайнинг халқни бир комил инсон бошқаришини элнинг бирлиги, баракали бўлишининг шартини деб ҳисоблаганини кўрамыз. Унинг шу фикрини тўлиқ, теран тушуниш учун шеърнинг бадий жиҳатдан ўзига хослигига, тузилиш-битимига, айтилиш шаклига эътибор берайлик. Шоир сўзини биров билан фикр талашгандай бошлаб, охирида зимдан айтишиб, сўзини унга қаратиб айтган одам билан тақашигандек:

*Чин сўзга талашиб,
Ожиз бўлма, жоним, кел! –*

деб ўз муносабатини билдиради. Шоирнинг ўз фикрини ҳеч қандай муроасага келмасдай бўлиб, тушуна олмасанг, ўз ўволинг ўзинга деган каби ният билдириб, обдон михлаб айтганини шеърнинг бошидаги:

Қалбингда ўтинг бўлса,
Ушбу сўзга бер кўнгул!
Агар ўтинг бўлмаса,
Майли, тирил, майли, ўл,
Танимассан, кўрмассан,
Кўз ўнгингни босса кул, –

сингари сўзлари ҳам аниқ англатади. Мана шундай ҳеч бир гумонсирашга бормайдиган, тўлиқ ишончни талаб этадиган фикрнинг якуни нимада эканлигини аниқлаш учун шеърнинг мазмун-моҳиятига диққат билан назар солсак, ундаги ғоя юрт бошқарадиган комил раҳбарни қўллаш, эл бирлигини, тинчлигини сақлаш зарурлигини тарғиб қилиш эканлигини кўрамиз.

Абай шеърларининг кўпчилигида, энг аввало, ўзи яшаган даврдан давом этиб келаётган маданиятсизлик, нодонлик ва бошқа ёмон иллатларга бефарқ бўлмаганлигини яққол кўрамиз. У қозок халқи маданиятининг ривожланиши учун, уларнинг бошқа илғор маданиятли халқлар қаторига қўшилиши учун бу одатларнинг тўсиқ эканлигини тушуниб, буларга қарши ўз қалами билан курашди. Фикримиз далили учун яна унинг "Эскилик кийими" шеърига мурожаат қиламиз. У энди:

Ўйланиб, хаёлга ботдим юз йилги ўтган,
Қаватлаб тўн кийганим – хонаки чакмон.
Ўзун кўйнак-иштон хомсурупдан,
Почага мато билан ҳошия тиккан, –

деб ўтмишдаги эскилик сарқитларини танқид остига олади, У бу аҳволда бундан буён яшаб бўлмайди, янгиликка интилиш керак, деган ғояни илгари суради.

Бир-бирини кўра олмаслик, нодонлик, ялқовлик, мансаб-

парастилик ҳолатлари ўша даврдаги қозок овулларида аянигга чиққан эди. Шунинг учун ҳам Абай "Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим" шеърда:

Қарасам ажабтовур юзинг сенинг,
Не учун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Ғофил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйкунг бузилар, кундуз кулқинг,
Дардингга эм бўлмади молинг, мулқинг.
Очқўзсан, тамагирсан, курумсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тулқинг...

Оталарга ўхшамай қолди турқинг.
Ёпирай, мунча кетди, элим, хулқинг.
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?

Элат билан элат ёв бийлик учун,
Оға билан ини ёв сийлик учун.
Қозоғим, ўз-ўзингни ўнгламасанг,
Бадбахт кунга қолмасми тақдир бутун? –

деб, биринчидан, алдамчи ва тамагирларни сатира тийи остига олса, иккинчидан, ўз халқининг бундай ярамас аҳволга тушиб қолганлигидан ачиниб, уларни "тузалиш"га чақиради.

Абай – доно шоир. Доно кишилар эса қайси даврда бўлмасин, ўз атрофида бўлаётган ҳодиса ва воқеаларни баҳолаш билан бирга, ундан ўзича хулосалар чиқарадилар. Абай "Куз" (1888 й.), "Ёз кетди, қишнинг боши, дала бежой" (1888 й.) каби шеърларида ўша даврдаги оғир турмушни, тенгсизликларни акс эттирибгина қолмай, улар-

дан тегишли хулосалар чиқариб, ўз муносабатини билдиради. Бой-феодаллар турмуши билан камбағал бечораларнинг турмуш шaroитини бир-бирига қарама-қарши қўяди. У камбағалларнинг ҳаёт кечиришини қуйидагича кўрсатади:

*Бўронда ҳам тўнгмайди бой боласи,
Овлақ жойи – қозоқнинг кенг даласи.
Қирол ўғли бош буқар хизматида,
Писанд эмас кўз ёши, оҳ-ноласи.*

Абай ўз ижодида меҳнат мавзусига катта эътибор берди. У илм олиш ҳам, хунар ўрганиш ҳам, яхши яшаш ҳам – ҳаммаси меҳнат қилиш орқалигина вужудга келади, деб таъкидлайди. Шоир ўзининг “Саккизоёқ” шеърда:

“Жон аямай меҳнат қил...

*... Меҳнат қилсанг эринмай,
Қорнинг тўяр тиланмай.*

*...Соқолин сотган қариядан,
Меҳнатин сотган ёш ортиқ”, –*

деб кишиларни меҳнатга чақиради. Бу билан Абай нодонликка қарши илмни, ялқовликка қарши меҳнатни, ёвузликка қарши инсонпарварликни қарама-қарши қўяди.

Шоир “Адашганнинг олди жўн, орти сўқмоқ” шеърда тўғри сўздан кўра ёмон сўзни тез уқадиган, ишга иштиёқи йўқ йигитнинг портретини тасвирлаган. У фойдали ишга элақаси йўқ, сиртини тузатибгина, олифта бўлиб, вақтини бекор ва саргардонликда ўтказишга мойил одамнинг қиёфасини кўпинча унинг уст-боши ва юриш-туришини тасвирлаш орқали кўрсатади.

Ҳалол меҳнат қилишга, мол боқишга ҳафсаласи йўқ, яхши феъл-атвордан мосуво, фақат ташқи кўринишини тузатиб, олифтасифат бўлиб юрган йигитнинг кийинишини, бир ўлчамдаги чопони билан телпагини таърифлаб, унинг бу ҳолатини кўз олдингизга келтиради-да, юриш-туришини, хатти-ҳаракатини, юз ўзгаришини қисқача тасвирлайди.

Муаллиф унинг хулқ-атвори билан ички дунёсини алоҳида олиб таърифламаса-да, онги паст, бефарқ ва бефаҳм эканлигини ташқи беўхшов қиёфаси, ўринсиз керилиб юришига ишора билан кўрсата олган. Бу одамнинг хулқ-атворини ифодалашдаги шоирнинг портретик тасвирлаш усули эканлигини айтиб ўтиш керак.

Шундай иштиёқсиз, хунарсиз, талабсиз, ишга нўноқ, гердайдан, мактанчоқ йигитнинг портрети бу шеърда уланиб келадиган “Бу даврон ўткинчи кун – бўз болалик”, “Йигитлар, ўйин арзон, кулки қиммат” деган шеърларининг маъносини чуқур тушунишга ёрдам беради.

*Деманглар бўлмас ишга юпанайлик,
Ақл топсак, мол топсак, қувонайлик.
Қизни суйсанг, бирин суй, танлаб топиб,
Кўрса қизар, ҳар кун ошиқ – девоналик.*

*Ёшликда бир кулганинг бир қоралик,
Кулки бўлиш, бу бир бечоралик.
Авалло, хунарли бўл, қўлдан келса,
Ҳеч бўлмаса, меҳнат қиб мол топайлик.*

Абай ана шундай меҳнат қилиб, хунар ўрганишни тарғиб этувчи фикрлари билан ёрни севиш, оила қуриш масаласини бирлаштириб, буни, аynиқса, “Йигитлар, ўйин арзон, кулки қиммат” шеърда кўпроқ ифодалайди. Бу Абайнинг ёшларга бағишлаган дўстлик, тотувлик, ёр танлаш ва севишни ўргатадиган насихат шеъридир. Шоир бирдан “Йигит-

лар" деб, сўзини улғайиб, қаторга қўшилиб, бўз болаликка, тенгдошлари билан аралашишга, ёр севишга, оила қуришга яқинлашиб қолган ёшларга эътиборни қаратади. Шеър эркин хангома-сухбат тарзида ёзилиб, кўпинча, ёш йигитларга айтиладиган ўғит-насихат сифатида келади. Шунинг учун ҳам шеърни ўқиганда, ҳаётда кўргани билан кўнгилга туйгани кўп донишманд одамнинг бир хилдаги бари тенгдош бўлган ёш йигитлар ўртасида суҳбат қуриб, чин ихлос билан берилиб кўнглидагиларини айтиб турган ҳолатини кўз олдимизга келтирамиз.

Панд-насихатлиги жиҳатдан шеър халқ поэзиясидаги аввалдан шакланган аъёнага яқин десак ҳам, ўй-фикрларнинг ўткирлиги, янгилиги ва ясама эмаслиги билан жозибадордир.

Бўз болага келишади талабчанлик,

Хуш феъллик, хунар билиш ва ишчанлик, –

деб ёшларнинг олдига катта ҳаётӣй мақсад қўйиш кераклигини шоир алоҳида таъкидлайди.

Ҳалол меҳнатдан қочиб, осон йўл билан мол топаман, дейиш эр йигитнинг шаънига лойиқ эмас, деган фикрни ҳам шоир ҳассослик билан етказиб, энг хос хусусият – тотувлик, дўстлик деган фикрга келади.

Шу ажойиб кунларингни тотув ўтказ,

Етишмаса бирингники, биринг етказ.

Беғараз, иноқ бўлгин, чин кўнглидан,

Ҳиёнатли бўлишликни дилдан кетказ!

Чин дўстлик, суҳбатдошлик улуғ ишдир,
Бунинг қадрин ноқобиллар билмас ҳеч бир.
Чин инсон ордан сўзлаб кулиб юрмас,
Ўзгаларга зинҳор-зинҳор етказмас сир.

Ёшларнинг ошиқлик ҳис-туйғуларида ўзгармас, айнамас барқарор ва ҳалол бўлишига эътиборини қаратиб, йигитларнинг ўзгарувчан ва енгилтак феъл-атворини қаттиқ танқид қилиш билан:

Чин юракдан севса экан кимни севса,

Ўз сўзида турса экан ёнса, куйса.

Бир хил нозик ипак каби бўз болалар,

Арзон бўёқ каби айнир бир нам тегса, –

деб ният билдиради.

Шеърдаги яна бир эътиборни тартадиган жиҳат – йигитларнинг ёр танлаши, оила қуришга масъулият билан қараб, аввал бир умрлик йўлдоши бўладиган қизнинг феъл-атвориға, инсонийлик фазилатлариға, ақл-фаросатиға ибтифатлилиға кўзи етиши шарт эканлиги:

Бировни кўрки бор деб яхши кўрма,

Беқарор нафсинг учун чопиб юрма!

Хотин яхши бўлмайдн ҳусни билан,

Хулқини яхши билмай, кўнгли берма...

...Безанган, моли кўп, деб бойдан олма,

Йўқсил қизи арзон, деб ҳеч хўрлама.

Ори бор, ақли бор, номуси бор

Ота-она қизидан ғофил қолма.

Шундай сўзлардан, айнқса, "Эр йигит ўз йўлини топиб юрсин" сингари шеърӣй мисраларидан ёши катта одамнинг ўзидан кичикларга эзгу ният билан жони ачиб гапирганда, кўнглидагини дадил туриб айта олишидан, бу қозоқ халқи анъаналаридан бири эканлигини сезиш мумкин. Шеърнинг сўнгида севиб қўшилган ёшларнинг оиладаги тотувлиги ва дилкаш тенгдошларнинг дўстлиги тўғрисидаги фикрларини

шоир бутун элда барака-бирлик бўлишини истаган ҳолда юксак пафос билан ифодалайди.

Абайнинг жамияттаги турли гуруҳ вакиллари ифода-лашдаги танқидий фикрлари ҳам, ёшларга айтган ибрат-ли фикрлари, ўғит-насихатлари ҳам халқни одамийлик мақсадига етишга рағбатлантириш ниятидан туғилган бўлиб, шоир одамларнинг ёқимсиз феъл-атвори, ёмон одатларини киноя остига олади, ҳалоллик, ғайратлилик, меҳнатсеварлик, адолатлилик, эзгулик, фикрнинг теран ва тиниқлиги каби хусусиятларни эса ёшларга ибрат қилиб кўрсатади.

Зулматдаги қозоқ халқи орасидан ёруғ юлдуздай чакнаб чиққан Абай ўз халқини ёруғликка олиб чиқишга ҳаракат қилади. У қозоқ маърифатпарварлари Чўқон Валихонов ва Иброй Олтинсаринлар бошлаган ишни ривожлантириб, халқни маданиятли бўлишга, дунёвий билимларни эгал-лашга чақиради.

Шунинг учун ҳам Абай ёшлар олдига дастлаб ўқиш, хунаар ўрганиш ва илм олиш масалаларини қўяди. "Ёшлик чоғларингни бекорга ўтказмай тезроқ илм ол, хунаар ўрганиб қол", – деб таъкидлайди. Ўзи эса ёшлигида яхши билим олмаганлигидан ўкинади. Буни у "Ёшликдан билим излаб югурмадим" номили шеърида қуйидагича баён қилади:

*Ёшликдан билим излаб югурмадим,
Хайрин билдим, бироқ юз ўғирмадим.
Улғайганда қарасам, қўлим қуруқ,
Кечикиб қўл чўздиму, улгурмадим.*

Ўша даврда бойларнинг болаларини ўқитишдан мақсади – подшо ҳукуматига хизмат қилдириш, мансаб эгаси қилиш эди. Абай бундай амал учунгина ўқишга қарши чиқди, ҳақиқий билим олишни, ўша билиминини халқ хизмати учун сарфлаш, эл равнақиға бағишлаш кераклигини таъкидлай-

ди ва буни ёшлар олдига мақсад қилиб қўяди. Шу билан бирга, у билимга осонликча эришиб бўлмаслигини, бунинг учун қунт ва шижоат кераклигини ҳамда киши билимини ҳеч қачон ортқ деб ҳисобламаслигини айтади. Шоир ёш-лар қандай қилиб бўлса ҳам, билим олишга интилиши ва илмли кишига айланиши даркорлигини айтади. "Илм топ-май мақтанма" шеърида:

*Илм топмай мақтанма,
Ўрин топмай болланма.
Хуморланиб шодланма,
Ўйнаб бекор кулишга!*

Ёки:

*Олим бўлмайин нима?
Болаликни қийсангиз.
Бўлмасанг ҳам ўхшаб боқ,
Бир оламни кўрсангиз.
Ундай бўлмай қайда деб,
Айтма илм сўйсангиз, –*

деб инсоннинг энг қимматли даври бўлган ёшлик чоғида билим олишини талаб қилади. У булардан:

*Дунё ҳам, мол ҳам ўзи,
Илмга кўнгил берсангиз, –*

деб хулоса чиқаради.

Абай шеърларида ёшларни фақат билим олишгагина ун-дамади. У ёшларга ибрат бўла оладиган насихатлар қилиб, нималардан четлашиш, қандай нарсаларга яқинлашиш ло-зимлигини ёзиб қолдирди. У "Илм топмай мақтанма" шеъ-рида яна:

Беш нарсадан қочик бўл!

Беш нарсага ошиқ бўл!

Одам бўламан десангиз.

Тилагинг, умринг олдингда,

Унга қайғу есангиз.

Ялғон-яшиқ мақтанчоқ,

Эринчоқ, бекор мол сочмоқ,

Беш душманинг билсангиз!

Талаб, меҳнат, теран ўй,

Қаноат, раҳм, ўйлаб қўй.

Беш асл иш кўнсангиз! –

деб ёшларга насиҳат қилиш билан инсоний фазилатларга эга бўлишга, одамгарчилик, меҳнатсеварлик каби ижобий хислатларни эгаллашга чақиради.

Бунда алоҳида эътибор қаратадиган яна бир жиҳат – Абай олим бўлиш билан одам бўлиш масаласини бир-бири билан боғлаб кўрсатиб, бу иккисининг асоси бир деб ҳисоблайди. Олим бўлишнинг асосий шarti – нима бўлишидан қатъи назар, ақл тарозусига қўйиб ўлчаш, ростгўйликдан тоймаслик эканлигини шоир дадил, ўзича далиллаб, ишонч билан айтади.

Бу шеърда Абайнинг нодонлик билан айтилган сўзга кулоқ солма дейиш билан "оқсоқол айтди, бой айтди", агар нотўғри кўринса, кимнинг сўзи бўлса ҳам, ҳатто яқин одами айтса ҳам, ақл-фаросат билан қабул қилишни намуна қилиб кўрсатиши, айниқса, ўша ўтган асрдаги қозоқ халқи ҳаёти шароитида бирдан-бир дадил айтилган фикр бўлганлиги аниқ. Катта одамга, юқори лавозимли кишига қарши бориб ўз фикрини кўндаланг қўйиш боадабликка тўғри келмайди, дейишни сабаб қилиб, ҳақиқатни тўғри айтишни қандайдир чеклаш, қўлламаслик у замондагина эмас, бугунги замонда ҳам учрашини эътиборга олсак, Абайнинг ушбу фикрларининг аҳамияти катта деймиз. Модомики, шундай экан:

Аҳмоқ кўп, ақлли оз,

Дема кўпнинг сўзи – пул, –

дейишни кўпга тупроқ сочгандай эмасми деб, тилёламалик қилмай, очиқ айтилган, ёшларни ортиқча ишонувчанликдан сақлайдиган аччиқ ҳаёт ҳақиқати деб баҳолашимиз ўринли бўлади.

Илм-билимни баралла тарғиб қилган Абай ақлли, билимли ва зиёли одамни жуда юқори баҳолайди. У қандай нарсага бўлса ҳам ақл – тарози ("ақл – мезон, ўлчов қил"), дунёнинг сирини билишга ақлнинг имкониятлари чексиз ва кўп деб ҳисоблайди.

Ақлли қора қилни қирққа бўлмоқ,

Ҳар нарсага ўзидай баҳо бермоқ.

Абайнинг ақл ҳақидаги бу фикрларига эътибор берсак, унинг ақллилик, эслилик деган тушунча билан билиш-тушуниш қобилиятини билдирадиган тушунчани ажратиб, уларни икки нарса деб қараганлигини кўрамиз. "Аввало, бир совуқ муз – ақл зийрак" деганда, Абай ақлни сўнгги маъносида олган. Фалсафий жиҳатдан келиб, ўй билан туйғуни бир-бирига қарама-қарши маънодаги икки тушунча деб қараган Абай "совуқ ақл" билан "иссиқ юрак" (иссиқ хистуйғу) бир-бирини тўлдиради деб билади. Шу иккисига куч-ғайрат қўшилсагина, инсонийлик хислати камолотга етади деб ҳисоблайди.

Ақл, ғайрат, юракни бир хилда ушла,

Шунда тўлиқ бўласан, элдан бўлак.

Якка-якка бўлса ҳеч ёлчитмайди,

Бир бўлмаса, ундайлар ношуд, демак.

Абайнинг бу айтганлари – ақлнинг зийраклиги, англашнинг қувватлилиги. Ундан кейин юракнинг сезувчанлиги, инсоний ҳиссиётнинг кучлилиги ва ғайратлилиги – шу учаласининг бирлигидир. Бу фикрини Абай “Насихатлар”идаги (“Қора сўзлар”) “Ўн еттинчи сўз”ида давом эттириб, янада тўлдиради ва ўзгача йўналишда таъриф беради. Ғайрат, ақл, юрак учаласи ўз хунарларини айтишиб, тортишиб, сўнггида илмни олдинги ўринга чиқаради. Абай ҳар қандай ҳолатда ҳам шеърларида ақл, юрак (туйғу), ғайрат – бу учтасининг бирлигини маҳкам ушлаш зарурлигига эътибор қаратади. Масалан, у “Молга дўстнинг дўсти йўқ молдан бўлак” шеърда ҳам шу уч тушунчани инсоний фазилат сифатида қараб, бирини ортқ, бирини кам демай, ҳаммасини бир хил маънода олади:

Шуни ўқиб ўйлай бер бўлсанг зийрак,
Кучингни сот, ор сотиб нега керак?
Уч нарса одамзоднинг хосияти,
Зўр ғайрат, ёрқин ақл, илиқ юрак.

...Исмим одам бўлган сўнг,
Қандайин нодон бўлай?
Халқим нодон бўлган сўнг,
Қайга бориб ўнгланай?! –

деб шу шеърда кўнглидагини маълум қилиши ҳам эътиборга лойиқ.

Абай дунёнинг бирини ақл билан англаб-билиш учун, тинлаган сўзни уқиш учун одамнинг нияти, кўнгли тоза бўлиши, ичидаги кирдан фориг бўлиши шарт деб ҳисоблайди:

Юракнинг кўзи очилса,
Ҳақликнинг тушар шуъласи.
Ичдаги кирни қочирса,
Инсонда ҳикмат бўлғуси.

Шоир инсоннинг ақл-ўйининг англаб билиш имконияти жуда кўп дейиш билан, фақат Яратувчини билишга ақл етмайди, шу боисдан уни юрак билан ҳис қилиш керак деб билади:

Ўзгани ақл-ўйга тўлдирасан,
Билолмай бир Тангрини қолдирасан.
Ақл билан ҳавас барчасин
Билмайдур, юрак сезадур.

Юракни, ҳиссиётнинг кучини (интуиция) шундайин юқори баҳолаганда ҳам, Абай “ақл – юракнинг сувлоғи” деб кўрсатади ҳамда ҳақиқатни, ростгўйликни ақл орқали билиб, шунгагина ишонишни онгли инсонга хос деб билади. Шоирнинг юқорида айтилган бу сўзлари одамларни, айниқса, ёшларни ўзидаги яхши хусусиятларни юзага чиқаришга, онгини етилиришга рағбатлантиради, десак бўлади.

Абайнинг романтиклик қиёфасида ажралиб турадиган кўнгли лирикаси қозоқ поэзиясига қўшилган жуда катта ангилликлардан биридир. Ўзи романтик лирика бўлгач, унда қувонч ҳам, ғам-қайғу ҳам, хасрат-надомат ҳам ҳаммаси бўлиши табиий ҳолдир. Кўнгли лирикасида шоирнинг ички дунёсини ҳис этиши, айниқса, аниқ ва тўлалигича кўринади. Шунга кўра, лириканинг бу тури оғзаки адабиёт аъаналарида яқин шоирларнинг шеърларидан кўра, ёзма поэзияда кенгрок ўрин олган. Абайнинг бу йўналишдаги шеърларида мунгли оҳангнинг кўплиги, унинг лирикаси жамият воқеаларини англаб етишдаги лирика билан уйғунлашиб ётганлигидандир.

Шоирнинг ўтмишга кўз ташлаб, ҳаётининг ўрта кезида ёзилган шеъри (1890) “Келдик талай ерга энди” деб аталади. Шеърнинг бадийй яратилиш бичими ҳам, лириклик фикрининг айтилиш услуби ҳам ўзгача, жозибали. Бу шеърдан аниқ пайқаганимиз – Абай лирикасининг лириклик хусуси-

яти баъзан ўзи билан ўзи сирлашган шаклда намоён бўлади.
Шоир бир зум хаёл суриб, ўзи билан ўзи сўзлашгандай:

Қадам босгин, йиқилма,
Синмас жойга тикилма,
Қўй, аввалги елганни!
Қайғу чиқиб елкага,
Қамалмасин йўлкага,
Силкин, кўнглим, сен энди!
Палапон қушдай ўнгланиб,
Қанотингни кенг ёйиб,
Ётма уяда кўрғаниб,
Уч, кўнглим, кўкка, уч энди!

Шундай хаяжонли ҳолатда хаёл сурган шоир ўзига ўзи
“сен” деб сўзлайди.

Ўзинг ёлғиз, нодон кўп,
Уқдирасан сен не деб,
Телба, орсиз элга энди!

Ўз-ўзига буйруқ бергандай, яна ўзи жавоб бергандай,
хаяжон билан сўзини давом эттиради:

Борма тўпга чақирмай,
Ёт уйингда аралашмай.

Мана шундай чуқур лириклик ҳис-туйғу билан тўлқин-
ланиб сўзлаши шоирнинг улкан хаяжонда, энг долзарб
фикрларини айтган кўнгил майлига мос келади. Умрининг
ўртасига етган пайтдаги шоирнинг олди-ортига қараб, эн-
диги йўлини аниқлаш мақсадида айтган ўйининг хулосаси
шундай:

Туғилган ерни қия олмай,
Тентакни енгиб, тия олмай,
Ҳали ўтирибмиз уялмай,

Тополмадик чин элни.
Инсон деган номим бор,
Одам билмас халқим бор,
Бор вужудим мавж урди.

Шоирнинг қалбидан отилиб чиққан бу сўзлар ҳеч кимни
бефарқ қолдирмаса керак. Шуларни айтган Абай, қийнал-
гани билан ўзи танлаб олган йўлидан чиқадими? Инсоний-
ликни, ҳалолликни тарғиб қилишни кўядими? Ёшим улғайди
деб, ўз ҳаловатини излашга кўнадими?

Бу сўзларда ранжиш бўлса ҳам, айнаш йўқ эканлиги, умр
бўйи билимсизлик, нодонлик ва жаҳолат билан олишиб кел-
ган шоирнинг уйида тинч ёта олмаслигига гумон келтирмайди.

Чидарманми, ёпир ай,
Чиқмай уйдан ётишга энди?

Абайнинг ўзига ўзи берган бу сўроғига юқоридаги ай-
тилган сўзлардан жавоб топса бўлади. “Инсон деган номим
бор”, деган шоир ҳеч нарсга аралашмай тинч ўтиришга
кўна олмаслиги аниқ.

Шоирнинг “Юрагим, ўй-бай, урма энди” деган шеърини
ҳам шоир кайфиятини билдирадиган лириканинг намунаси
десак бўлади.

Юрагим, ўй-бай, урма энди,
Бўлаверма кўп кулги.
Қўрмайсанми, тўхта энди,
Кимга ишонсанг, у – куйки.¹

¹ куйки – ярамас, харом, ишончсиз.

Етим кўзи – тошбағир,

*Умид узиб, ўтиғар?*²

Шўрлик юрак, бунча оғир,

Нимани бунча соғинар?..

Ушбу шеър маъно кенглиги, шоир ҳис-туйғусининг ифода ланиши жиҳатидан жуда ҳам таъсирлидир.

Абай шоирлигининг яна бир янги қирраси унинг ёзма поэзия намунасидаги яхши лириканинг устаси эканлигини кўрсатадиган бадий асарларидан бири – “Шифо тополмай” шеъри бўлиб, муаллиф унда:

Шифо тополмай,

Ёнган ўтдай,

Тўлди қайғу гавдага.

Сирлашолмай,

Сўз очолмай

Бандага.

Кўп уялдим,

Кўп йимандим,

Кимни кўрсам, мен ундан.

Юзни босдим,

Туриб қочдим

Титраб жон, –

деб ўзининг қалб изтиробини билдиради.

Шеър тўрт бўғинли қисқа кўш шаклдан бошланиб, улардан кўра салмоқлироқ етти бўғинли шаклга алмашади. Ўша тўрт бўғинли кўш шакл яна такрорланиб, кейинги шакл уч бўғин бўлиб қисқа қайтарилади. Шундан унинг оҳанги енгил, ўзгарувчан, ўйноқи чиққан. Шунинг ўзи шеърнинг мазмунига, ёш одамнинг ҳиссий оҳанглари

² ЎТИҚМОҚ – янги туғилган улоқнинг ўтни еб ўрганиши.

ўзгача бир топқирлиқ билан эркин етказиш услубига жуда мос келади. Ажойиблиги, шу айтувчининг кўксини қамраб олган қайғу-мунгнинг нима эканлиги аниқ айтил- маса ҳам, юрагининг ҳис-туйғулари эрксиз ҳаяжонга со- лади.

Ёш юрагим

Ёнди менинг,

Жой тополмай, ёпирай! –

дегани каби тўғрилаб айтилган сўзларида:

Ёш теракнинг япроғи

Тебранади эсса ел,

Тушди бўйин,

Тўлди қўйин,

Оқди сел, –

деган тасвирий турдаги баёнда ҳам аввалги қайғусиз, ғамсиз юрган ёш инсоннинг кучли ҳиссийетга берилган ҳолатини англатади. Сўнгги бандида:

Тез дардландим,

Баъзан ўртандим,

Баъзан муз, –

деб келадиган сўзларида ҳам шу шеърга хос инсоннинг ички туйғуларини тасвирлаб етказишдаги ростдўйликни кўра ола- миз. Шеърдаги “баъзан ўртандим, баъзан муз” деб тенглаш- тириб тасвирлаш унинг оҳангига кўшимча бир анвойи ранг бергандай. Шоирнинг “Шифо тополмай” шеърини унинг ро- мантик лирикасидаги дастлабки намуналардан бири десак бўлади.

Абайнинг баъзи бир шеърларида муаллифнинг кайфия- ти тўғридан-тўғри, кўпроқ берилса, бошқа бир шеърлари-

да жамланган лириклик шахс тимсоли аниқроқ кўринади. Шу жиҳатдан қараганда "Тойга миндик" деган шеърига тўхталсак бўлади. Бу шеърнинг композицион тузилишига хос ўзгачалиги – ҳар банддаги дастлабки олти мисрада ёшлик пайтда бошидан кечиргани, бўлган жойларини шоир ўзи ҳам тўғридан-тўғри иштирокчи сифатида баён этади-да, ундан кейинги қисқарок уч мисрада ўша иш-ҳаракатларга ташқаридан қараб баҳо бериш усулини қўллашга интилади. Бунини, айниқса, қуйидаги мисралардан аниқ билиб оламиз:

Тойга миндик,
Тўйга чопдик,
Яхши кийим кийиниб,
Уки³ тақдик,
Қулки боқдик,
Йўқ нарсага суйиниб.
...Бўз болалик –
Қиз қарадик,
Ҳазил-хузул сўйлашдик.

Ёшлик даври ҳақида сўзлаганда шоир ўзидан кўра ўзгалар ҳолини айтганлигини кўп учратамиз. Айни пайтда шоирнинг "Ёшликнинг ўти ёлқинлаб", "Ёшликнинг ўти қайдасан" каби шеърларини шу тоифага киритиш мумкин. Кейинги шеърда Абай билим олиш зарурлиги билан бирга инсонийлик, меҳнат қилиш, ҳунар излаш, муҳаббат, дўстлик масалаларини жамлаб сўз юритади.

Абай ўзининг бир қатор шеърларида одамларнинг онгини ўзгартириш орқали замонни тузатишга, жамият камчиликларини йўқотишга чақиради. Бироқ у одамга билим бериш билан яхшиликка эришиш орқали урф-одатни, за-

³ Уки – укки (қуш)нинг патидан ясалган жига

монни мутлақ ўзгартириш, тузатиш, жамиятни бузадиган камчиликнинг илдинини йўқотиш осонликча амалга ошмаслигини ҳам англайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг асарларида умидсизлик, мунг-қайғуга берилиш кайфияти ҳам сезилади. Қозоқ жамиятидаги нодонлик, эскилик сарқитлари чуқур илдириб отиб кетганлигидан, қозоқ ерларида ўзи экомқчи бўлган ғоялар уруғи кўнгилдагидай мева бера олмаслигидан куйинган шоирнинг қадди букилгандек бўлади. У "Юрагим менинг – қирқ ямоқ" деган шеърда:

Юрагим менинг қирқ ямоқ,
Хиёнаткор оламдан.
Қандай қилиб бўлсин соғ,
Кўнгил қолди ҳаммадан.

Гоҳо ўлди, гоҳ бўлди ёв
Қимни севса бу юрак!
Бари душман ё йўлга ғов.
Суюнишга йўқ тиргак.

Етиб келди қарилик ҳам,
Уни тўсар куч қайда?
Дўст бўлмас қалби беғам,
Ундан бизга йўқ фойда.

Эй юраги дардли одам,
Қалбимдан сен хабар ол:
Унда не бор, қандай дард, ғам,
Тилга кирар, қулоқ сол, –

деб нолийди. Аммо ана шу тўрт бандли ихчам шеърда қайғу-мунг, ранж ва алам бор десак ҳам, ҳаётдан умид узганлик, умуман, дунёдан бешиш бор дейишга асос йўқ.

Дастлабки тўрт мисрада юрагим қирқ ямоқ, дунёда хиёнат кўп, ҳар нарсадан кўнглим қолди, деган фикр

айтилади. Шундан шоир қандай хиёнат кўрди, нимадан кўнгли қолди экан, деган савол пайдо бўлиши табиий. Кейинги икки бандда шу жиҳатларни очик айтмаса ҳам, айтмоқчи бўлганини бироз пишиқлайди, шунинг натижа-сида ўй-ҳис оқими жиддий тус олади. Шоирнинг қайғу-мунги ҳаётда бўладиган фожиавий ҳолатларни чуқур ҳис қиладиган "сирти бутун, ичи тутун" ўйдаги одамнинг аҳолини билдиради. Бироқ тушунлиққа тушадиган-дай ҳеч нарса пайқалмайди. Жонидай севган одамлар ҳаётдан кетди, яқин дўстлар ёв бўлиб чиқди, деб куйини-ши табиий ҳолат эмасми?

Умр қисқа, ҳаёт ўткинчи, дунё ёлгон дейишни армонли, мунгли оҳангда айтиш ҳам бор. Ҳатто ҳаётнинг боғлами йўқ, ҳаммаси ўткинчи, шундай экан, қўлда борини ушлаб қолиб, фойдасини кўриб қолиш керак, ҳалол бўламан деб овора-сарсон бўлишнинг нима кераги бор, дегандай ёмон ниятни оқлашга, шуни суянч этиш ҳолатининг уч-раб туриши ҳам яширин эмас. Абай, албатта, буни яхши билган.

Шундай экан, шоирни умрнинг ўткинчилигини бил-майдиган, ўйламайдиган одам сингари эмас, балки унинг хаяжон билан ҳис қилиб, инсонийликка содиқлик, ишонч билан сўзлашига аҳамият қаратиш керак.

Абай шеърларида ватанпарварлик ғоялари ўта кучли. Унинг шу мавзудаги шеърларида биз икки ҳолатни кўраемиз. Уларнинг бири – ўз халқини севиш, порлоқ келажагини орзу қилиш ва бунга ишониш; иккинчиси – халқнинг бирлиги ва бирдамлигига тўсиқ бўлаётган ҳолатлар ва нарсаларни аёвсиз танқид қилиш. Абай ўз халқини севди. У элини бир-лашишга чақириб, тинч-тотув яшашга ундади, ёрқин кела-жагини ўзлари яратишлари лозимлигини тушунтириб, бун-га ўзи ҳам ишонди ва халқини ҳам ишонтиришга ҳаракат қилди. У "Қалбингда ўтинг бўлса" шеърисида:

Баракали бўлса эл,
Ёқаси яйлов у бир кўл.
Япроқлари чайқалиб,
Ўйнаб турар эсса ел.
Ён-верига гуркираб,
Кўйиб турса оққан сел.
Унинг моли ўзгадан,
Ўзгача бўлиб ўсар ул, –

деб қозоқларга шундай ажойиб элни намуна этиб кўрсата-ди. Бунга бирлашмаган, баракасиз элни қарама-қарши қўяди. Бунга унинг куйидаги шеъри мисол бўла олади:

Баракаси кетган эл,
Суви сассиқ, ботқоқ кўл.
Қушлар қанқиб ёқалаб,
Бола очмас сира ул.
Унинг сувин ичган мол,
Ичи кетиб ошмас бел.
Кўл деб уни ким айтар
Суви қурисин – у бир чўл.

Абай баракали эл билан баракасиз элни икки хил кўлга ўхшатиб, шу орқали ўз халқига ижобий таъсир ўтказмоқчи бўлади. Баъзан Абай халқни бирлаштира олмай, кўзлаган мақсадига эришолмаган кезларида ғамгинлик (эллегия-лик) кайфиятига ҳам тушиб қолади. Бу унинг ҳаётдан но-либ, умидсизликка тушганидан эмас, балки ўз халқининг тақдирига жони ачиганидан, эли учун қайғурганидандир.

Абай лирикаси тўғрисида сўз юритар эканмиз, унда муҳаббат, севги ва дўстлик мавзулари асосий ўринда турган-лигини кўраемиз. Унинг "Елсиз тунда ёруғ ой", "Сен мени нета-сан", "Йигит сўзи", "Қиз сўзи" каби шеърлари бунинг ёрқин ми-солидир. Бу ва бошқа шеърларида шоир севги ҳақидаги эски-

ча, бой-феодалларча қарашларга қарши чиқади. У ёшлар севишга ва севилишга тенг ҳуқуқли, бир-бирини ёқтирган икки ёш бир-бирларини севишлари керак. Агар йигит севиб, қиз севмаса ёки қиз севиб, йигит севмаса, бундай муҳаббатнинг келажаги йўқлигини шеърда очик айтади:

Йигит:

Салом бердим қаламқош,
Сенга қурбон мол ҳам бош.
Соғиниб, сени ўйлаб,
Кўздан оқар қайноқ ёш.

деса, қиз:

Келиштириб мақтайсиз,
Ўйласанг, на топмайсиз.
Бизда эрк йўқ, ўзинг бил,
Алла нега бошлайсиз, –

деб жавоб беради. Бу икки ёш бир-бирини севади. Бунда мол ҳам, зўрлик ҳам йўқ. Иккаласи яхши турмуш кечириб, бахтли бўла олади.

Шоир қуйидаги шеърий мисралар орқали эса бир юракка икки муҳаббат сифмаслигини таъкидлайди.

Йигит:

Сендан ортиқ жон туғмас,
Туғса туғар – ортилмас.
Бир ўзингдан бошқага,
Ошиқлигим айтилмас.

Асл одам айнимас,

Ишқ ўтидан қайрилмас.

Кўрмасам ҳам, кўрсам ҳам,

Кўнглим сендан айрилмас, –

деса, қиз:

Биз ҳам одам пайқаймиз,
Биз мардларни ёқлаймиз.
Сиздай асл гез келса,
Қайтиб бошни чайқаймиз.
Ақллисан, сўзинг бой,
Сиз ёлқин чўғ, биз бир мой.
Иссиқ сўз кирди ичга,
Мой турарми эрмай, –

дейди.

Абай бой-феодалларнинг "севги йўқ" у бўлмаган нарса де-йишларига қарама-қарши севишган юракларни байроқ қилиб кўтариб, уларнинг севгисини ҳис-ҳаяжон билан тасвирлайди:

Севги тили – сўзсиз тил,
Кўз билан кўр, дилдан бил.
Бир қараш ё бир имо –
Етар... Боғланар кўнгил! –

деб қозоқ ёзма адабиётида биринчилардан бўлиб муҳаббатни улуғлайди ва уни юсакларга кўтаради.

Шоирнинг халқ орасида кенг тарқалган, машхур бўлиб қўшиққа айланиб кетган "Кўзимнинг қораси" деган шеъри муҳаббат лирикасининг ёрқин тимсолидир. Бу шеър жанр жиҳатдан ҳам бошқа шеърлардан ўзгача бўлиб, ўзига хос томонлари кўп. Ошиғига интизорлигини, муҳаббат туйғуларини тўлқинланиб баён этиши, қизнинг гўзаллигини, ёқимли хулқини бадий бўёқларда тасвирлашини назарда тутсақ, унинг "Салом хат" туридаги шеърга яқин келадиган жиҳатлари оз эмаслигини кузатамиз:

Сулувлар сараси,

Кўзимнинг қораси!

Қийнайди жонимни –

Муҳаббат яраси.

...Расо бўй, хилча бел,
Қайрилар эсса ел.
Токай мен оҳ урай,
Қароғим, бери кел.

Сен кулсанг – ёз бўлар,
Ҳасратим оз бўлар.
Қулиб қўй очилиб,
Токай бу ноз бўлар.

Дардингда юраман
Азоблар кўраман,
Мол тугул ўйлингда –
Бошни ҳам бераман.

Бу мисраларни ўқиганда ошиқ қизга ўз севгисини етказиш ҳолати, қизнинг фазилатларини санаб, бирма-бир ажратиб, таъсирли қилиб кўрсатиши – ҳаммаси йиғилиб, ошиқ йигитнинг севган қизига ёзган хатида айтилган қалб сўзларига жуда ўхшайди. Бунда интизорлик ҳис-туйғулари қанчалик нозик, теран кўринса, ошиқ ёрини гўзалликнинг тимсоли деб билиши, ардоқлаши, қизиқиб тамшаниши, муштоклиги ҳассослик билан тасвирланган. Қизнинг белини ел эсса қайрилиб туради деб, бўрттириб айтиши оғзаки поэзияга хос тасвирлаш услуби бўлса ҳам, ошириб айтилганлик эмас. Шеърдаги кўтаринки пафос билан айтиш мақсаидан пайдо бўлган бўрттириб кўрсатишлар, жозибали метафоралар фақат булар эмас.

Гул ҳидинг анқийди,
Кўркинг нур чалқийди.
Узоқдан кўрганда –
Суюгим балқийди.

Сенсан – жон лаззати,
Кўрк – Тангри давлати.
Сувуни севмоқлик –
Пайғамбар суннати.

Ошиғини бундай баландпарвоз сўзлар билан таърифлаш муҳаббат туйғуларининг қанчалик улғувор ва самимий эканлигидан далолат беради.

Юқоридагиларни назарда тутиб бу шеърга яна бошқа жиҳатдан қараш мумкинлигини айтиб ўтишимиз лозим. Буни англашимиз учун қуйидаги мисраларга эътибор берайлик:

Дардимни кўзгайман,
Ҳажрида тўзмайман.
Ўзи ҳам билмасми,
Гални кўп чўзмайман.

Йиғлатмай беқарор,
Зероки, бўлсанг ёр.
Қулишинг, келишинг,
Қилади кўп хумор.

Тайсалган йиғитмас,
Жавоб айт бу нафас...
Худоё, юрагим,
Ёнишни қилгин бас!..

Ўртасида ана шундай ўз ҳолича, ички сирини ахтаргандай, севгилисини сирдан тасвирлаган сўзлар учраганлигидан бу шеърни тўғридан-тўғри хат (нома) жанридаги шеърга тенглаштириб бўлмаслигини ҳам аниқ пайқаймиз.

Яна шеърда:

Оқ манглай, қалин соч,
Соч деган бир қулоч.
Қирмизи яноқлим,
Қароғим, кўзингни оч!
...Қароғим, бери кел,
Бизга ҳам кўнғил бўл, –

сингари юзма-юз келиб айтилгандай сўзлар ҳам учрайди. Лекин булар қизни ташқаридан тасвирлайдиган сўзлар билан алмашилиб турганлигидан шартли равишда айтилгандай қабул қилинади-да, шеърни йигитнинг номидан ошиқ бўлган қизга бағишлаб, ўзи билан ўзи хаёлга чўмиб сўзланганлигини инкор эта олмайди.

Шундай қилиб, яхлит олганда, "Кўзимнинг қораси"ни бағишлов шеър тоифасига киритсак бўлади. Шунингдек, шоир бу шеърда Шарқ поэзиясида, айниқса, Навоий ва Ҳафизнинг лирикасида кўп учрайдиган жиҳатларни ҳам акс эттирганини кўрамиз. Бу унинг поэтиклик ва лириклик аҳамиятини янада оширади, деб ҳам айта оламиз.

Абай ошиқ ёшларнинг ички дунёсини, нозик ҳис-туйғуларини, кўнгил истакларини, хатти-ҳаракатларини қандай ишончли тасвирласа, ташқи қиёфасини, қад-қоматини, бўй-бастини ҳам шунчалик келиштириб, таъсири таърифлайди. Шоирнинг гўзал қизнинг портретини рангли бўёқларда жозибали тасвирлаши эътиборни тортади.

Шоир қизнинг гўзал қиёфасини бирма-бир, ҳар бир жиҳатига безак бериб тасвирлаши қозоқ поэзиясидаги ўзига хос янги бир услубнинг кенг қўлланганлигини, уни янада бойитганлигини кўрамиз. Бу жиҳатлар, аввало, унинг "Қалин соч, орқасига тушган ўрим" шеърдан аниқ пайқалади. Бу шеърда Абай гўзаллик, сулувлук, зеболик каби тушунчаларнинг миллий ўзгачаликларини, кўркем ва жозибатор-

лигини моҳирона очиб беради. У аввалдан шакланган тушунчаларни, сўз безакларини такрорлабгина қолмай, улардан ўринли фойдаланиш билан бирга халқнинг эстетик онг-шуридаги қимматли, бебаҳо хислатларни ўзининг шоирлик дунёқараши билан боғлиқ равишда олиб боради. Шеърнинг:

Қалин соч, орқасига тушган ўрим,
Кокилин қоқиб аста юрса пўрим,
Сувсар бўрик, оқ томоқ, қора қошли,
Кўрдингми сулув қизнинг шундай турин, –

деб бошланган мисраларида шоир қизнинг ўриб қўйган ўрим кокили кўзгалганда қулоғимизга жаранглаган садо эшитилгандек, оқ томоқ ва қора қошини эса жозибатор бир ҳолатда кўз олдимизга келтиради.

Жовдираган қора кўзи ойнадайн,
Юракни лавуллаатар кўрган сайин.
Момиқдайин оқ бадан, очик юзли,
Маржон тишли, кўрдингми қизнинг ҳолин, –

мисраларида эса кишини унинг латофатли кўзи билан очик юзига маҳлиё этади. У бундай қизнинг жамолига бўлган иштиёқини янада кучайтириб:

Хилча бел, сарвиқомат, нозик оёқ,
Бундай соҳибжамол бўлади ноёб.
Пишган олмадайн ширин қизни,
Бўламан ҳар сафар кўргандай-ёқ, –

деб шеър ихлосмандини ўша қизга янада яқинлаштириб, унинг ички ва ташқи гўзаллигини зўр ҳаяжон билан ҳис этишга чорлайди. Хаттоки, қиз билан юзма-юз келиб, уни

Ўзингга яқинлаштиргандай ҳолатга келтириб, шунга ишонтиргандай бўлади:

*Агарда қўлинг тегса билагига,
Ғупириб қон уради юрагингга.
Юзингни яқинлатсанг дудоғига,
Жимири етиб борар суягингга.*

Қизнинг гўзаллигига иштиёқни қанчалик оширгани билан, шоирнинг бу тасвирлашларида қўполлик ёки бадахлоқлик йўқ, унда одоб билан айтилган нозик ҳис-туйғуларгина муржабсан.

Абайнинг "Бир гўзал қиз бўлибди хон қўлида" шеърисида муҳаббат мавзусига юқоридаги шеърларидан фарқли ўлароқ ўзгача йўсинда ёндашиб, унда хотин-қизлар озодлиги мавзусига кўпроқ эътибор берганлигини кўрабиз. Абай бу масалада ҳам ўзининг буюк реалист ва ҳақиқатпарвар эканлигини яна бир бор намоён қилади. У бу шеърисида қари чолнинг хотинликка олмоқчи бўлган ёш қизга муносабатини ифодалаш билан бирга, қизнинг чол билан турмуш кечиргандан кўра ўлимни афзал кўрганлигини қуйидагича тасвирлайди:

*Деган сўз бор, "уй-уйига, така-тувга",
Хон фарқ бўлиб юрибди овоз дувга.
Қўйимни чол сийпаган, курт есин деб,
Жар тошдан қиз қулабди теран сувга.*

Хотин-қизлар тенгсизлиги ва ҳуқуқсизлиги Абайни қийнаган масалалардан бири эди. У:

*Қўп бойлар ёш хотинни тутар экан,
Ёш қайғусин билдирмай ютар экан.
Орасида буларнинг муҳаббат йўқ... –*

деб бир томондан, хотин-қизларнинг ҳуқуқсизликларини

кўрсатиб, эски урф-одатларга қақшатқич зарба берса, иккинчи томондан, хотин-қизлар эркинлиги ва муҳаббат масалаларини кўтаради.

Шоир қизларни мол ўрнида сотишни ярамас иллат, инсоннинг инсонлигини ерга уриш деб билади. Сотиш билан севишни қариллик билан ёшлик, тун билан кун, ёз билан қиш каби бир-бирига қарама-қарши бўлган нарсалар деб ҳисоблайди. У:

*Қари-ёш даврони ўзга, тотув эмас,
Элга кўнар, ёш юрак сотув эмас.
Қимдан ким катта бўлса икки мучал,
Мол бериб олган билан хотин эмас, –*

деб севгини сотиб олиш ёки сотиб юбориш мумкин эмаслигини, унинг эркин бўлиши кераклигини айтади. Ана шу жиҳатлардан келиб чиқиб биз Абайни хотин-қизлар озодлигини ёқлаб чиққан биринчи қозоқ шоири деб бемалол айта оламиз.

Абай шеърларидаги яна бир муҳим мавзу, бу – одамлар ўртасидаги дўстликни улуғлаш ва инсонларнинг бир-бирларига бўлган меҳр-муҳаббатини юқори даражада кўрсата олишидир. Абай – гуманист шоир. Шу боисдан ҳам у инсонни севади ва қадрлайди. Биз унинг бир қанча шеърларида кишиларни сидқидилдан бир-бирлари билан дўст-қадрдон бўлишга чақирганлигини кўрабиз. Масалан, "Йигитлар, ўйин арзон, кулги қиммат" шеърисида бу аниқ намоён бўлади:

*Шу ажойиб кунларингни тотув ўтказ,
Етишмаса бирингни, биринг етказ.
Беғараз, иноқ бўлгин чин кўнғилдан,
Ҳуёнатли бўлишликни дилдан кетказ.*

Дўстликнинг охири – тинч-тотув яшаш, ўзаро ҳурмат ва бир-бирига меҳр-шафқатли бўлиш эканлигини шоир шеърларида ҳар томонлама тараннум этади. У бир-бирини тушуниб, иноқ ва дўстликда, меҳр-муҳаббатда яшашни ажойиб ҳаёт тарзи деб билади. Ана шуларни ўз шеърларида акс эттириш билан бирга Абайнинг ўзи ҳам дўст орттиришга тирishaди. Бироқ Абай билан дўстлари ўртасидаги самимийлик-ни кўра олмаган ёт гуруҳлар улар орасига нифоқ уруғини сочиб, чин дўстликка путур етказишга ҳаракат қилишади. Ҳатто айрим дўстларини унга қарши қўйишгача борадилар. Аммо шоир бундан сира умидсизланмайди. У ҳаётда чин дўстлик ва тотувликдан ортиқ ҳеч нарса йўқ деб билади. Унинг "Баъзан елар кўнгил қургур" шеъридаги:

Муҳаббатсиз – дунё бўш,
Хайвонга уни қўшинглар.
Қизиқдан ўзга қолсанг бўш,
Хотининг, боланг, дўстинг бор.

Юраги юмшоқ билсанг ул,
Чин дўст топмай тинчимас.
Фойда, мақтов бари – тул,
Дўстсиз оғиз чучукмас, –

каби мисраларни унинг дўстлик ҳақидаги барча шеърларининг калити, десак хато қилмаймиз.

Абай ижодида жонли табиатни тасвирлаш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Унинг табиат лирикаси намунасидаги шеърларида шоирнинг она табиатга бўлган ҳис-туйғулари, ички кечинмалари чуқур очиб берилган.

Шоирнинг табиат лирикаси ҳақида сўз юритганда, дастлаб шу туркумдаги бошқа шеърларидан мавзуси ва бошқа ўзига ҳос жиҳатлари билан ажралиб турадиган, овчилик санъатини кўркем табиат қўйнида бадий жиҳатдан келиштириб тасвир-

лаганлиги билан халқ орасида машҳур бўлиб кетган катта ҳажмдаги "Қор ёққанда бургутчи чиқди овга" шеъри тўғрисида батафсилроқ тўхталиб ўтиш жоиз. Шеърнинг дастлабки бандларидан бургутчининг хатти-ҳаракати, жойи ва ов воқеаси кўз олдингизда аниқ намоён бўла бошлайди:

Қор ёққанда бургутчи чиқди овга,
Тошдан тулки топилар пойлаганга.
Яхши от тотув ёйдош – бир ғанимат,
Яхшидир ихчам кийим овчи одамга.

Бирданига йўлиқса тулки изи
Ахтариб овчи ҳар ён кўз солганда.
Бургутчи тоғ бошида, қўлда бургут
Кетган изни синчиклаб пайқаганда.

Тумағини бургутчи бошдан олар,
Қирон қуш кўзи кўриб интилганда.
Паст учсам тулки ўрлар, қутулар деб,
Учади кўз ўйнатиб тик осмонга.

Бу шунчаки ов воқеасининг сурати эмас, балки хатти-ҳаракатларга тўла, талаш-тортишга тушган, юзма-юз олишувга қурилган драматик воқеа. Шеърда шу воқеа бирдан бошланиб, овга чиққан бургутчи янги қор ёққандан кейин тулкининг изи аниқ кўринадиган пайтни кутиб, бургутчини қўлига қўндириб, отига миниб, тоғ томонга йўл олганини ажойиб ўхшатишлар билан тасвирлайди. Мана, овчи янги ёққан қор устидан юриб, тошларнинг орасига яширинмоқчи бўлган тулкини пайқаб қолди ва бургутчини ишга солди:

Қизиқар шунда овчи завққа тўлиб,
От қўяр қарамай ҳеч йиқилганга.
Қирқ пичоқ-ла ғижиниб турган тулки,
У ҳам ўнғай ёв эмас, зўр қиронга.

Энди воқеанинг обдон чигаллашган жойида шоир тингловчисини янада қизиқтириб, овчининг олишув бўлаётган ерга хаяжон билан шошилганини айтади. Шу озгина чекинишдан кейин бургутнинг эпчиллигига, учиб келиб тулкини босиб олиши ва ўртадаги олишувни тасвирлайди:

Ярқ-юрқ этиб иккови олишади,
Якка ботир чиққандай жанг майдонга.
Бири ҳаво, бири ер ёввойиси,
Одам учун ботишар қизил қонга.

Бу жойда шоир олишувни одам учун қизил қонга ботишди, деган сўзлар билангина қисқа баён қилиб, нима бўлганлигини кўпинча таққослаш, фараз қилиш кўринишида англатади.

Қор – оппоқ, бургут – қора, тулки – қизил,
Ўхшайди гўзал сувда чўмилганга.
Қора сочин кўтариб икки бармоқ,
У ҳам билқ-билқ этмасми сийпаганга.

Оппоқ эт, қип-қизил бет қип-яланғоч.
Қора соч қизил юзни яширганга.
Қуёви эр, қайлиғи гўзал бўлиб,
Яна ўхшар тор тўшакда ётишганга.

Яғрини орқасидан билқиллайди,
Қирон букилиб остига дал босганга.
Қуши ҳам эгасидай хўрозланар,
Олтмиш икки ҳийлани сайд олганга.

Қанчалаб мухлисларни хайратда қолдирган шу икки таққослаш шоирнинг топқирлиги ҳам, сезгирлиги ҳам таъсирли этиб тасвирлаш маҳоратининг ёрқин далилидир.

Шундай қилиб, Абай қирон қушнинг тулки билан олишишини, овчиликни ҳар кимни ҳам жалб эта оладигандай ажойиб бир кўринишга айлантирган. Биз бу олишувни драматик воқеа деганимиз ана шундан. Буни кишини хаяжонга соладиган, ўта ёқимли воқеа ҳам, аянч ҳиссини уйғотадиган фожиа дейиш ҳам мумкин. Қирон билан тулкининг одам учун қонга беланиб тўқнашишини табиий жараён деб қараган шоир қушнинг жасурлигини, тулкининг эса ўзидан кучли душманидан қўрқмайдиган қайсарлиги билан ҳийлакорлигини кўрсата олган. Шеърда Абайнинг воқеага хулоса қилиб айтган сўзлари ҳам шеър мазмунига мос равишда берилган.

Тоғдан жийда тергандай ола берса.
Бир яшайсан хуморинг ҳар қонганда.
Кўнглида йўқ ҳеч қандай ёмон ният.
Ов бўлади кенгашиг, қуш солганда.

Ҳеч кимга зиёни йўқ, ўзим кўрган,
Ҳўб қизик иш экан бу шум дунёда.
Сезгиси чуқур ҳамда ақли борга
Бари аниқ кўринар ўйлаганда.

Бу сўзлари билан Абайнинг ўзи ҳам бургут билан овга чиқишни қанчалик унутганини, ҳавас қилишга лойиқ, одамнинг кайфиятини кўтарадиган иш эканлигини ва қозоқ даласида бундай овчиликнинг катта ҳунар ҳисобланишини моҳирлик билан кўрсата олган. Шунинг учун ҳам шоир шеърини:

...Йигитлар, бу сўзнинг ҳеч маъносини,
Билолмассан қуш солиб завқ олмасанг, –

деган маъноли сўзлари билан тугатади.

Абайнинг "Кўклам", "Ёз", "Куз" ва "Қиш" деган шеърлари билан яқиндан танишадиган бўлсак, уларда йилнинг тўрт фаслини моҳирлик билан тасвирлаш ҳолатларини кўрамыз. Масалан, "Куз" шеърда табиат кўринишларига овулнинг кундалик одатий оддий турмушини ортиқчаликларга берилмай, атайин аниқ ва содда ҳолатда кўрсатади.

Сур булут, ранги совуқ, тўлар осмон,

Далани кучоғига босар туман.

Тўйганданми, билмайман, тўйганданми,

Уюр-уюр йилқилар чопар ҳар ён.

Майсазор йўқ, тараса елларда соч,

Тиланчидай қўп-қуруқ ҳар бир оғоч.

Гўдаклар шовқин солмас, югуришмас,

Чўл ёниб кетган каби қўп-яланғоч.

Бировлар – пўстин тикар, териси мўл,

Бировлар – жулдир чакмон, кезади чўл.

Бой учун кигиз босар гала чўри,

Бировлар кунчи учун олади йўл.

Кўриниб тургандай, шеърни яхлит олиб қарайдиган бўлсак, унда табиат кўринишларидан кўра кўчманчи элнинг ҳаёт-турмушини, тирикчилик ўтказиш ҳаракатларини ифодалаш томони кўпроқ эканлигини кузатамиз. Қуйидаги мисраларда эса мол боқиш билангина кун кўрган элнинг аҳволи куз фаслига келиб янада оғирлашиб кетганлигини ачинаш ҳисси билан тасвирлайди:

Кўнгилсиз қора совуқ, қирда юрсанг,

Биров келиб қарамас ёлғиз ўлсанг.

Гўдаклар оч, инграшар кампир ҳам чол,

Итлар ҳам оч увлашар қайда кўрсанг.

Ёз ўтди айрон ичиб яйловларда,

Олов йўқ бу чоқ қора ўтовларда.

Шўринг курсин, қозоғим, шўринг курсин,

Молнинг мўл, оч кезасан яйловларда.

Абай "Қиш" номи шеърда бу фаслни ҳам ўта моҳирлик билан тасвирлайди. У қишнинг чорвага, хўжаликка ноқулайлигини кўрсатиш билан бирга, уни раҳм-шафқатсиз, золим кишига ўхшатади:

Оқ кийимда, гавдали, оқ соқолли,

Сўқир, гаранг, танимас тирик жонни.

Усти-боши оқ қиров, турқи совуқ,

Босган ери қирсиллаб келиб қолди.

Нафас олиши – чирс-чирс, аёз ва қор,

Қаҳрли қиш келиб, мазани олди...

Қишни шундай қари чол қиёфасида ифодалаши қозоқ поэзиясида олдин бўлмаган янги бадий услубдир. Рус маданиятининг таъсирида қозоқ жамиятига кейин кирган, янги йилда келадиган Қорбоддан Абайнинг қари чоли бошқачароқ. Чунки у – қаҳратон, совуқ қишнинг тимсоли этиб олинган. Шеърда қиш азобидан қийналган кўчманчи халқнинг турмуш тирикчилигини кўрсатувчи кўринишлар анчагина.

Абай "Кўклам" шеърда эса қаҳрли қишдан омон чиққан халқнинг баҳор келиши билан кўксига илиқлик тегишини айтиш билан уйғонган табиатнинг гўзаллигини бадий бўёқларда тасвирлашга ҳаракат қилади. Шоир:

Кўклам келса қолмайди қишнинг изи,

Қулп урар кўкаламзор ернинг юзи.

Жон киради борлиққа, табиатга,

Она янглиғ жилмаяр куннинг кўзи, –

деб уйғониш фаслининг жўшқин турмуши ва кўркам табиат кўринишларини ўзгача талқинда тасвирлайди. Шоир яна:

Кулишар, ўлан айтар йигит-яланг,
Ўтовда ўтиролмас қари-қартанг.
Жон-жонивор, одамзод яйраб кетар,
Қушларнинг қўшиғида ҳаво жаранг.

Қирдаги, сойдаги эл аралашар,
Қўй қўзилаб, оёққа ўралашар.
Қиш бўйи бир-бирини кўрмаганлар,
Қучоқлашар, ўйнашар, ҳол сўрашар, –

деб фақат табиатнинг қуруқ тасвирини берибгина қолмай,
уни одамларнинг ҳаёти билан боғлаган холда акс эттиради.
Табиатни чиройли ҳаёллар оғушида моҳирона тасвир-
лаган шоир шеърнинг сўнгида ҳаёт ва табиатни яшнатувчи
қуёшнинг кўкламги ҳолатини:

Қуёшга тикка боқиб бўлмайдиган ҳеч,
Қуёш қулса оламга нур тўлади.
Не билмай, ўзим кўрдим, қуёш ҳар кеч –
Олтин чодирга кириб дам олади, –

деб чиройли ўхшатишлар билан тасвирлаб яқунлайди.

Абай табиат гўзаллигидан завқланиш орқали уни севиш-
га ундайди. Масалан, унинг "Елсиз тунда ёруғ ой шеърда
табиатнинг хилма-хил ажойиб кўринишлари кўзга ташла-
нади. Шоир ушбу шеърда:

Елсиз тунда ёруғ ой,
Нури сувда дириллар.
Овул олди теран сой,
Дарё каби гуриллар.

Қалин дарахт барглари,
Шивирлашар, ғоз қатор.
Майсазордир таглари,
Кўм-кўк товланиб ётар, –

деб ёз кечасининг чиройли тасвирини беради.

Шундай қилиб, Абайнинг йил фасллари тасвирланган шеър-
ларини ўзича бир лирик тўплам дейиш мумкин. Улар бадий
тўзлиши, ифодалаш услуби жиҳатидан ҳар хил, аммо мав-
зуси жиҳатидан бир-бирига боғланиб келади. Бу туркумдаги
шеърларнинг ҳаммасида шоир табиатни чорвадор элнинг
турмуш тарзи билан боғлаб, усталик билан тасвирлайди.

Абай адабиётнинг вазифасини, унинг ижтимоий ҳаётдаги
ўрнини яхши тушунади. У сўз санъати, шеър, куй-қўшиқ
ҳақидаги фикрларини баён этган шеърларида аввалги
баҳшилар билан шоирларнинг тайёр эски йўлидан юриш-
га иштиёқи йўқлигини очиқ билдиради. Сўз санъатининг
моҳир устаси бўлган Абайнинг буюк тарихий хизмати ҳам
шундаки, у янги замон қозоқ адабиётининг олдида янги ва-
зифалар турганлигини яхши тушунди, миллий адабиётни
янги даврнинг тилак-талабларига мос ҳолда янгилаш зарур-
лигини олдиндан кўра билди ҳамда бу ишга бор қобилияти
ва салоҳиятини сарфлади. Абай замонининг илғор ғоялари
билан сўғорилган янги шоирлик санъатининг ҳақиқий ялов-
бардори бўлди. У поэзияда ҳаёт ҳақиқатини янги қараш
билан реалистик услубда чуқур ифодалаш кераклигини
тарғиб қилди.

Абай поэзиянинг дунёни билиш, борлиқни идрок этиш-
даги ҳамда тарбиявий моҳиятини чуқур тушуниб, инсон
феъл-атворини, замонни тузатишнинг кучли қуроли деб
қараганини унинг кўпгина шеърларидан, айниқса, сўз санъ-
ати, куй-қўшиқ ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини билдира-
диган "Мен ёзмайман ўланни эрмак учун", "Ўлан – сўзнинг
подшоси, сўз сараси", "Бировнинг кишиси ўлса, қайғули – у",
"Кўнгиш қуши таралар чор тарафга", "Инсоннинг баъзи кез-
лари", "Қулоқдан кириб танга ёйилар", "Ўзгага, кўнглим,
тўярсан" каби шеърларидан тўлиқ пайқаймиз. Буларда
Абай мурожаат этган масалалар доираси анча кенг. У
"Инсоннинг баъзи кезлари" шеърда шоир илҳомининг

қувватини тасвирлаб, поэзиядаги ростгўйлик инсонни руҳлантирадиган кучли илҳомдан, оқ билан қорани, адолат билан зулмкорликни ажрата оладиган ақл билан одиллик туйғуларидан пайдо бўлишини таъкидлайди. "Қулоқдан кириб бўйга таралар" шеърида эса у кўшиқ билан куйнинг инсонга катта таъсир қиладиган ўзгача қирраларини очиб беради. Шоир кўшиқ билан оҳангни ўзида ҳис этиб, кўз олдидан ўтган умрнинг тошқини қайта ўтгандай кўнглини кўзғатиб, қизиқтириб, яна ишонтириб, ўраб олиб бораётгандай ҳолатни кечиради.

Абай шеърнинг, поэзиянинг жамиятдаги ижтимоий аҳамиятини ўзининг илғор инсонпарварлик ғоялари, ижодий изланишлари нуктаи назаридан янгича тушунди.

Шоир "Ўлан – сўзнинг подшоси, сўз сараси" шеърида поэзиянинг хусусияти олий инсонпарварликни тарғиб этадиган чуқур маънолигида, тилга енгил, юракни илтибадиган ёқимли оҳангида деган фикрини илғари суради. Куйидаги мисралар бунинг далили бўла олади:

Сўзнинг боши аввал ҳадис, оят бўлур,

Шираси ва маъноси ғоят бўлур.

Пайғамбар ҳам сўзини ўлан қилган,

Ўлан айтай, шоядки, кўнглим тўлар.

Ўланда хутба⁴ ўқир кекса мулло,

Ўлан айтиб йиғлаган валиюлло⁵.

Ҳамма ҳам чамасича ўлан ўқир,

Ўлан билан ёзилган калимулло⁶.

Абай бу шеърида яна "сўз тузалади, тингловчи сен ҳам тузал" деб жамиятдан шеърятга, бадийий сўзга катта аҳамият беришни, поэзиянинг зўр ижтимоий вазифа ва бурчларини

⁴ хутба – мачита айtilдиган наъз

⁵ валиюлло – Оллоҳнинг валиси

⁶ калимулло – Оллоҳнинг сўзи, китоби, Қуръон

тушуниб етишни талаб этди. Айни пайтда шеърларини шунчаки эрмак учун ёзиб, унга енгил-елпи қараб, бойларга мол учун сотилиб, уларни ўринсиз мактаган "маддох шоирлар"ни қаттиқ танқид қилади. Масалан, унинг шеъридаги куйидаги мисралар фикримизнинг далилидир:

Сўзни чертиб сўзласанг, ҳар ким сийлар,

Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар.

Оқинлари беақл, нодон экан,

Бекор сўзни теридай нуқул ийлар.

Қўлида ҳам қўбизи, ҳам дўмбира,

Ҳаммага мактов ўқир, қўймас сира.

Ўлан айтиб хайр тилар элни кезиб,

Сўз қадрин ерга урар бўлиб хира.

Шеър ёзиш санъатининг туб моҳиятига аниқ тушунган Абай шеърни, поэзия асарини ким қандай қабул қилишига, яъни тингловчиларга катта аҳамият беради. Сўзни тушунадиган, зеҳни билан ўқиб оладиган, шундан ўзига сабоқ оладиган одамлар бўлсагина, унинг таъсир доираси кучли бўлишини доим ёдида тутлади. У:

"Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,

Ўтган-кетган гапларни термак учун", –

деб шу номли шеърида сўзининг олдида қандай мақсад кўйилишини айтиш билан бошлайди ва бирдан шеърни идрок этадиган тингловчи қандай бўлиши керак деган масалага кўчади:

Сўзимни тентак уқмас, зийрак уқар,

Кўнглининг кўзи очик, серзак уқар.

Қийишқ-қинғир йўллардан келма менга,

Тўғри кел, кўп сир очиб ташлай сенга.

Эҳтимол, биринчи гал уқмассан ҳам,

Ўлан алифбосидай бошлай сенга.

Шеър сўнгида Абай ҳар хил бемаза шеърлар кўпайиб кетганлигидан нолиб:

Ўлан кўп, тузсиз ўлан тегди жонга,
Ёлғон гап тўлиб кетди бу жаҳонга.

Оқинларга ялинаман, ақлга кир,

Асл сўз сайлаб сўйла ёш инсонга.

Ўлан бор – ўланларнинг ўланидир,

Ўлан бор – бемаънидир, бемаънидир, –

деб шоирларни маъноли, жозибали, халқига фойдаси тегадиган яхши шеърлар ёзишга чақиради.

Абай шеърларнинг мақсадини – эл ҳаётига, одамлар турмушига ўзининг нафтини келтиришда, халқнинг кўзини очиб, уларни келажак сари эзгуликка етаклашида, деб биллади ҳамда ўз шеърлари орқали бунга маълум даражада эришади ҳам.

Абай маҳорат билан ёзилган шеърни, ёқимли кўйни юқори маданиятли, нозик дидли ва ўткир билимли шоиргина ярата олишини таъкидлаб:

Сараланмай булғанса сўз ораси,

Бу оқиннинг билимсиз – бечораси, –

деб кўрсатади. У яна:

Мен ўланни ёзаман тушунганга.

Авлодимга бир сабоқ бермоқ учун, –

деб ўзи ҳам замондошларига намуна бўла олди.

Шу ўринда шоирнинг юқорида айтилган масалаларга тегишли жиҳатлари кўп бўлган "Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар" деган шеъри ҳақида ҳам тўхталиб ўтсак фойдадан холи бўлмайди. Унда ҳам сўз санъати ҳақида, очиғини айтганда, шеър ёзувчи билан уни ўқувчилари ҳақида сўз боради. Аммо Абайнинг поэзия, шоирлик санъати тўғрисида

фикр юритадиган асарлари ҳақида сўз юритилганда, одатда, у тилга олинавормайди. Бу балки шеърнинг тузилиши ўзгачалигидан, умуман унинг:

Бозорга, қараб турсам, ҳар ким борар,

Излагани на бўлса, шу топилар.

Биров овқат олади, биров маржон,

Ҳар кимга бир хил нарса бермас бозор.

Ҳар кимнинг излаган бир нарсаси бор,

Чамалаб ақчасига шуни олар.

Биров уқмас бу сўзни – биров уқар,

Баҳосин фаҳм қилмай ҳайрон қолар, –

деб ўзга масалаларни айтиш билан бошлангандандир.

Шеърнинг шу жойигача гап бозор тўғрисида, бозорга бориб савдо-сотиқ қилиш ҳақида бораётгандай кўринади. Шоирнинг айтётган бозори аллегорик тасвирлаш эканлиги шеърнинг иккинчи ярмини ўқигандан кейин аниқлашади. Асосий мақсад – савдо ўрни бўлган бозорнинг ҳолатини тасвирлаш эмас, шеърни ҳар ким ҳар хил фаҳмлаб, тушунганича идрок этади деган фикрни билдиришдир. "Бозорга... ҳар ким борар" дегани шеърни ҳар ким ҳам ўқийди, тинглайди дегани аниқлашса, "ҳар кимга бир хил нарса бермас бозор" дейиши сўзнинг аслини, маржонини қадрлай билиш қобилияти ҳар кимдан топилавермаслигига шама қилади. Бозорда ҳар ким керагини, пули етганини олиши каби поэзияни ҳам ҳар ким тушунганича, ақли, онг-идроки етганича баҳолайди, деган фикрини аниқлатади. Шеърда:

Сўзни уқар ушбу кунда одам борми,

Демайман сўзим юртга бирдай ёқар.

Ётган сўнг ерда қолмас тешик мунчоқ,

Бировдан-биров олиб, елга тортар.

Бир кишимас, ёзганчм ялли юрт-ку,
 Ёжумлама-ёқ чироқлар уксанг ярар.
 "Ит маржонни не қилсин", деган сўз бор,
 Дили ўтли йигитлар бир уйланар, -

дея фикрларни шама қилиб айтиш усулини қўллаган. Бу каби етказишнинг ютуғи шуки, шоир, аввало, оддий, ҳаммага яхши маълум бўлган бозорни, ундаги нарсаларни сотиб олиш сингари ҳолатларни билдиришидадир. Шундай қилиб, шоир поэзиянинг муҳим ижтимоий аҳамиятини, ўй-фикрлар теранлигини, бадий хусусиятларини билиш даркор деган фикрини халққа маълум бўлган, ўрганиб қолган жиҳатлар билан, қўпчиликка таниш бўлган нарсалар билан таққослаб айтиш орқали таъсирли қилиб етказа олган.

Хуллас, Абай поэзиясининг бадий фикрлаш, санъаткорона тасвирлаш, сўз дурдоналаридан моҳирона фойдаланиш тарзи умуман янги, лирик услуби эркин ҳамда поэзияда шаклланган аввалги тайёр намуналарни такрорламайди. Шунинг ўзи ҳам Абай поэзиясининг янги даражага кўтарилганлигини кўрсатади, ижтимоий ҳаётдаги ўзига хос мавқеи билан қудратини намоён қилади.

Белинскийнинг фикрича, шоир ўз даврининг фуқароси, унинг ёзган асарлари эса ўша давр ҳаётининг ойнасидир. Абай ҳам ўзини ўша даврнинг фуқароси ҳисоблаб, ўз даври ҳаётининг яхши томонларига суянди, ёмон томонларига куйинди ва поэтик асарларида ўз замондошларига қўлгина насиҳатлар қилиб, уларни илгари етаклади. Шу боисдан ҳам зулматда ётган халқини уйғотиб, уларни маданиятга, маърифатга, озодликка чақишга даъват этган толмас маърифатпарвар курашчи, реалист шоир Абайнинг ҳаётбахш ва барҳаёт поэзияси ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини тўлиқ сақлаб келмоқда.

Абай Шарқ адабиётидаги сюжетлар асосида учта поэма ёзган. Булар "Искандар", "Масъуд" ва "Азим қиссаси" поэмаларидир. Бу поэмаларнинг тилига араб ва форс сўзлари аралашмаган, соф қозоқ тилида ёзилган.

Абайнинг "Искандар" поэмасида қадимги замондаги йирик кўмондон ва шох Искандар Зулқарнайинни (Ғарбдаги номи Александр Македонский) асосий қаҳрамон қилиб олади. У ҳақида Низомий, Фирдавсий, Навоий ва жаҳондаги бошқа жуда кўп шоир ва ёзувчилар асарлар (достонлар, поэмалар, ҳикоялар, романлар) ёзган. Лекин улар Македонский образини турлича берганлар. Қадимда Искандар кўш хоши (мугузи) бор сифатида тасвирланиб, "Зулқарнайн" (икки шохли) деб аталган. Абай бу мавзуга тарихий жиҳатдан ёндашади. Шарқ халқларининг тушунчасида, одамдаги кўш мугуз - алоҳида бахт-барақанинг нишони ҳисобланган. Бундай тушунча қозоқ халқи орасида ҳам сақланган. Масалан, "Шундан шохинг чиққани қани?" деган ўхшатма. Яъни "ортиқлигинг қани?" деганни билдиради. Шундай қилиб Искандар барча Шарқ поэзиясида адолатли, ибратли подшо сифатида ифодаланган.

Абай эса поэмасида уни салбий образ сифатида тасвирлайди. У Искандарни "Шухратпараст ва қизғанчиқ" деб ёзиш билан уни "осмону фалакдан ерга туширади". Искандарни ҳали ёш бўлишига қарамай, кўшни юртларнинг ҳаммасини бўйсундирмоқ бўлиб, ҳамма томонга кўз тиккан қонхўр подшо сифатида тасвирлайди. Абай поэманинг бошлангишида Искандарнинг отаси Филипп эканлиги, Филипп ўлгач, ўрнига 21 ёшдаги Искандарнинг подшо бўлиши, Аристотел унинг устози деган тарихий маълумотларни келтиради.

Абай Аристотелни ақл эгаси қилиб, Искандарни эса зулм эгаси этиб кўрсатади. Бу танқидий реализмнинг таъсиридир. Поэмада Абай:

Шоҳаншоҳнинг бағрини тирнар оғу,
 Чидамайин ҳакимни чақирди у.
 Мўъжизани тушунмай қотди боши,
 Маъносини айтиб бер, эй Арасту!

– Кўз суяги бу суяк, деб бошлар сўз,
 Тирикликда ҳеч қачон тўймайди кўз.
 Бир сиқим тупроққа ҳам тўяр ўлса,
 Ғазабланма, шоҳаншоҳ, бўлма дилсўз, –

дейди. Шунинг учун у ўқувчиларга қарата:

Ор-номус сотма умр бозарида,
 Очкўз бўлма, одаммас очкўз одам!
 Мақтанашнинг хайри йўқ яхши билгин,
 Донолардан ўрганиб, амал қилгин, –

деб насиҳат қилади.

Абайни Зулқарнайн мавзуси нима учун қизиқтирганлиги масаласига келсак, поэма сўнгида "Буни бир ўзга сўзнинг бири дема", деб огоҳлантирганига қараганда, борган жойини талон-тарож этиб, қирғинга учратиб, ўз мустамлакасига айлантирган ғарб империализми тутган босқинчилик йўли Абайнинг жонига оғир ботганлигида бўлса керак. Чунки Россия империясининг Марказий Осиё элларига нисбатан қўллаган босқинчилик сиёсатини очиқ айта олмаган Абай, ўз норозилигини ушбу поэмаси орқали билдиргандек.

Қисқа сюжетли "Масъуд" поэмаси ҳам воқеаларнинг бирига боғлиқлиги, ривожланиши ва ечими жиҳатдан Абайнинг мукаммал асарларидан бири ҳисобланади. Асардаги чол билан Масъуд ўртасидаги диалоглар орқали муаллиф Масъудни ақлли, фаросатли ва доно киши этиб кўрсатган. Масъуд ўзининг ақли ёрдамида "Шарқ қуёши" деган номга эга бўлади. Поэманинг асосий ғояси эса хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнини кўрсатишдир.

Абайнинг Шарқ мавзуси асосида ёзган учинчи достони – "Азим қиссаси" поэмаси тугалланмай қолган. Поэманинг сюжети "Минг бир кеча" қиссасидан олинган бўлиб, алкимё масаласини кўтаради. Поэма жуда оддий тилда ёзилган бўлиб, муаллиф бунда воқеаларни баён қилиш билан чекланиб қолган.

Абайнинг таржималари, айниқса, рус классиклари асарларига мурожаати унинг ижодида муҳим ўрин эгаллайди. У таржима ишига талабчанлик билан ёндашган ва таржима қиладиган асарларни юксак дид билан танлаб олган. У ҳозирги таржимонлардай асарни бир шаклда етказишни мақсад қилмаган. Қайси асарни бўлса ҳам, у ўз кўнглига уйғунлаштириб, тортинмай, дадиллик билан, миллат шоири сифатида эркин таржима қилади. Айниқса, унга А.Пушкиннинг "Евгений Онегин" шеърини романи жуда ёқади. Уни қозоқча сўзлатаркан, асардаги Татьяна:

Қаймоқ эди кўнглимда,
 Бизга қасмоқ бўлди ем, –

дейди. Бу фикримизга аниқ мисол бўла олади.

"Онегиннинг сўзи" деган шеърни Абай тўлалигича таржима қилган. 1889 йили Пушкин ижодидан моҳирлик билан қозоқ тилига ўгирган етита шеъри қозоқ поэзиясида таржима соҳасининг асоси бўлиб қолди дейиш мумкин.

Илож йўқ – қайтдим билдирмай,
 Ёпир ай, қандай айтаман?
 Қўймади дардинг ўртамай,
 Не қилсанг ҳам тортаман.

Бу Татьянанинг Онегинга ёзган хатининг дастлабки мисралари. Қандай моҳирлик, дostonда айтиб етказа олмай-

диган ҳис-туйғуни тўрт мисрага сиғдириш учун Абайдай бўлиш керакка ўхшайди. У шеърӣ таржима парчалари – Татьянанинг Онегинга, Онегиннинг Татьянага ёзган хатларини қозоқ тилига таржима қилиб, ёшларга намуна қилиб кўрсатди. Ўзи унга қуй басталаб қўшиққа айлантирди.

Абай А.Пушкин билан бир қаторда М.Лермонтовнинг "Бородино", "Ўй", "Йўлга чиқдим сокин тунда ёлғиз", "Хан-жар", "Теракнинг туҳфаси", "Жартош", "Альбомга" ва бошқа шеърларини қозоқ тилида сўзлатди. Шунингдек, у "Вадим" номли кенг кўламдаги прозаик асарини ва "Демон" поэма-сини шеърӣ усулда таржима қилган.

Лермонтовнинг 28 шеърдан иборат тўплами Абайнинг сеvimли китоби бўлган. 1882 йили бу китобдан дастлаб "Бородино" номли асарини таржима қилган. Бу таржиманинг матни тўлалигича сақланмаган. Бугунгача бизга 20 га яқин банди етиб келган холос.

Кенг яйлов – ёлғиз бешик ёш болага.

Оч қоларми ризқ берса Ҳақ бандага?

Вояга етгач сиғмассан кенг дунёга,

Зор бўлиб тинчлик ила бошпанага.

Бу Абай таржимасининг дастлабки шеърӣ банди.

Яна шуни таъкидлаш керакки, Абай билан Лермонтов орасидаги поэтик руҳнинг қўшилиши узок йилларга чўзилди. Кундузги тирикчиликдан бўшаганда, тепаликка чиқиб, тунги тинч ва хотиржамлик бешигида тебранган Абай кўпинча Лермонтов шеърларидан баҳра олган ва бу унда ғурурланиш ҳиссини уйғонган. Унга шеърларнинг баъзи бандлари ўз-ўзидан "мени ҳам ўғир" деб сўраётгандай туюлган.

1903 йилда В.П.Семенов таҳрири остида чиққан "Россия" журналининг 18-жилдида Абай Пушкиннинг "Евгений

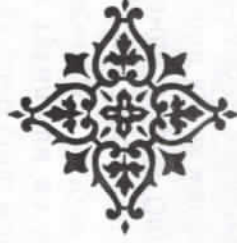
Онегин"ини ва Лермонтовнинг кўпгина шеърларини таржима қилганлиги, шу билан бирга, "Татьянанинг Онегинга ёзган хати", "Ўз оҳанги билан" (Абай куйини ёзган) ижро этилиб юрганлиги ҳақида маълумот бор.

Абай қозоқ халқини фақат А.С.Пушкин ва М.Ю.Лермонтов билан эмас, улкан рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг ўлмас асарлари, машҳур масал устаси И.А.Криловнинг масалларини қозоқ ўқувчиларига ўз тилида дастлабки етказувчиси бўлди.

Шоир тириклигидаёқ, унинг таржималари кенг тарқалиб, қозоқларнинг рус маданияти билан танишишига хизмат қилди. Абай ўзи алоҳида қўшиқ қилган "Татьянанинг Онегинга ёзган хати" ва бошқа бир қатор таржималари халқ орасида кенг тарқалди.

Абай таржима қилиш жараёнида Пушкиндан инсон характери яратилиши, Лермонтовдан лирик шеърлар ёзишни, Салтиков-Шедриндан сатира ёзиш маҳоратини, Толстойдан эса тарбиявий асарлар ёзишни ўрганди.

Абай таржималари асарларининг бўлинмас бўлагига айланди. Чунки улар орасида ҳақиқӣ асарга айланган эркин таржималар кўп. Шундай қилиб, Абай рус классикларининг 60 дан ошиқ шеър, поэма ва прозаик асарларни қозоқ тилига таржима қилди. Булар Абайнинг ўша давр учун буюк хизмати эди.



АБАЙ ПРОЗАСИ

Абайнинг поэзия билан биргаликда прозада ҳам ижод қилиши хайрон қоларли ҳодиса эмас. Чунки у замонасининг билимли, маданиятли ва илғор кишиси эди. Шунинг учун у фикр-қарашларини ҳам поэзияда, ҳам прозада ёзиб қолдиришни ўзининг бурчи деб билди ва ўзи учун янги бўлган бу жанрга қўл урди.

Абайнинг прозаси ҳам шеърлари каби турли масалаларга бағишланган. Шеърларидаги бой мазмун унинг прозасини ҳам тўлиқ қамраб олади. Абай ҳаётни ёлқинли шеър билан ҳам, проза билан ҳам ўқувчилар кўнглига етказа олган. Шунинг учун ҳам шеърларига хос бўлган мавзулар унинг прозаси ҳисобланган насихатларида ҳам кўзга ташланади. Насихатлари шеърларидаги фикрларини тўлдирга боради. Ўзи ҳаёт кечирган замон ҳақиқати, жамият қурилиши Абай шеърларининг ҳам, прозасининг ҳам асосини ташкил этди.

Абай прозаси 1890 – 1898 йиллар оралигида ёзилган бўлиб, қирқ бешта кичик мақола, суҳбат ва ибратли сўзлардан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири “Биринчи сўз”, “Иккинчи сўз”... “Қирқ бешинчи сўз” каби сарлавҳалар билан белгиланган.

Абайнинг ўзига хос прозаси тўғрисида тўлиқроқ фикр юритишдан аввал унинг вужудга келиш сабаблари ва жанр хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз.

Абай прозасининг туғилиши ва жанр хусусиятлари
XIX асрнинг иккинчи ярмидаги адабий муҳитга боғлиқдир. Бу даврга келиб қозоқ ёзма адабиётида кичик проза жанрлари шакллана бошланди. Иброй Олтинсарин дастлабки қозоқ бадий прозасининг кичик жанрларида ижод қилди. Унинг прозаси таълим-тарбия характерида бўлиб, мактаб ўқувчиларига ўқув қўлланмаси тарзида ёзилган эди.

Бу даврда Абай ҳам прозада ижод қила бошлади. Лекин

унинг прозаси Олтинсариннинг прозасига нисбатан мукамал, ўз даврининг талабларига жавоб бера оладиган маънадаги проза эди.

Абайнинг ижодий ҳазинасининг дурдоналаридан бири бўлган прозас мазмун жиҳатдан шеърларининг давоми сифатида келиб, негизда теран фикрлар, илғор ғоялар ётади.

Абайнинг проза ёзишга ўтиши фавқулодда ҳодиса эмас ёки шунчаки проза ёзгиси келганлигидан эмас, балки давр талаби, ўша даврдаги шароит тақозоси билан бўлди. Ўз замонасининг буюк маърифатпарвари, реалист ёзувчи Абай ўзининг чуқур мазмунли фикрларини, ҳаётдан олган тажрибаларини, ички кечинмаларини, юрак сирларини халққа етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу мақсад ҳассос шоирни кўп излантирди. Унга ҳиссий кечинмаларини, орзу-умидларини, юрагидаги армонларини, ичини тирнаётган дардларини, кўнглига туйганларини тугал қилиш учун шеър – поэзия жанри етарли эмасдай туйилди. Шунинг учун ҳам у проза жанрига мурожаат қилди. Лекин Абай прозаси учун ўзи қўллаган шаклни осонликча топмади. Ўзига қадар бўлган халқ оғзаки ижодидаги афсона ва эртаклар жанри унга намуна бўла олмади.

Қозоқ адабиёти тажрибасига ҳали сингмаган проза жанрининг кенг имкониятларга эгалигини Абай кўрди ва бундан фойдаланиб, янги фикрларни, кейинги авлод учун зарур ҳисоблаган ибратли насихатларни, ажойиб афоризмларни ёзиб қолдирди.

Абай прозасида илмий, фалсафий ва диний масалалар шеърларига қараганда аниқ кўринади. Шунинг учун, бизнинг фикримизча, Абай прозаси мазмунининг ўзига хос томонлари шу масалалар атрофида кўринади. Абай прозасидаги кўпчилик “сўз”ларнинг мавзуси бир-бирларига яқин: ўқиш, илм-хунар, таълим-тарбия, хулқ-ахлоқ, инсонпарварлик, меҳнат масалалари, ҳаёт ва дин ҳақида фалсафий фикрлари каби.

Адиб қандай асар ёзмасин мазмунига мос келадиган шакл топишга ҳаракат қилади. У ўз асарларига киритган янгликларни кўпинча рус адабиётидан олди. Лекин проза ёзишда рус адабиётида шаклланган бадий прозани қўллаб кета олмади. Биринчидан, буни у мақсад қилмаган бўлиши ҳам, иккинчидан, ўша даврдаги кўчманчи қозоқ халқининг тарихий шароити Абайнинг бадий проза жанрига қўйган қадамига тушов бўлган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам унинг прозасини шеърят билан таққослаганимизда, поэзиясидан юқори кўтарила олгани йўқ. Бунинг сабаби эса Абай ёзмоқчи бўлган нарсаларини халққа содда тилда, тушуниши осон бўлган сўзлар билан оддийгина проза ёзганлигидадир. Шунинг учун ҳам уни оддийгина "Қора сўзлар" деб қўя қолди. У бунда бадийлик, образлиқдан кўра унинг мазмунига кўпроқ эътибор берди.

Абай прозасининг ўзига хос хусусиятларини бирдан тушуниб олиш ҳам қийин. Ҳар бир "сўз"ни алоҳида олиб жанр, услуб, шакл ва мазмун жиҳатларини синчиклаб текширган одам ундан ўзига тўла маълумот ололмайди. Шунинг учун Абай прозасининг жанр хусусиятларини ҳозирги даврга қадар ҳар ким ҳар хил баҳолаб, ҳар турли жанрга киритиб келмоқда. Бунга яна бир сабаб: фикр билдирувчилар Абай прозасидаги "сўз"ларнинг ҳаммасига бир хил қараб, бир ном билан аташга, битта жанрга киритишга уринишларидадир. Уларнинг бир нечасини кўриб чиқамиз.

Абай прозаси ҳақида Абайнинг номини ўзининг 4 жидлик машхур "Абай йўли" роман-эпопеяси орқали жаҳонга танитган атоқли ёзувчи М.Авезов бундай деб ёзади: "Умуман олганда, Абайнинг шу "Насихатлар" деб номланган мероси бадий прозанинг ўзича алоҳида бир тури бўлиб шаклланади. Булар сюжетли асарлар ҳам, қадимги ёзувчилар қўллаган ёдгорлик-мемуарлар ҳам эмас. Уларни услуб ва мазмун жиҳатдан олганда, бу асарлар Абайнинг ўзи топган

бир жанрдир. Баъзан булар танқидий, фалсафий ва кўпинча инсонпарварлик ва ахлоқ масалаларига бағишланган ўғит, нақлга ўхшаб кетади".

Умуман олганда, бу фикр тўғри, лекин Абай прозасининг ҳаммасини "ўзича жанр" ёки "ўзича алоҳида бадий проза" деб қараш бизнинг назаримизда, тўғри келмайди. Чунки бадий асар бўлгандан кейин, у маълум бир жанрга кириши ёки маълум бир жанрни олган бўлиши керак. Маълумки, адабиётшунослик тарихида "ўзича жанр" деган жанр ёки "Абай прозаси" деб шаклланган проза йўқ.

Таниқли қозоқ ёзувчиси С.Муқонов: "XIX асрда қозоқ эъза адабиётининг классиги Абай Қўнонбоев ҳам проза учун хизмат қилди, лекин унинг прозаси илмий-тарихий, маданий, тарбиявий трактат ёки бўлмаса прозали афоризм", – дейди.

Адабиётшунос олим Б.Шалабаев эса ўзининг "Қозоқ прозаси тарихи" деган китобининг "Инқилобгача бўлган қозоқ прозасининг яхши намуналари" бобида: "У (Абай – Р.А.) фалсафий мулоҳазаларга тўла, аниқ ва тиниқ фикрлари билан ажралиб турадиган суҳбат-насихат кўринишидаги ўзига хос афоризмларни яратди", – деб ёзади.

Албатта, Абай ўз фикрларини прозасида ифодалашда афористик шакллардан кенг фойдаланган. Лекин бу афоризмларни кўп жанрли Абай прозасининг бир хил жанр кўриниши деб белгилаш тўғрироқ бўлар эди.

Абай прозасининг жанри масаласида адабиётшунос олим, профессор М.С.Сильченко ҳам ўз фикрини айтади. У "Абайнинг ижодий биографияси" деган йирик монографиясида Абай прозасини ҳатто мустақил асар эмас, деган хато фикрни илгари суради. Натижада М.С.Сильченко Абай прозасини шунчаки ёзилган ва сақланиб қолинган ҳар хил услуб ва жанр элементларининг йиғиндисидан иборат архив ёзмалари, шоир шеърларининг адабий хомаки ёзмалари деган хулосага боради. У бундай дейди: "...Абай прозада

асар яратишни ўйламаган, уни оммалаштиришни мақсад ҳам қилмаган. Шеърлари бўлса, ҳамма вақт ўқувчиларга бағишланган. Абайнинг "сўз"и – бу шоирнинг ўз-ўзи билан мулоқоти, ёлғизликдаги фикрлари, кўрган, ўқиган, тўқиганлари ҳақидаги қайдлари ва мулоҳазалари. Бошқача айтганда, бу шоирнинг ўзига хос ҳам мемуарлари, ҳам "ёзув дафтарлари"дир. Толстой, Чехов, Короленколарнинг кундалиги, хатлари, ёзув нусхалари улар ижодининг "сирлари" билан таништирганидек, Абайнинг "насихатлари" ҳам шоирнинг ижодий лабораториясига олиб борувчи яхши ва сермазмун материалдир".

Абай прозаси унинг ижодий лабораториясининг хомаки ёзмаси ҳам, шеърларининг эскизи ҳам, шоирнинг бир қанча эстетик принципларини тушунтирадиган ёрдамчи материал ҳам эмас. Балки ўзига хос мустақил асардир.

Абай прозасининг жанри масаласига профессор М.И.Фетисов "Қозоқ публицистикаси тарихи" китобида маҳсус боб очиб: "Абайнинг насиҳатомуз мулоҳазалари миллий публицистик прозанинг классик намунасидир", деб ёзади ва уларни бутунлай публицистика жанрига киритади.

Адабиётшунос Б.Кенжабоев ҳам М.И.Фетисовнинг фикрига қўшилиб: "Абай қора сўзларининг жуда кўпчилиги танқидий, ҳажвий, сюжетсиз ёзилган бадий ҳикоя, бошқача айтганимизда, бадий проза, бадий публицистика", деб ёзади.

Абай прозасини биринчи бўлиб ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилган қозоқ адабиётшунос олими Х.Суюншалиев уни битта жанр эмас, кўп жанрли асар деб, бир неча гуруҳларга ажратади.

У бундай ёзади: "Абай прозаси хилма-хил, алоҳида "сўз"лари бир-бирларидан нафақат мавзуси ва мазмуни билан, балки шакли билан ҳам фарқланади. Биз Абайнинг проза асарларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин деб ҳисоблаймиз:

- а) ҳикматлар ёки мулоҳаза шаклидаги насиҳатлар;
- б) ҳикматлар шаклидаги фалсафий қайдлар (мақолалар);
- в) афоризмлар;

г) суҳбат ва сўзлашув шаклидаги ҳикоялар ёки мурожаат шаклидаги панд-насихатлар;

д) илмий мақола, хабар, фельетон шаклидаги публицистика, памфлетлар, хатлар, кундаликлар, мемуарлар ва бошқалар;

- е) бадий проза элементлари бўлган парчалар.

Албатта, бундай таснифлаш асарни бирмунча соддалаштиради, ҳам схемалаштиради, чунки уларнинг ҳар бирига турли элементлар қўшилиб, уйғунлашиб кетган".

Юқоридаги Абай прозасининг жанри ҳақида айтилган фикрлар ичида Х.Суюншалиевнинг фикри ва таснифлаш ҳақиқатга яқин ва мукамалдир.

Ҳақиқатан, Абай прозасининг ҳаммасини йиғиб прозанинг бир жанрига киргизиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Абай прозасини публицистика ёки ҳикоя деб айтиш нотўғри бўлади.

Авалло, ҳозирги маънодаги прозани олиб қарасак, у иккита катта гуруҳга бўлинади: бадий проза ва оддий проза. Бу иккиси ҳам яна бир неча қисмларга бўлинади. Бадий прозани олсак, унинг йирик жанри (роман, повесть ва бошқалар) ва кичик жанри (ҳикоя, очерк, новелла) бор. Оддий прозанинг ҳам жанрлари кўп. Булар: публицистика (мақола, кундалик, ёзишма, памфлет, фельетон ва бошқалар), фалсафа, илмий иш (трактат, суҳбат, дидактика, мулоҳаза ва бошқалар), насиҳат (тарғиб, ўғит, ибратли сўзлар) кабилар.

Абай прозасида шу айтилган кўпчилик жанрларнинг элементлари бор. Унинг ичида насиҳат ҳам, нақл ҳам, ибратли сўзлар ҳам, трактатлар ҳам, суҳбат ҳам, мақола ҳам, дидактика ҳам бор. Абай прозасида булардан ташқари сюжетли кичик жанрдаги бадий прозанинг баъзи элементларини ҳам учратамиз.

Абай хулқ ва ахлоқ ҳақида гапириб, ёшларга насиҳат қилмоқчи бўлса, насиҳат шаклидан фойдаланган. Агар ўз сирларини ўқувчилар билан ўртоқлашмоқчи бўлса, суҳбат шаклини қўллаган. Агарда сиёсий-ижтимоий масалалар ҳақида ёзмоқчи бўлса, публицистикага мурожаат қилган. Фалсафий ва илмий фикрларини, дунёқарашини билдирмоқчи бўлса фалсафий трактат шаклини қўллаган.

Шундай қилиб, Абай прозасини бир неча жанрларидан (публицистика, илмий мақола, фалсафий трактат, насиҳат, афоризм ва бошқалар) иборат бўлган оддий прозага киритиш мумкин.

Бундай прозанинг кўп жанрлик хусусияти Шарқ адабиётида ҳам, Ғарб адабиётида ҳам бўлганлиги адабиёт тарихидан бизга маълум. Масалан, Г.Гейненинг прозаларини олсак бўлади. У ҳам бир шаклга, бир неча жанр элементларига аралаштирилган. А.С.Пушкин ҳам йирик бадий прозага ўтишдан олдин кундалик, памфлет, трактатлар ёзганлиги маълум. Унинг "Феофиликта Косичкина", "Записка Видока", "Торжества дружбы" каби памфлетлари бор.

Абай бундай (публицистик, афористик, фалсафий) прозани қозоқ адабиётига биринчи бўлиб олиб кирди. У буларга ўзича маъно, мазмун ва янги сифат берди. Шунинг учун ҳам Абай прозасини қадимги диний сўзлардан, отанинг ўғлига айтган насиҳатларидан фарқлаш керак. Шунингдек, буларни фалсафанинг трактатлари билан солиштириб бўлмайди. У булардан мутлақо бошқача. Бу бошқачалик Абай прозасининг мазмуни, мавзуси, услуби ва тили билан белгиланади.

Абай бу "сўз"лари билан қозоқ оғзаки адабиёти билан ёзма адабиётини бирлаштирди. У қозоқ адабиётида биринчи бўлиб илмий-фалсафий, публицистик услуб (тил) яратди. Абай прозасининг услубини реалистик услуб деб аташ мумкин.

Ундай десак, Абай қозоқ бадий прозасининг негизига асос солгани йўқ. Прозанинг баъзи кичик жанрларида ижод

қилди, унинг публицистик жанрини яратди ва прозада дастлабки қалам тебратувчилардан бўлиб қолди.

Қозоқ адабиётида йирик бадий проза жанри кеч шаклланди. XX асрнинг бошларига келиб И.Кубеевнинг "Қалим" романига ўхшаш йирик бадий прозаик асарлар яратила бошланди. Лекин қозоқ прозасининг ҳар томонлама ривожланиш даври ўтган асрнинг йигирманчи йилларидан кейингина бошланди.

Ғоявийлиги ва мавзуси жиҳатдан Абай прозасининг кўлами анча кенг ва характерли бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярми қозоқ воқелигидаги барча ижтимоий-сиёсий масалаларни қамраб олган. Қозоқ халқининг ўша асрдаги оғир ҳаёти ва келажак тақдири, ўсиш йўллари ва улар орқали тарихий ўтмиши Абай прозасининг асосий ғоясидир. Замондошларининг қайноқ ҳис-ҳаяжонларини воқеликнинг танқидий таҳлилини, ёзувчининг мавжуд нараса ва ҳодисаларга шахсий муносабатларини, дозарб масалаларини ва халқнинг ички маънавий дунёсини реалистик бўёқлар орқали кўрсатиб бериш Абай прозасининг ғоявий пафосини ташкил этади.

Абай бу асарини нима мақсадда ёзишга киришганлигини унинг "Биринчи сўз"иданоқ билиб олсак бўлади. У дастлаб ўзи яшаган даврга ачиниш билан баҳо берар экан, "сўз"ини қуйидагича бошлайди:

"...олишдим, юлишдим, айтишдим, тортишдим – хуллас, бошга тушганини тотиб кўрдим. Мана энди ёшим қайтиб қаридим, ҳоридим. Ҳамма қилиб юрган ишларимда маъно йўқлигини, ҳаммаси шунчаки бир гап эканлигини кўрдим, билдим. Хўш, энди қолган умримни қандай ўтказсам экан?"

У эл-юртга ўша даврдаги тузум бўйича раҳбарлик қилишдан, мол тўплашдан, илм-фан билан бевосита шуғулланишдан, сўфилик қилишдан, ёшларни атрофига йиғиб таълим-тарбия беришдан воз кечади. Бироқ Абай

хаётдан четда қолмайди. У олдингидай курашчи ва халқ маърифатпарвари бўлиб қолаверади. Энди у фаолиятини хали синаб кўрилмаган янги қурол – ёзув қуроли орқали юритмоқчи бўлади. Абай:

“Охири шундай қарорга келдим: хаёлимга келган нарсаларни оқ қоғозга ёзаверайин, оқ қоғоз билан қора қаламни эрмак қилайин. Кимда-ким бундан ўзига керакли сўз топса ёзиб олсин, ё ўқисин, керак эмас деса, ўз сўзим ўзимники, дедим-да, ниҳоят ёзишга ўтирдим. Энди бундан буён шундан бошқа ишим йўқ”, – дейди.

Ана шу Абайнинг “оқ қоғозга туширган”ларини бир неча мавзуга ажратиб кўриб чиқайлик.

Ўқиш, илм-хунар масалалари Абай прозасидан кенг ўрин олган бўлиб, уларга “иккинчи”, “саккизинчи”, “ўнинчи”, “ўн еттинчи”, “ўн саккизинчи”, “йигирма бешинчи”, “ўттиз иккинчи”, “ўттиз учинчи”, “ўттиз еттинчи”, “ўттиз саккизинчи” ва “қирқ учинчи сўз”лари бағишланган.

Маърифатпарвар Абай, аввало, бу масалаларга киришидан олдин маданиятли, илм-фани ривожланган илғор халқларни қолюк ва жаҳолат ботқоғига ботган ўз халқидан олдинда эканлигини тушунтириб, қозоқ халқини улар билан тенглашишга чақиради. У мисол излаб узоққа бормайди, балки қозоқ халқига қўшни, олди-бердиси бор, туби бир туркий халқлардан келтиради. Агар биз Абайнинг “Иккинчи сўз”ига назар ташласак, ёзувчи ўз халқини, аввало, ўзбек ва татар, сўнгра рус халқлари билан таққослаганини кўрамиз. Мана, у ўзбеклар ҳақида нима дейди:

“Энди бундай ййлаб кўрсам, сартлар (ўзбеклар – Р.А.) экмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарлари бормаган ер – хуллас, уларнинг қўлидан келмаган иш йўқ экан. Улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб, шахар халқлари бир-бирлари билан ёвлашмайди, аҳил яшашади. Ўрисларни ҳисобга олмаганда, улар қозоқларнинг ўлимига кафан, ти-

ригига уст-бош етказиб беришади. Қозоқларнинг ўз бола-сига ишонмаган молларини кира қилиб, ташиб бераётганлар ҳам шу сартлар. Ўрислар истило қилиб олгандан кейин ҳам, сартлар уларнинг илму урфонларини бизлардан кўра аввал ўрганиб олишди. Катта-катта бойлар ҳам, мулалар ҳам уларда. Хушёрлик, усталик, тежамкорлик, эпчиллик, удабуронлик ҳам, сиполик ва одоб ҳам шуларда”.

Бу билан Абай уларнинг қозоқлардан илғор эканлигини айтмоқчи бўлади. Шунинг учун улар устидан кулиш керак эмас. Қозоқларнинг ўзбекларни калака қиладиган жойи йўқ дейди. Абай қозоқларни ўзбек халқи билан дўст бўлиб, улардан намуна олишга ундайди.

Абай қозоқлар “нўғой” деб масҳара қиладиган татарларнинг ҳам маданиятли ва билимдон халқ эканлигини тушунтиради. “Русларга келсак, гап йўқ”, деб русларни маданият жиҳатдан ҳам, турмуш жиҳатдан ҳам, илму фан жиҳатдан ҳам илғор эканлигини қисқа сўзлар билан иш-ботлаб беради.

Муаллиф бу сўзларни ўз халқини ёмон кўрганлигидан ёки ўзга халқлар олдида ерга уриш мақсадида айтгани йўқ. Аксинча, у буларни ўз халқига ачинганлигидан, уни бошқа илғор халқлар қаторига қўшиш иштиёқидан, уларнинг маданиятидан, илм-хунарларидан баҳраманд қилиш мақсадида айтган.

Абай одамнинг сараси, яхши фазилати унинг билимли ва хунарли бўлганлигидан билинади дейди. У илм-хунарни одамийликнинг ўлчови сифатида тушунади. Абайнинг фикрича, ақл, илм, хунар кимда кўп бўлса – ўша одам доно ҳамда илғордир. Шу боисдан ҳам у “Ўн саккизинчи сўз”ида: “Зотан, инсон фарзанди бир-биридан кийим-боши билан эмас, балки ақли, фазилати, илм-хунари, ор-номуси билан фарқ қилади. Бундан бошқа нарсалар билан мен фалончидан ортиқман, дейиш аҳмоқликдир”, – дейди.

У илмни улуғлагина қолмай, унинг фойдасини тушунтириб, халқни билим олишга, ўқишга чақиради. У "Йигирма бешинчи сўз"ида: "Худодан кўрк, бандадан уял, боланг одам бўлсин десанг – ўқит", – дейди. Бу ерда муаллиф "ўқит" дейиш билан қандай ўқиш бўлса ҳам ўқитавер демайди. У халқ учун фойдали, жамиятни илгари етаклайдиган дунёвий билимларни ёқлайди. Фақатгина диннинг ўзини тарғиб қиладиган мадраса ўқишига қарши чиқади. Шунинг учун ҳам Абай "Ўттиз саккизинчи сўз"ида: "Шу кундаги таҳсил-ул илм эски мадрасалар тартибида бўлиб, бу даврга фойдаси йўқдир", – деб ёзади.

Абай ўрганадиган илмнинг халқни илгарига қараб ҳаракат қилишига ёрдам берадиган, замон талабларига мос келадиган, ҳаётга фойда келтириб, ҳақиқатга етказадиган илм бўлиши керак, деб талаб қўяди. У бундай ўқиш – русча ўқиш орқали рус ва Европа билимини эгаллаш ва маданиятини ўрганиш, деб ҳисоблайди.

"Русча ўқиш керак, – дейди Абай "Йигирма бешинчи сўз"ида. – Ҳикмат ҳам, илм-хунар ҳам, билим ҳам, мол ҳам – ҳаммаси русларда. Уларнинг зараридан овлоқ, фойдасига шерик бўлиш учун ҳам тилини, илмини, билимини ўрганишимиз керак. Чунки улар дунёнинг кўзини билади. Сен уларнинг тилини билсанг, қалб кўзинг очилади... Русларнинг илм-хунари – дунёни билишнинг калитидир, уни билган одамга дунё арзонроқ тушади".

Шундан кейин Абай шу "Йигирма бешинчи сўз"ида яна: "Тўғриси айтсам, ўғлингга хотин олиб берма, энчисини берма, аввал мол-дунёнгни сарф қилиб бўлса ҳам русларнинг илмини ўқит! Менинг бу айтган гапларим, кўрсатган йўлим – мол аяйдиган гаплар эмас!" – деб насиҳат қилади.

"Ўн иккинчи сўз"ида Абай илмни ўрганиб охиригача етмай, шу билганим етади деб, тўхтатиб қўядиганларга қарши чиқади, уларни ўткир танқид тиғи олади: "...илм

ўрганишни ҳамиша давом эттиравериш керак, – деб ёзади Абай. – Агар кимда-ким уни тўла ўрганмай туриб, шу билганим ўзимга етади, деб бор билимига қаноат ҳосил қилса, у одамни Худо ургани, унинг қилган тоат-ибодати ҳам охи-ратда қабул бўлмайди".

Маърифатпарвар Абай илмга эришишнинг икки муҳим омили бор, деб ҳисоблайди. Бири – одамнинг ўзига боғлиқ бўлган ички омили, иккинчиси – ҳаёт, турмушга боғлиқ бўлган омилдир. Ички омиллар – одамнинг ўзининг иштиёқи, талаби, тиришиши, изланиши ва бошқалар. У "Ўттиз иккинчи сўз"ида илмга интилувчи, тиришувчилар олдига олти хил шарт қўяди:

"Авалло, ўрганилаётган илм-хунарни бир кун келиб бирон кори-ҳолимга яраб қолар, деб ўрганмасдан, ҳаётда уни турмушга татбиқ қилиш мақсадида ўрганмоқ керак. Чунки билимни фақат билиб қўйиш учун ўргансанг ва шу билан қаноат ҳосил қилсанг, бундай илмнинг нима кераги бор ...

Иккинчидан, илмни яхши ният билан ўрганиш керак. Аммо биров билан баҳс бойлашмоқ ёки талашмоқ учун ўрганиш керак эмас...

Учинчидан, агар ҳар бир ҳаракатинг туфайли ҳақиқатга эриша оладиган бўлсанг, ўлсанг ҳам шу йўлингдан қайтма, маҳкам тур!...

Тўртинчидан, илмни кўпроқ ўрганиш учун одамда яна икки нарсаси бўлиши лозим: бири мулоҳаза юритиш, иккинчиси эса муҳофаза қилишдир...

Бешинчидан, ақллилик касалидан эҳтиёт бўлиш керак. Унинг орасида беғамлик ва бепарволик деган нарсалар бор. Зинҳор-базинҳор шу нарсалардан эҳтиёт бўл!...

Олтинчидан, сенда илмни, ақлни бир меъёрга сақлайдиган феъл-атвор, хулқ деган нарсалар бор. Сен шу нарсаларни авайлаб сақла!"

Абай қозоқ халқининг эски урф-одатларига қарши чиқиб, хотин-қизларнинг озодликка чиқиб, маърифат

нурларидан бахра олишини истайди. У фақат ўғил болаларнигина эмас, қиз болаларнинг ўқшини ҳам талаб қилади. У "Қирқ биринчи сўз"ида: "...хатто қизларни ҳам ақалли мусулмончилик илмига ўқитиш учун жалб қилишга шароит яратиш керак. Шундагина ҳозирги ёшлар илми ва ҳунар эгаси бўлиб, замон ўтиши билан оталарининг ўрнини босади ва эл-юрт сал бўлса-да тузалар эди", – деб ёзади. У шу билан ёшларни ялпи янгича ўқитиш орқали халқни тузатмоқчи бўлади.

Абайнинг фикрича, илм-ҳунар, ўша орқали эришиладиган бахт ва обрў юқори табақаники эмас, балки камбағал-мўминларники бўлиши керак. Бу Абайнинг ўша давр учун энг демократик, тўғри қараши эди.

Таълим-тарбия масалаларига келсак, Абай ўзининг бу ҳақдаги фикрларини "ётинчи", "ўнинчи", "ўн биринчи", "ўн иккинчи", "ўн тўққизинчи", "ўттиз биринчи", "ўттиз иккинчи", "ўттиз саккизинчи" ва "қирқ учинчи сўз"ларида илгари суришга ҳаракат қилган.

У дастлаб ўша даврдаги таълим-тарбия масаласига катта аҳамият беради. У ўша давр феодал тузумига асосланган тарбияга қарши чиқиб, қозокларнинг ўз болаларини тўғри тарбиялай олмаслигини танқид қилади. Абай ўзининг "Ўнинчи сўз"ида қозоқ оиласидаги мавжуд таълим-тарбияни қаттиқ хажв қилиш билан бирга, ўша эскича тарбия болани ёлғончиликка, бузуқликка, айёрликка ва ўғрилиikka ўргатади, деб таъкидлайди.

"Аваламбор фарзандингни "Ана уни олиб бераман", деб ўзинг алдайсан, – дейди Абай. – Яна уни алдаганинг учун хурсанд ҳам бўласан. Лекин фарзандинг ҳам ўзингга ўхшаб алдамчи бўлса, айт-чи, кимдан кўрасан?... Шу билан уни ёлғончи, безориликка ўргатасан. Мактабга берганинга ҳам мулланинг энг арзонини қидириб топиб, хат таниса, қув, шум бўлса бўлди-да, дейсан. "Эҳтиёт бўл, фалончининг боласи сени орқандан сотиб кетди", – деб яна унинг қулоғини

бурайсан. Шундай қилиб, болани инсонга бўлган ишончини йўқотиб тарбиялайсан. Шуми, берган таълиминг? Яна шу боландан қандай хайр-эхсон кутасан?"

Булар билан муаллиф шу эски тарбия усулининг талаб-га мутлақо жавоб бермаслигини, унинг фойдаси йўқлигини, турган-битгани зарар эканлигини таъкидлаб, болаларни бундай тарбиялашдан саклаш керак, деб кўрсатади.

Абайнинг назарида болаларнинг ҳаммаси туғилишида бир хил бўлади. Уларни бузадиган ҳам, тузатадиган ҳам тарбия. У ўша даврдаги "одамнинг яхши бўлиши отадан, яхши отадан яхши бола туғилади", деган бир томонлама бўлган эскича тушунчани рад этади. Абай одамнинг яхши бўлиши зотида эки табақасидан эмас, балки унинг тарбиясида, ақл-фаросатида, ҳунарида, билимида эканлигини очик кўрсатди. Шу билан бирга, ўша даврдаги бола ўқитадиган муллаларнинг бой болаларини эркататиб, камбағал бечораларнинг болалари эса камситиб, жеркиб таълим-тарбия беришларига қаттиқ норози бўлди.

Абай фақат эски, ярамас таълим-тарбияни танқид қилиш билан чекланиб қолгани йўқ. У болани ёшлигидан оилада тўғри тарбиялаш керак деган фикрни илгари сурди. Шунинг учун бола тарбияси ҳақида кўпгина насиҳатлар ёзиб қолдирди.

Болани тарбиялашда турмуш кечираётган шароити, атрофидигилар катта таъсир кўрсатишини Абай яхши тушунди. Шунинг учун у кишиларни ёшларга яхши намуна бўлишга чақирди. Унинг фикрича, болага, аввало, ота-она тўғри тарбия бериши зарур. Болаларни ёлғончиликдан, айёрликдан, макр-хийладан ва бошқа ёмон одатлардан йироқ тутиш керак.

Абай: "Одамга уч томондан одат юкади: ота-онасидан, устозидан ва тенгдошидан, айниқса, уларнинг қайсисини яхши кўрса, ўшандан кўпроқ юкади", – деб, шу учаласидан боланинг буюк келажагини ва уларнинг бола тарбиясида тутган ўрни катта эканлигини уқдиради.

Маърифатпарвар Абай эски мулаларнинг болаларни чивик билан уриб, кўрқитиб ўқитишларига қарши чиқади. У: "Кўрқитиш билан севиш ўт билан сувга ўхшайди, бир-лашмайди. Одам севган кишининг таълимини уқиб, ундан баҳра олади. Кўрқитиб, дўқ-пўписа билан, уришиб айтган ақл ёлчимаиди", – дейди. Бу билан у кўрқитиб таълим-тарбия бериш фойдасиз демоқчи бўлади.

Йирик педагог сифатида Абай таълим-тарбия олаётган болаларга бир қанча ўғит-насихатлар ёзиб қолдиради. Бу насихатларида у болаларга эшитган, ўқиган ва кўрган нарсаларини қабул қилиб, мустаҳкамлаб олишлари учун бир неча амалларни санаб ўтади. У "Ўттиз биринчи сўз"ида: "Киши эшитган нарсаларини унутмаслиги учун тўртта шарт бор: аввало, бунинг учун у зеҳнли бўлмоғи керак; иккинчидан, бир нарсани кўрганда ё эшитганда унга чин юракдан ихлос қўйиб, фаҳм-фаросат билан ўқиб олмоқлик лозим; учинчидан, эшитганингни ичингда бир неча марта такрорлаб, кўнгилга жо қилиш керак; тўртинчидан, кўнгилга бошқа нарсаларни келтирмаслик ва келса ҳам унга заррача эътибор бермаслик керак", – дейди.

Абай "Қирқ учинчи сўз"ида ҳам бу масалага кенг тўхталади. Бу сўзидида у: "уч қувват" бор, шунга амал қилиш керак, бўлмаса киши "одамгарчилигини йўқотиб, ҳайвон қаторига қўшилиб қолиши ҳеч гап эмас", – дейди.

Унинг тушунтиришича, биринчиси – ҳаракатчанлик бўлиб, бу – кўрган, билган, эшитган нарсаларини зудликда зийраклик билан ўқиб, фақат ўқиш билангина кифояланмай, унинг қаердан пайдо бўлганлиги ва охири нима билан тугагини ҳам мулоҳаза юритиб, муҳокама қилиб кўришга сени мажбур этади...

Иккинчиси – ўзига тортувчанлик, жалб этиш бўлиб, бу – бирор нарсани кўрган, билган, эшитган бўлсанг ва у сенга маъқул бўлса, сен дарҳол ўша нарсани бошқа нарсаларга

ўхшашлиги борми ё йўқлигини, унинг ўхшашлик даражасини текширасан...

Учинчиси – юракнинг таъсирланувчанлиги, яъни мақтанчоқлик, мол-дунёнинг ортидан қувиш, енгилтаклик, беғамлик – шу тўрт нарса билан кирлатмай юракни тоза сақласанг, шунда унга ташқаридан келадиган дунё таассуротлари ҳам тоза ва равшан бўлади ҳамда бу таассурот қон-қонингга сингиб, узоқ вақт эсингда қолади.

Абай ёшларнинг келажагига ишонди ва улардан кўп нарсалар кутди. Шунинг учун ҳам ёшларни тўғри тарбиялаш, уларга яхши билим бериш тарафдори бўлди. Унинг бу фикрларини айтишида XIX аср рус инқилобчи-демократларининг таъсири борлиги сезилиб туради.

Хулқ ва ахлоқ масалалари Абай прозасининг асосий мавзуларидан бири ҳисобланади. Муаллиф бу ҳақдаги фикрларини ўзининг "тўртинчи", "саккизинчи", "ўн тўртинчи", "ўн бешинчи", "йигирма учинчи", "йигирма тўртинчи", "йигирма олтинчи", "йигирма тўққизинчи", "ўттиз олтинчи", "қирқ иккинчи" ва "қирқ тўртинчи сўз"ларида баён этади. Умуман, биз унинг инсонпарварлик, одам хулқи ва ахлоқи тўғрисидаги фикрларини деярли барча "сўз"ларида учратишимиз мумкин. Лекин бу ҳақда Абай юқорида санаб ўтган "сўз"ларида махсус тўхталиб ўтади.

Абайнинг фикрича, инсон деган ном буюқдир. Уни кирлатмай, тоза сақлаш лозим. Агар унга доғ тушадиган бўлса, одам инсонийлик хусусиятларини йўқотиб, тўрт оёқли ҳайвон билан тенг бўлиб қолади.

Гуманист Абай инсонни улуғлайди, инсоний кадриятларни юқори баҳолайди. Шунинг учун ҳам унинг инсон ҳақидаги фикрлари антропологларнинг "Инсон ҳайвоннинг бир тури, фақат биологик жиҳатдан бошқача кўринишга эга холос, деган хато фикрларидан мутлақо бошқачадир. У инсоннинг жамиятдаги ролини илмий жиҳатдан тушунди. Инсон туғилишида ҳам, ўлишида ҳам бир хил туғилади ва бир хил

ўлади. Бошқачаси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Лекин ҳаётни қандай ўтказишини билмай, инсонга хос бўлмаган ёт ишлар қилиб, инсоний қадриятларни бузиб қўяди”, – дейди.

Абай ана шу ёт ишлар билан шуғулланиб, умрини беркорга ўтказганлар ҳақида “Тўртинчи сўз”да бундай дейди: “Ҳар қандай одам боласи туғилганда йиғлаб туғилади-ю, ўлаётганида норози бўлиб ўлади. Бу икки ўртада дунёнинг у-бу роҳатларини тотиб кўролмай, бирининг кетига бири тушиб, бирига бири мақтаниб, не-не эсиз қаёқдаги умрини бўлмағур ишларга сарф қилиб, маъносиз ўтказиш-да, ўлими олдида адо бўлган олтин умрининг хатто бир кунини ҳам бутун бисотини, мол-дунёсини сотиб, қайтариб олишнинг иложини топа олмай қолади”. Бу билан Абай одамларни бир-бирининг қадрига етишга, улар берилган олий неъмат – умрини яхши, маъноли, афсусланмайдиган даражада ўтказишга чақиради.

Абайнинг назарида инсонийликка хос бўлмаган ҳолатлар: қасд қилиш, ўзаро низолар, хиёнат, риёкорлик, нодонлик, тухматчилик, порахўрлик, зулм ва босқинчилик, айниқса, кишининг киши томонидан эксплуатация қилишдир.

Мана шундай ор-номусини молга сотиб инсонийлик қиёфасини йўқотган қозоқ бойлари, бўлислари, амалдорлари эканлигини Абай кўрди ва уларнинг бундай ярамас ишларини фош қилди. У “Саккизинчи сўз”да: “Ўзларида йўқ нарсаларни мол бериб сотиб олишади, кўнгиллари тўқ, қайғулари йўқ, кўзлари осмонда. Улар учун илм-фан каби нарсалар мол-дунёдан қиммат эмас. Мол бўлса, Оллоҳ таолони ҳам пора бериб сотиб олишга тайёр. Бундай кишиларнинг дини ҳам, илм-хунари, ор-номуси, яқин-йироғи ҳам – ҳаммаси мол-дунё”, – деб улардан нафратланади.

Абай нафақат юқори табақадагиларни танқид қилиб қолмади, балки улар билан бирга халқ орасидаги хулқсиз, ахлоқсиз, бузуқ ишларни ҳам ҳажв қилади. У “Қирқинчи

сўзи”да бундай ярамас одатлар нима учун пайдо бўлади, деган саволни қўяди: “Сизлардан бир нарсани сўраб олмоқчи эдим:

Нима учун бизнинг қозоқларда ўлганнинг ёмони, тиригининг эса ўзгани ёмонлашдан омони йўқ?

Нима учун бой ўғли камбағал бўлиб қолса, меҳнат қилишга уялади-ю, ўғрилиқ қилишга уялмайди? Нега?

Нима учун иккита яхши бир элда дўст бўлиб, тинч-тотув яшай олмайди-ю, қаёқдаги қасам урганлар бир-бири билан бош қўшишиб тинч-тотув яшашади? Нега?

Нима учун баъзи бировлар дўстим ўссин-унсин демайди, балки аксинча, бирор мартабага эришса, унга ашаддий душман бўлиб қолади? Нега?”

Бу саволларга Абайнинг ўзи жавоб бериб, элининг нодонлиги, хулқсизлиги, ахлоқсизлиги, билимсизлиги, уятсизлиги, бузилганлиги, бир-бирларини кўролмаслигию, бебошлигини сабаб деб кўрсатади.

Шунинг учун ҳам Абай халқ орасидаги баъзи мантиқсиз мақолларни танқид қилади. Масалан, у “Йигирма саккизинчи сўз”да фақир бўлсанг, орсиз бўл! деган халқ мақоли ҳақида бундай дейди: “Ордан айрилиб тирик юргандан кўра, ўлган афзал. Агар бу: ёлланиб юрганингда жонингни қийнасанг ҳам, мол топ дегани бўлса – бу орсизлик эмас. Балки, аксинча, бировнинг қўлига термулмай, ҳалол меҳнат қилиб мол топмоқ, бу орли, номусли одамнинг иши”. У бундан бошқа “Бешинчи”, “Қирқ тўртинчи” сўзларида ҳам баъзи мақолларни танқид қилиб, улардан сақланишга чақиради.

Шундай қилиб, Абай халқ ижодидаги ютуқларни баҳолаш билан бирга, камчиликларини ҳам кўрсатади. У халқ учун фойдали, яхшиликка чақирувчи мақолларга қарши чиққани йўқ, балки халқни бузадиган, йўлдан оздирадиган, эксплуататорларни ёқлайдиган мақолларга қарши чиқди.

Абай “Йигирма биринчи сўз”да мақтанчоқлик ва камтарлик ҳақида тўхталади. Бу “сўз”да у мақтанчоқликнинг

икки тури бўлади, деб кўрсатади. Бирини "катталиқ" деб атаб, бу одат ақли, хулқ-атворли, ор-номусли кишиларда бўлади ва бунинг одам учун фойдали деса, иккинчисини одамга фойдасиз, зиён келтирадиган "мақтанчоқлик" деб тушунтиради. "Мен ўша мақтанчоқлик одатининг икки турини пайкадим, – деб ёзади Абай. – Менимча, биттасини – каттаконлик, иккинчисини – мақтанчоқлик деса бўлади.

Биринчиси, каттаконлик – бу одамлар орасида ўзини баобрў ҳисоблашдир. Бу ақллилар, орлилар одатидир. Бундай кишилар ўзини: ўзимни яхши демасалар демасин, биров ёмон атамаса эди, деб ташвиш қилади.

Иккинчиси, мақтанчоқлик – бу одамлар орасида қандай қилиб бўлса ҳам ном чиқаришга уриниш, нима деса десин, ишқилиб десин, демоқликдир".

Педогог-ёзувчи Абай мана шу иккинчисидан, яъни мақтанчоқликдан нафратланади ва бунинг инсон учун ёт нараса эканлигини таъкидлайди. Абай "Ўттизинчи сўз"ида: "Бизда бир мақтанчоқлик деган ярамас одат бор. Асли бунинг нима кераги бор ўзи? Зотан, бу – номуссизлик, нодонлик, ўйсизлик, ҳаёсизлик ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабарсизликнинг аломатидир", – дейди.

У яна фикрни давом эттириб: "...ҳар қандай ғайратсиз, кўрқоқ киши мақтанчоқ бўлади; ҳар қандай мақтанчоқ кўрқоқ киши ақлсиз, нодон бўлади...", деб кишиларни бундай ярамас одатдан сақланишга ундайди.

Абайнинг хулқ ва ахлоқ масаласида яна бир келиша олмайдиган нарсаси – олифтагарчиликдир. Абай одам ўзини озода ушлаб, тоза кийим кийиб юриши яхши, лекин ўринсиз, керагидан ортиқча ясаниш, олифтагарчилик одам учун фойдасиз нараса, деб ҳисоблайди. У олифтагарчиликни "Ўн саккизинчи сўз"ида тубандагича тасвирлайди:

"Олифтаннинг икки турли қилиғи бўлади: бири – аф-башараси, қош-қовоғига аро бериб, соқолини қиртишлаб,

кўкрагини кериб, юриш-туришини ўзгартириб, ясама савлат тўкиб юради; иккинчиси эса "е тўним е, ич тўним ич", деганидек, кийимини, тўнини, минган отини кўз-кўз қилиб, ўзини сипо, бой-бадавлат йигит этиб кўрсатиш...

Бунинг ҳаммаси камоли масхарабозлик ва аҳмоқликдир". Бу билан Абай олифтагарчиликни ва юқоридаги мақтанчоқлик каби ярамас, инсонийликка хос бўлмаган ёмон одат эканлигини кўрсатади ва ундан йироқ бўлишга чақиради.

Абайнинг навбатдаги бефарқ бўлолмай, эътиборини тортиган нарсаси – уят масаласидир. Унинг фикрича: "уят – кишининг ор-номуси, ўзидаги ярамас хусусиятларига қарши ички исёнидир".

У ўзининг "Ўттиз олтинчи сўз"ида уят масаласига алоҳида тўхталади. У бу "сўз"ида: "Бир уят борки, баъзи одамлар худди ёш болаларга ўхшаб нодонлик қилиб, оддий гапларни ҳам айтишга уялиб, тортиниб туришади. Ваҳоланки, унинг айтолмай турган гапида на шариатга, на ақлга, на виждонга зид гап бор. Бундай ҳеч уятти йўқ нарсаларга уялиш – нодонликдир.

Чин маънодаги уят эса – ё шариатга ё ақлга тесқари иш қилинса ва бу билан киши обрўсига доғ тушадиган бўлса, бунинг уят деса бўлади.

Бундай уят икки турли бўлади. Бири шуки: одам бировнинг қилган уятли ишидан уялади... Иккинчиси шуки: ўзининг қилган иши шариатга, ақлга тўғри келмай қолса уялади", – деб уларнинг турларини, сабабларини, қандай вақтда уялиш керак ва қандай вақтда уялмаслик кераклигини кўрсатади.

Шу билан бирга, Абай ўз халқни орасидаги баъзи бир шахсларнинг "уялмайдиган нарсаларга уялиши, уяладиган нарсалардан уялмаслиги, йўқ нарсаларга ҳам алданаверишини "Йигирма олтинчи сўз"ида қаттиқ ҳажв остига олади.

"...қувонмас нарсаларга нодон одамлар қувонишади, – деб ёзади Абай, – яна қувонганида ҳам босар-тусар жо-

йини, нима айтиб, нима қўйганлигини ўзлари ҳам билмай, ақлдан озиб, мағрурланиб кетишади, яна бундай одамлар уялмаслиги керак бўлган нарсадан уялишиб, уялиш керак бўлган нарсадан уялишмайди. Буларнинг бари нодонлик ва аҳмоқликнинг асаридир, албатта".

Ёзувчи қозоқ халқи ўртасидаги ана шундай бекорчи, ярамас хулқ ва ахлоқларни туғдирувчи томонларнинг туб негизини яхши тушуниб етади. Буни биз унинг "Қирқ иккинчи сўзи"даги гапларидан билиб олсак бўлади. Бу сўзида Абай: "Қозоқларнинг ёмон ишларга мойил бўлаверишларининг бирдан-бир сабаби – иши йўқлигидадир. Ё деҳқончилик билан шуғулланса ёки савдо-сотик ишлари билан банд бўлса, эҳтимол бундай ишларга қўллари тегмасмиди", – деб ўз халқининг камчилик ва нуқсонларини ўзига кўрсатиб, уларни бу аҳволдан чиқиши, ўзининг хулқ ва ахлоқини тузатишини, ёмон одатларини ташлашини талаб қилади.

Абай халқининг яхши, тинч-тотув ҳаёт кечиришини орзу қилди. У "Йигирма тўртинчи сўзи"да: "...наҳот биз ўла-ўлғунимизча ер юзидаги барча халқлар ичида энг хори бўлиб, бир-биримиз билан довлашиб, ёвлашиб, пойлашиб ўтамиз? Ё эса бизларга ҳам ўғрилиқ, ҳам муттаҳамликни бас қилиб, инсон бўлиб, ер кўриб, эл кўриб, мол-дунёни ҳалоллик билан орттириб, тинч-тотув кун кечирадиган замон келармикан", – деб ўз халқига мурожаат қилади.

Унинг бу "сўз"ларидаги қозоқларни танқид қилиб, ярамас қилиқларини инкор этиб, ёмонлаб айтган аччиқ фикрлари озиқликни ташкил этган ёзувчи синф вакилларига қаратилганлигини таъкидлаш керак. Агар у бечора, эзилган, мазлум халқ ҳақида гапирган бўлса, уни яхши кўрганидан, қаттиқ севганидан, тақдирига ачиниб, келажагига ишонганидан айтган.

Қозоқ халқининг асл фарзанди Абай ҳамма вақт ҳам халқ томонида бўлди, унинг ёрқин келажаги учун курашди.

Ўзининг бор кучини ўз халқи манфаати йўлида сарф қилди. **Меҳнат мавзусига** Абай алоҳида аҳамият берди. У ўз "сўз"ларида меҳнат инсон ҳаётидаги энг зарур ва муҳим нарсалардан бири эканлигини кўрсатди.

Унинг фикрича, меҳнат – инсон ҳаётининг, ижтимоий турмушининг ечиш нуқтаси бўлиши керак. Ҳар бир бахтли ҳаётга интилган одамнинг ҳам, халқнинг ҳам асосий хусусияти унинг меҳнатсеварлиги, меҳнатга иштиёқи билан характерланади.

Абайнинг таъкидлашича, инсоннинг гўзал бўлишида ҳам меҳнатнинг роли катта. Инсонга хос хусусиятларнинг ҳаммаси меҳнат билан алоқадор. Инсон дастлаб меҳнат қилиб, мол топиб ва хунар ўрганиб дунёни танийди. Ундан кейин яхши яшаб, салтанат куради.

Абайнинг меҳнат ҳақидаги фикрлари ўтган асрдаги рус социал-демократларининг меҳнат ҳақидаги қарашларига ўхшашдир. Айниқса, Абайга Н.Г.Чернышевский ижодининг таъсири аниқ сезилади. Бу борада биз Абайни рус социал-демократларининг шогирди деб айта оламиз.

Абайнинг назарида ўша даврдаги қозоқ халқи ичидаги уруш-жанжаллар, ўғрилиқ, зўрлик, саводсизлик каби иллатларнинг бош сабаби, аввало, одамларнинг ялқовлигида, меҳнат қилмаслигида, ҳўжалик ишларини юритишни билмаслигидадир. Абай дангасалик қилмай, ҳалол меҳнат қилиб, экин экиб ҳаёт кечирса, одамлар бундай ҳўрликда яшамас эди, деб ҳисоблайди. У табиат ва жамиятнинг ўзгаришига қараб одам ҳам ўзгаради, одам боласини замон ўзгартиради, ҳаёт ўргатади, тарбиялайди, меҳнатга етиштиради деб тушунади. Унингча, илмга, хунарга етиштирадиган йўл ҳам, турмушни яхшилайдиган нарсаси ҳам – шу меҳнатдир.

Меҳнатсевар ёзувчи Абай ўзининг шу каби фикрларини "Йигирма тўққизинчи", "Ўттиз учинчи", "Қирқ иккинчи", "Қирқ учинчи" сўзларида илгари суради.

У "Йигирма тўққизинчи сўз"ида: "Қаловини топсанг, қор ёнар, сўровини топсанг, инсоннинг бермайдиган нарасиси йўқ" каби халқ мақолларини танқид қилади. Абай бу мақоллар ҳақида: "Сўровини топаман, қаловини топаман деб юриб хорлик билан ҳаёт кечиргандан кўра, молни ердан сўраш керак ё пешонадан оққан тердан сўраш керак", – деб кишиларни ўз меҳнати билан ҳаёт кечиришга ундайди. У ҳар ким ўз меҳнатининг мевасини ейиши керак деб таъкидлайди. Абай ўз халқига мурожаат этиб: "Ғайратингга ишониб меҳнат қил, меҳнат қилсанг қора ер ҳам сени қуруқ қўймайди", – деб уларни меҳнатни севишга чақиради.

Абай ўзининг "Ўттиз учинчи сўз"ида халқ орасидаги баъзи бир шахсларнинг меҳнат қилишга, касб-хунар ўрганишга бепарво бўлиб, вақтларини зое кеткизаётганликларини очиб ташлайди. "Авалло, – деб ёзади у, – малакамни оширай, ишимни яхшилаб, изланай ва хунар ўрганаб демайди... Иккинчидан, эринмай меҳнат қилиш керак... Холубки, бизнинг қозоқлар бир-иккита мол топса, шу билан худди молдунёга ботиб, ғарқ бўлиб кетган кишидек хотиржамликка берилиб, ялқов бўлиб кетади.

Учинчидан, биров-бировига: "Сен касбдошларинг орасида ягонасан" ёки "Ака, сиздан нима кетди, мана бу ишимни қилиб берсангиз-чи? – деса, у: "Менга ҳам одамлар ялланадиган бўлиб қолибди-ку, – деб ғурурланиб кетади ва шу билан бирга ҳам ўзини, ҳам унга мурожаат қилган одамни алдаб, вақтини бекорга ўтказганини билмай ҳам қолади".

"Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл! Одам боласи – элнинг лоласи", – деган халқ мақолига риоя қилган Абай, ҳамма вақт якка шахс манфаатидан эл-юрт манфаатини юқори қўйди. Шунинг учун ҳам у меҳнат қилишдан мақсад кўпчиликка, мазлум халққа фойда келтириш деб ҳисоблади. Бу жиҳатдан унинг "Ўн еттинчи сўз"идаги: "Ёлғиз бошинг учун меҳнат қилсанг ўз қорни учун ўтлаган ҳайвоннинг бири бўласан", – деган афоризми жуда характерлидир.

Абай замонида халқ ўз меҳнатининг роҳатини кўра олмади. Унинг ҳузурини эксплуататор синф вакиллари кўрди. Абай меҳнат эркинлигини кўмсаб, қилган меҳнатининг роҳатини меҳнаткашнинг ўзи кўришини орзу қилди.

Меҳнатни улуғлаб, уни севишга ўргатувчи Абайнинг бу орзулари кейинроқ, бизнинг замонимиздагина амалга ошди.

Ижтимоий масалалар таркибига Абай эл бошқариш, халққа раҳбарлик қилиш ишларини киритиб, булар ўша ўзи яшаб, ижод этган давр учун энг долзарб масалалар эканлигини таъкидлайди. Шу боисдан ҳам у ижодида бу масалаларга катта эътибор бериб, ўша давр феодал жамиятининг эскича эл бошқарув тизимларига танқид кўзи билан қараб, унинг халқ учун зарарли эканлигини очиб берди. Халқ учун фойдали, халқ манфаатларига хизмат қиладиган янгича, илғор бошқарув тизимига ўтиш кераклигини таъкидлади.

Ўша даврда қозоқ ерларининг қор Россияси таркибига қўшиб олинганлигининг кўплаб салбий томонлари билан бирга қозоқ халқи учун бир қатор ижобий тарафлари ҳам бор эди. Бу қўшилиш натижасида қозоқ жамияти тарихида янги давр очилиб, икки халқ ижтимоий ҳаётида, иқтисод, сиёсат, маданиятда бир-бири билан алоқалар ўрнатиш имконияти туғилди. Шунинг учун ҳам бир томондан қозоқ халқининг Россияга қўшилиши ижобий воқеа деб ҳам қаралади.

Бу қўшилишдан кейин қозоқ элида бошқариш тизими ўзгарди. Подшо ҳукумати қозоқ халқини бошқариш ҳақида турли қонунлар чиқариб, ҳар хил ислохотлар юргизди. Феодализм даврида ҳукмрон бўлиб келган хонликлар йўқ қилиниб, уларнинг ўрнига "оға султон", ундан кейин "бўлис", сўнгра эса "старшин" сайлаш тўғрисидаги қор ҳукуматининг қонунлари чиқарилди. Шундай қилиб, қозоқ халқини "оға султонлар", "бўлислар", "старшинлар" (овулнойлар) бошқара бошлади.

Бу ислохотлар олдинги хонликларга қараганда бир қадам

илгари босиш бўлса ҳам, лекин уларнинг келажаги йўқ эди. Чунки бу тизим оддий халқ аҳолининг яхшилланишидан манфаатдор эмас, аксинча, бечора халқ устидан жабр-зулми янада кучайтириб, уни баттар эзишга асосланган эди. Бу тизим туфайли мансабпарастликка, порахўрликка ва лаганбардорликка янада йўл очилди. Аввалдан давом этиб келаётган уруғ жанжаллари бартараф этилиши ўрнига баттар кучайиб кетади. Ана шундай мураккаб шароитда яшаб ижод этган Абай буларни ўз асарларида акс эттирмай қолмади.

Абай қozoқ жамиятидаги эскича феодал бошқарув тизими билан бирга, реакция чор Россияси олиб кирган эл бошқариш тартибини, ҳоким синф вакиллари, бу икки тизим ўртасидаги қарама-қаршиликларни бутун сирасоригача фoш қилди. Биз унинг "учинчи", "саккизинчи", "йигирма иккинчи", "йигирма бешинчи", "ўттиз тўққизинчи", "қирқ биринчи", "қирқ иккинчи сўз"ларига мурожаат қилсак, буларнинг барчаси яққол кўринади.

"Учинчи сўз"да бўлислар қаттиқ танқид қилинди. У бўлисларнинг шуғулланаётган ишларини тубандагича тасвирлайди: "Одатда бўлис уч йилда бир марта сайланади. Сайланган бўлиснинг биринчи йили – одамларнинг: "Сени ўзимиз сайламаганмидик?" – деган таъна-таъйиқлари билан ўтди. Иккинчи йили – ўрнига сайланган номзод билан олишув бошланади. Учинчи йили эса – сайловлар яқинлашгач, қайта сайланишнинг иложи бўлмасмикин, деган ташвиш билан ўтади". Мана шундай порахўрлик, айёрлик, хушомадгўйлик билан сайланган бўлиснинг камбағал халққа нисбатан қандай муносабатда бўлиши ўз-ўзидан маълум.

Абай шунинг учун яна "Учинчи сўз"да "халқ учун фойдалироқ бўлармиди", деган мақсадда эл бошқариш ҳақидаги ўз фикрларини таклиф этади. "Халқнинг бўлисликка сайланадиган одамида маълум даражада русча

илми бўлсин, – дейди Абай. – Борди-ю, бундай кишилар эл орасида йўқ бўлса ёки бўла туриб сайланмаса, у ҳолда у ўз бошлиғи, яъни харбий губернатор томонидан тайинланадиган бўлса, бу – чамаси халқ учун шуниси фойдалироқ бўларди дейман-да".

Бундай дейиши билан Абай элни илмли кишилар бошқариб, халқни маърифатли ва маданиятли эта бориб, мавжуд қozoқ жамиятини ижобий томонга ўзгартирмоқчи бўлади. У эзувчи синфларни батамом йўқотмасдан туриб бу мақсади амалга ошмаслигини тушуниб етмади. Шундай бўлса-да, унинг бу демократик фикрлари ўша давр учун ижобий ҳодиса эди.

Шундай қилиб, у ўз давридаги эл бошқарган эксплуататор синфларнинг бечора халқнинг оч-яланғоч ҳолга тушишига сабабчи эканлигини ва уларнинг нимага "амалдор", нимага "бўлис" эканлигини, кимлар учун хизмат қилишини Абай усталик билан фoш этди.

У "Йигирма иккинчи сўз"да уларнинг ҳар бирига алоҳида сифатлар бериб тасвирлайди. Абай: "Мирзаларни (амалдорларни – Р.А.) кадрлай десам, шу кунларда эл ичида битта ҳам ҳақиқий мирза йўқ. Бекордан-бекорга мол-дунё сочадиган мирза итдан ҳам кўп. Баъзилари фойда кўриш илнжжиди мирза бўлиб юришибди, баъзилари – ўлганнинг кунидан...

Бўлислар билан бийларни ҳурмат қилай десам, шу кунларда элда Худо берган бўлислик билан бийлик ҳам йўқ. Сотиб, бош уриб, ялиниб олган бўлислик билан бийликда эса хосият бўладими?" – деб, уларнинг халқ олдида шармандасини чиқаради. Шу "Йигирма иккинчи сўз"ининг охирида Абай ўзининг камбағал-бечоралар томонида эканлигини айтиб, уларни ёқлайди. "Қул ўлмас, ризқ камимас", – деганидек, ўзининг ўлмас тирикчилигини қилиб, еб тўймай, кииниб ёлчимай, ўғри-муттаҳамларга, золимлар ва қуварга ем

бўлиб, хор-зор бўлиб юрган чин маънодаги мўминларнинг манфаатини кўзлаб, тилагини тиламай иложим йўқ, – деб ёзади халқпарвар Абай.

Абай ана шу “тилагини тилаган”, “чин маънодаги мўминлар” учун жонини ҳам аямади. Булар учун бор кучини сарф қилиб, амалдорлар билан, бойлар билан “олишди”, “айтишди”, “тортишди”, хуллас, “бошга тушганини” тортиб келди.

Хаёт ва табиат ҳақида фалсафий мулоҳазалар Абай прозасида анчагина. Шу жиҳатдан уни доно шоир ва реалист ёзувчигина эмас, ўз даврининг йирик файласуфи ҳам десак тўғри бўлади. Лекин у махсус фалсафий асарлар ёзиб файласуф бўлишни мақсад қилган эмас. Фақат баъзи шеърлари билан прозасидаги бир гуруҳ “сўз”ларида ўзининг илғор дунёқарашини, ҳаёт ва табиатдаги нарсаларга, воқеликка ўз муносабатини билдириш орқали доно фалсафий фикрлар айтди.

Биз бу ерда унинг шеърлари билан прозасини қўшиб, фалсафий фикрларини таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Фақат Абай прозасидаги бир тўп “сўз”ларининг мавзусида унинг табиат ҳақидаги қарашлари акс этганлиги учун, уларнинг бир нечтаси билан танишиб, улардан ўзимизга хулоса чиқаришга ҳаракат қиламиз.

Абай дунёнинг ўзгариб туришини, табиатдаги нарсаларнинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб туришини тушунди. Унингча, дунёда қотиб қолган нарса йўқ, ҳамма нарса ўсишда ва ўзгаришда. Одам ҳам шундай. Бу ҳақда у “Йигирманчи сўз”ида: “Дунё бир шаклда турмаганидек, одамнинг куч-қуввати, умри бир шароитда ва бир шаклда турмайди”, – деб ёзади.

Абай дунёда учрайдиган қонуний ўзгаришлар, ҳисобсиз қурилишлар инсон ҳаётида ҳам, жамият қурилишида ҳам бўлади, деб билди. У ўзининг “Ўттиз еттинчи сўз”идаги афоризмида: “Дунё каттакон кўл. Замона эса эсиб турган ел. Олдиндаги тўлқин – оғалар бўлса, кейиндаги тўлқин –

инилардир, – Навбат билан ўлишар, аввалгидай бўлишар”, – дейди. Абайнинг фикрича, қаримок, эскининг ўлиши, яннинг туғилиши, етилмок, ўсиш – бу ҳаёт қонуни.

Абай дунёни билиб бўлади, деб тушунади. Унингча, дунёда билиб бўлмайдиган, инсоннинг ақлий қобилияти етмайдиган нарса йўқ. Фақат ҳали ўрганиб бўлинмаган нарсалар бор. Файласуф Абай дунёни билишда сезги аъзоларининг ролини биринчи ўринга қўяди. У одамнинг бешта сезги аъзосини (кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш ва тери орқали сезиш) санаб кўрсатиб, инсон ташқи дунёдан шу сезги аъзолари орқали дастлабки хабарларни олиб туради дейди. Шундай қилиб, Абай ташқи дунёни сезиш орқали билишни дунёни ўрганишдаги биринчи босқич деб тушунтиради.

Абай “Қирқ учинчи сўз”ида бундай ёзади: “Одамзод кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб, қўл билан ушлаб ташки дунёни танийди. Борлиқнинг мавжудлиги хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин, ҳар нечук кўнгилда ўз аксини қолдиради, яъни таъсир этади”.

У дунёни билишдаги иккинчи босқични ақл деб ҳисоблайди. “Қимда-ким кўп билса, – дейди Абай “Қирқ учинчи сўз”ида, – ташқи дунёдан олган нарсаларини мулоҳаза билан ўринлисини ўринлига, ўринсизини ўринсизга ажрата билса, бундай одамнинг ақли расо бўлади”.

Абай одам дунёни бирдан билиб кетади демайди, балки инсон билими кун сайин секин-аста ўсиб боради ва шу билан дунёни билиб боради, деб ҳисоблайди. Шундай дейиш билан у дунёни билишда тажрибанинг ролини тушунди.

“Ўн еттинчи сўз”ида у, агар ҳар бир киши ўзидаги қувватни, ақлни, юрак кучларини биргаликда ушлай олса, дунёни тўлиқ била олади, деган хулосага келади.

Абайнинг дунёқараши, ундаги материалистик элементлари – стихияли йўл билан етишган, чегараланган идеализмга йўл бериб қўядиган материализмдир.

У ўқиш ва билимнинг ролига юқори баҳо бериб, уни ҳаётни ўзгартирувчи кучнинг негизи деб ҳисоблади. Бу жиҳатдан Абай социалист-утопистларга ўхшаб билим орқали жамиятни ўзгартиришни ўйлайди.

Шундай қилиб, у табиат ва ҳаёт қонунларини тушуниб, эски жамиятнинг тугаб бораётганлигига кўзи етса ҳам, уни тугатиш йўлини, жамиятни ўзгартирадиган кучни топа олмади.

Дин масаласида Абайнинг фикр-қарашлари прозасида салмоқли ўринни эгаллаган. У Худони тан олади. Бунинг далили сифатида "Ўттиз саккизинчи сўз"идаги қуйидаги сўзларни келтирамиз: "Биз Оллоҳ таоло "битта" деймиз, "бор" деймиз, Ҳақ таолонинг йўли деган йўл ниҳоясиздир. Унинг ниҳоясига ҳеч ким ета олмайди".

Аммо Абай одамларни Худо йўлига сиғинишга чақирмайди, ўзи ҳам бу йўлдан юрмайди. Унинг ўзи ҳамма фарзларни (беш вақт намоз, рўза ва бошқаларни) тўлиқ бажармайди. Бироқ Худони тан олади, унга итоат қилади, исломга бўйсунлади. У ўша пайтдаги турмушдаги қийинчиликлар: фақирлик, касаллик, турли бахтсизликларнинг барчаси Оллоҳнинг амри билан бўлади, одам ёзмиши ва тақдирига қарши бўлмай, бўйин эгиб яшаши керак, деган қарашларга қарши чиқиб, бой бўлиш, камбағаллик, турли-туман яхши-ёмон ишлар Худодон эмас, одамнинг ўзидан, замонидан, атроф-муҳит ва шароитдан, деб уқдиради.

У "Йигирма саккизинчи сўз"ида: "Йўқ, яхшилик билан ёмонликни Худо яратган-у, аммо уни Худо қилдираётгани йўқ. Касалликни ҳам Худо яратган, лекин сени касал қилган Худо эмас, бойлик билан камбағалликни яратган ҳам Худо-ю, бироқ бировни бой, бировни камбағал қилган Худо эмас. Бунини тушуниш керак, тушунмасанг бўлмайди", – дейди.

Абай ўз давридаги халқни тақдирга тан бердириб, уларни тушқунликка тушираётган чаламулла ва эшонларнинг

авом халқни алдаб, ўз манфаатлари учун қилаётган ваъзалари ҳамда хатти-ҳаракатларини фош қилади.

У "Ўттиз саккизинчи сўз"ида: "...бу замоннинг эшонларидан узоқ бўлинглар. Улар – илмни булғатувчилардир, улардан зарардан бошқа ҳеч нарса чиқмайди. Ўзлари шарилат йўлини яхши билмайдилар, кўпчилиги нодон. Улар яна сўфилик ниқоби остига кириб олиб, ўзгаларни тузатмоқчи бўлишади. Бироқ бундай иш уларнинг қўлидан келмайди, аксинча, тузалмоқчи бўлган одамларни баттар бузади. Уларнинг хатто динга ҳам зарари бор", – деб эшонлардан нафратланади.

Ёзувчи диндан ўз манфаатлари учун фойдаланмоқчи бўлган бундай "тарғиботчилар"нинг ўзлари ҳам Худого ишонмайди, деб уларни қоралайди. У "Ўттиз тўртинчи сўз"ида бу ҳақда: "Оллоҳ таолонинг борлигига, унинг охи-ратда сўроқ қилишига, ёмонларни ёзғириб, яхшиларни ёрлақашига ва мўъжизалар бандасининг қўлидан келмаслигига ҳамда Оллоҳ таолонинг меҳри тушса, истаганча раҳм-шафқат қила олишига ва агар ғазаби қўзғалса, беҳисоб қийноқларга сола олишига – ҳамма-ҳаммасига ишонамиз, дейишади. Йўқ, мен уларнинг ишонамиз деганларига сира ҳам ишонмайман. Агарда улар ишонсалар ҳам, барибир бу нарсаларнинг ҳақиқат эканлигига кўзи етиб эмас, ишониши керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Агар ишонганликлари рост бўлса, унда нима учун ваҳимага тушиб, ташвиш чекишади", – дейди. Бу билан у бир томондан, баъзи дин пешволарининг Худога муносабатларини танқид қилса, иккинчи томондан, Худонинг чексиз қудратини улуғлайди.

У "Қирқ учинчи сўз"ида: "Оллоҳ таоло ўзи ақл бермагандан кейин нима қилайлик?" – дейишлик, бу: "Худо таоло сен билан мени бирдай яратмади!" дейишликдир. Бу эса яратганга бўхтон ёғдириб, ўзини кутқариб қолишдир. Бу ақлсиз, қилай деса хунари йўқ, нодон одамнинг ишидир",

– деб дунёни билишда Худони ўртага қўйиш керак эмас, балки ҳар ким ўз ақли билан иш қўриши керак, демоқчи бўлади.

Абай Худони ўзича тушунади. У “Худо”, “Оллоҳ”, “Тангри” каби сўзларни алоҳида олиб, ҳар бирига ўзича маъно беради. Бу сўзларни баъзан у “Улкан ҳимоячи”, “Яратувчи”, “Катта ақл”, “Адолат”, “Илм”, “Муҳаббат” ва бошқа шунга ўхшаш тушунчалар ўрнида ҳам қўллайди. Абай бир томондан диндаги бази кўринишларни танқид қилса, иккинчи томондан динни илмга, ҳақиқатга, адолатга етказувчи йўл ҳам деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам диндан ўзининг маърифатпарварлик, таълим-тарбиявий ишларини ва инсонпарварлик ғояларини амалга ошириш йўлида фойдаланмоқчи бўлади. У дини яхши одам деб билимли, меҳр-оқибатли, оққўнғил, инсонпарвар, адолатпарвар кишиларни тушунади.

Шундай қилиб, Абай динни халқни ёмон одатлардан тутадиған, илмга эргаштирадиган йўл деб билди. Қисқароқ қилиб айтганимизда, унинг дунёни материалистик тушуниши билан бирга диндан қўл узмай дуализмга берилиши ва баъзан: “дунёни билиб бўлади”, баъзан эса: “уни билиб бўлмайди, у ўлчовсиз, одам ақли эса ўлчовли, ўлчовли нараса билан ўлчовсиз нарсани билиб бўлмайди”, деган фикрга келиши унинг дунёқарашида баъзи ўзига хос жиҳатлар борлигидан далолат беради.

Шу боисдан Абай ўзининг орзу-умидларини амалга оширувчи, ўша даврдаги мавжуд тузумни ўзгартирувчи ҳақиқий кучни топа олмаган бўлса ҳам унинг ўқиш, таълим-тарбия, меҳнат, ахлоқ ва ҳаёт ҳақидаги жуда кўп фикрлари ва демократик қарашлари ўз даври учун жуда катта ижобий аҳамиятга эгадир.

АБАЙ ИЖОДИГА ОЗИҚ БЎЛГАН МАНБАЛАР

Абай Қўнонбоев ўз ижодида учта йирик манбадан озиқланди. Биринчиси – қозоқ халқи томонидан яратилган қадимги оғзаки ва ёзма адабий-маданий ёдгорликлар; иккинчиси – Шарқ адабиёти ва маданиятининг буюк асарлари бўлмиш ўзбек, форс-тожик ва озарбойжон классикларининг дурдоналари; учинчиси – рус адабиёти ва маданияти ҳамда улар орқали Европа адабиёти ва маданияти.

Абай дастлаб ўз халқининг бой оғзаки адабиёти хазинасидан унумли ва ўринли фойдаланди. Абайгача бўлган халқ оғзаки адабиёти араб ва форс адабиётлари таъсиридан бирмунча холи бўлса-да, Абай даврига келиб араб, форс, чигатоӣ (эски ўзбек) тилларининг таъсири кучайди. Абай замонасидаги шоирлар мавзу жиҳатдан ҳам, ғоя жиҳатдан ҳам араб, форс-тожик, ўзбек адабиётига кўп қизиқишган. Бундай қизиқиш Абайда бўлганлиги табиийдир. Абайни ўзбек, форс-тожик, озарбойжон классик адабиётининг қаймоғи, жаҳон адабиёти хазинасига қўшилган Навоӣ, Фирдавсий, Низомий, Саъдий ва Фузӯлий каби донишманд шоирларнинг асарлари кўпроқ қизиқтирди. У болалик чоғидаёқ бу шоирлардан ўз ижодига мадад сўрайди:

“Фузӯлий, Шамсий, Сайқалий,
Навоӣ, Саъдий, Фирдавсий,
Хўжа Ҳофиз – бу ҳаммаси
Мадад бер, ё шоири фарёд!”.

Бу 13 ёшдаги шоирнинг дастлабки мурғак овози, поэзия эшигини эндигина очиб, шоирлик остонасига биринчи қадамини қўя бошлаган кезлари эди.

“Абайнинг Навоий, Низомий ва Фузулийга бўлган муносабатини, – деб ёзади машҳур абайшунос олим, академик-ёзувчи М.У.Авезов, – унинг Хўжа Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлари” туридаги тасаввуфий-мистик адабиётга бўлган муносабатидан фарқлаш керак. Булардан биринчиси Абайни юксак маҳорати, гуманистик қарашлари ва қисман эстетик тафаккури билан ўзига ром этди. Бироқ Абай Чўртонбой, Мурод ва Абубакр каби либерал-консерватив салафлар ва замондошларидан фарқли ўлароқ тасаввурнинг борлиқни, жумладан, иқтисодий ҳаётни, уни қайта қуриш учун курашни мистик инкор этишни қабул қилмади.

Шуни ҳам назарда тутиш лозимки, Абайнинг Шарққа муносабати унинг ижодининг турли даврларида турлича бўлди. Агар у ёшлик йилларида (1860 – 1865) ўз ижодини кўпроқ тақлид қилиш билан бошлаган бўлса, ижодининг камолга етган даврида (1884 – 1904) унинг Навоий ва Низомийга мурожаат қилиши энди тақлидий ҳаракат эмас, балки уларнинг аънааларини ижодий ва танқидий ўзлаштириб олиш характерида эди. Унинг Низомий достонидаги Хизр ўрнига “Искандар” достонида Аристотел образини беришини ва Искандарни очкўз, босқинчи сифатида тасвирлашни эслатиш кифоя қилади” (М. Авезов, Мисли разних лет, Алма-Ата, 1959 г.).

Абай мадрасада ўқиб юрган даврларидаёқ Шарқ классиклари таъсири остида ғазал шаклида бир қанча шеърлар ёзади. Масалан, “Алифбо” шеърини оладиган бўлсак, унда кўпгина ўзбек сўзлари аралашиб кетганлигини кўрамыз. Демак, “Алифбо” шеърини сўзсиз ўзбек классик адабиёти таъсирида яратилган деб айта оламиз. Абай:

“Алифдек ой юзингга ҳавас эттим,
Бе, балои дардимга даво топдим.

Те, тилимдан чиқариб турли байт,
Се, санамни мадҳ этиб ҳурмат эттим.

Же, жамолинг кундайин ўтар мендан,
Ҳе, ҳалол, чин ёр топмадим сендан.
Ҳе, халойиқ, бир мен эмас, барча интизор,
Дол, дилдаги ошиқлик бермас омон.

Зол, заволин кўргач, сайрай бергин тил,
Ре, рози қилишингни, ёр, ўзинг бил... –

деб араб алифбосидаги 29 ҳарфни тартиб билан жойлаштириб, уларнинг ҳар биридан бошланадиган ажойиб шеърини мисралар яратади.

Навоий ва форс-тожик классиклари якка ҳарфлардан шеър ўртасида қандай фойдаланса, Абай ҳам ҳарфларни тартиб билан бир мазмунга бўйсундиради. Унинг бу турдаги шеърларига кейинчалик ёзган “Ўспонга” (1892) деган йўқлов шеърини ҳам киргизиш мумкин.

Абай 1855 – 1859 йиллар ўртасда Шарқ шоирларига ўхшатиб ёзган “Юзи равшан” шеърисида Шарқ адабиётидаги инсоннинг куч-қудратини, гўзаллигини, қадр-қимматини куйлаш каби аънааларни давом эттиради:

“Юзи – равшан, кўзи – гавҳар,
Лаъл-ёқутдек юзи аҳмар⁷
Томоғи оқ қордан беҳтар,
Қошинг қудрат, кўли шига⁸

⁷ аҳмар – қизил

⁸ шига – гўзал, чиройли

Ҳамма гўзалларга ўзи раҳбар,
Санга ошиқ бўлиб камтар –
Сулаймон, Жамшид, Искандар,
Ола олмас барча мулкига...

Шундай қилиб, Абай Шарқ классик адабиётидан нима олди деган саволга, биз: “Абай Шарқ адабиётидан озик-ланди, Шарқ классик адабий меросининг раціонал донолигини ўзлаштирди. У буларни танқидий реализм элагидан ўтқазиб, ўз ижодида самарали фойдаланди, – деб жавоб бера оламиз.

Шу ўринда Абайнинг, айниқса, ўзбек халқининг буюк шоири ва мутафаккири, шеърият мулкининг султони Алишер Навоийнинг ўлмас ижодига жуда қизиқиб қараганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Абай Навоийни ўзига устоз билиб, асарларини севиб мутолаа қилди ва унинг бой ижодига юксак баҳо берди, шунингдек, асарлари сюжетида фойдаланиб бир қанча асарлар ҳам яратди.

Дарҳақиқат, қозоқ халқининг буюк маърифатпарвар шоири Абай Қўнонбоев Алишер Навоийнинг энг яхши асарларини қозоқ халқига етказишда самарали ишлар қилди. Абай Семей шаҳридаги мадрасада ўқиб юрган чоғларидаёқ Навоий асарларини кунт билан ўрганди, унинг форс ва чигатой (эски ўзбек тили) тилида ёзган дostonларини ўқиди ва ижодини камолотга етказишда сабоқлар олди. Абай кейинчалик уларга эргашиб кўпгина шеърлар, “Искандар”, “Масъуд” каби дostonлар ёзди. Академик-ёзувчи Мухтор Аvezовнинг айтишича, Абайнинг кўрсатмаси билан унинг ўғли Оқилбой Навоийнинг “Сабаи сайёр” дostonининг сюжети асосида “Жаррох” номи дoston ёзган. Профессор М.С.Сильченко “Абайнинг ижодий биографияси” номи монографиясида Абайнинг “Ўлан – сўзнинг подшоси, сўз сараси” шеърини Алишер

Навоийнинг шеърлари билан чоғиштириб таҳлил қилади, ўртадаги муштарак томонлари ҳақида сўз юритади.

Ҳақиқатан ҳам Навоий билан Абай асарларини кузатиш, уларнинг дунёқарашида, оламни билиш ҳақидаги фикрларида ўзаро яқинлик борлигини яққол сезасиз. Навоийда оламни билиш жараёни руҳий негизга асосланган бўлса, Абайнинг билиш жараёни моддий (материалистик) асосга тақалади. Бироқ икки буюк аллома шоирнинг ҳам билиш жараёнида онгни бирламчи ва ҳал қилувчи ролини эътироф этиб, бунга ўз ижодларида катта эътибор беришган. Бу уларнинг фикрлари муштарак эканлигидан далолатдир. Навоийни ўзига устоз ҳисоблаган Абай унинг истеъдодига таъзим қилган. У “Илм топмай мактанма” шеърда:

Ушбу ёлғон дунёда,

Чечан ҳам ўтган, не булбул.

Даҳо ҳам ўтган, не дулдул.

Сўз маъносин билсангиз,

Ақл – мезон, ўлчаб бил, –

деган сўзларни айтиши, ундаги “чечан”, “булбул”, “дулдул” ва “даҳо” сўзлари сўзсиз шеърият мулкининг султони Алишер Навоийга қаратилган деб биламиз.

Биз яна тарихдан биламизки, Абай Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” (“Ажам подшоларининг тарихи”) ва “Тарихи анбиё ул ҳукамо” (“Пайғамбарлар билан ҳокимлар тарихи”) каби тарихий асарлари билан таниш бўлган ва, шубҳа йўқки, у ундан ўзининг “Бирор сўз қозоқнинг теги қайдан чиққанлиги тўғрисида”ги тарихий мақоласини ёзишда фойдаланган.

Абай ўзбек халқининг буюк фарзанди, таниқли шоир ва адиб, машҳур саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг (1483 – 1530) ижодига ҳам кўп му-

рожаат қилган. Юқорида айтилган тарихий мақоласида XV аср қозоқ тарихидаги воқеаларини баён қилар экан, Бобурнинг "Бобурнома" асарида "шундай ёзилган", "бундай баён этилган" деб ўз фикрларини тарихий фактлар билан тасдиқлайди. "Бобурнома"дан Абайнинг қозоқ тарихи учун фойдаланган жойлари – асосан, Амир Темур наслидан Бобур мирзо билан Чигатой наслидан бўлган Юнусхоннинг ўғиллари билан Жўжи наслидаги Шайбонийхонга боғлиқ ҳамда бошқа темурийлар сулоласи ҳақидаги маълумотлар тизимидир. Абай ўқиб, катта аҳамият берган "Бобурнома" асаридаги баъзи тарихий воқеаларда қозоқ жамияти тарихи билан боғлиқ маълумотларнинг берилиши Абайдан кейинги қозоқ тарихчилари, зиёилари, шоир ва ёзувчиларининг ҳам ана шундай сири ва диққат-этиборини тортадиган бой маънавий меросга бўлган қизиқишларини кучайтирган.

Навой ва Абай ижодларининг муштарак жиҳатлари ҳақидаги гапларимизни яна давом эттирар эканмиз, таниқли рус адабиётшуноси, академик Радловнинг "Туркий халқлар адабиётлари ёдгорликлари" китобида қозоқ поэзиясига, жумладан, Абай поэзиясига Алишер Навоий ижодининг самарали таъсири ҳақида бир қанча қимматли фикрлар айтганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Шунингдек, Қозоғистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, профессор Е.Исмоилов ўзининг "Навой ва қозоқ адабиёти" номли илмий ишида қозоқ шоир ва ёзувчиларининг, жумладан, Абайнинг Навоий асарларидан кўп нарсалар ўрганганлигини кенг миқёсда кўрсатиб берганлигига ҳам эътибор қаратишимиз лозим.

Шу жиҳатдан ҳам биз ҳар икки қардош халқнинг бу буюк шоир ва мутафаккирлари ҳақида, айти пайтда, Абай ва Навоий сиймоси тўғрисида сўз юритар эканмиз, улар ҳақида қуйидагича шеърий таъриф бера оламиз:

Абай Навоийни ўзига билди устоз,
Хар иккиси назм оламида мисли денгиз,
Абай асарларида ўзбекни мадҳ этди,
Бўлди унга меҳри дарё, хурмати тенгсиз.

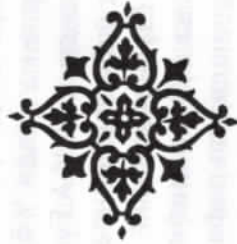
Абай Шарқ адабиёти билангина қаноатланиб қолгани йўқ. У рус адабиёти ва маданиятини ҳам чуқур ўрганди. У Семейда русларнинг Е.П.Михаэлис, Н.И.Долгополов, С.С.Гросс каби сиёсий сургундаги зиёилари билан танишди. Улар билан ҳамфикр бўлиши уни рус адабиёти ва ижтимоий фанларни ўқиб, билиб ҳамда тушуниб олишига ёрдам берди. Шу билан бирга уларнинг ҳам қозоқ жамиятининг турмуши, адабиёти ва маданияти билан танишишига Абайнинг ҳам кўмаги оз бўлмади.

Абай ўзининг ижодий изланишларини Пушкин, Лермонтов, Кривов, Некрасов, Белинский, Чернишевский, Тургенев, Салтиков-Шедрин, Лев Толстой каби русларнинг бадийий сўз усталари ва мутафаккирларининг асарларини ўқиб давом эттира бошлади. Рус поэзиясини тегран тушунган Абай Пушкин, Лермонов, Кривовнинг бир қанча асарларини таржима қилди. У бу классиклар билан бир қаторда Я.П.Полонский ва И.А.Бунин каби ўзи билан замондош бўлган рус шоирларининг асарлари билан ҳам танишди. Абай рус ёзувчиларининг асарлари ҳукмрон синфнинг устунлиги ва зўравонлигига, нодонлик билан қолоқликка қарши курашда, маърифатпарварлик ва халқ манфаати учун курашда ўтқир қурол эканлигини яхши тушунди.

Абай "рус адабиётининг олтин асри" деб аталган давридаги машҳур асарларини мутолаа қилар экан, рус адабиёти "денгизидан қоп-қоп маржон терди" дейиш мумкин. Бу денгиз остидан у оқ тош ҳам, олтин тош ҳам, яъни илғор ғоялар, қизиқарли мавзулар, теран фалсафий

ва мазмундор фикрлар топди. Шунинг учун ҳам Абай "Менинг қалбим Шарқдан Ғарбга кўчди", деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Абай рус дабиёти орқали жаҳон адабиётининг реалистик аъналарини ҳам изчил ўзлаштира билди. Айниқса, Абайнинг этиборини Гёте, Байрон, Шиллер каби Ғарбий Европа шоирлари ўзларига кўпроқ жалб қилди.

Шундай қилиб, Абайнинг рус адабиёти ва у орқали Ғарб адабиёти ва билимлари билан танишуви уни янги ғояларга, янги курашларга етаклади. У рус ва Ғарб классик шоирларининг ҳамда рус социал-демократларининг асарларини ўқиб, улардан олган таассуротларини ўз фикрлари билан бойитиб, қозоқ ҳаётига мос, ўша давр учун зарур бўлган янги илғор фикрлар айтди.



АБАЙ ИЖОДИДАГИ БАЪЗИ ЖИХАТЛАР ҲАҚИДА

Абай Қўнонбоевнинг барча асарларида ҳаёт ҳақиқати тасвирланади, халқ орзу-умидлари куйланади. У асарларида улкан ижтимоий масалаларни кўтариб чиқди, ўз халқини илм-хунарга, билимга ундади дедик. Булар Абайни мақташ учун айтилган сўзлар эмас, унинг меҳнатларининг самараси ёки унинг хизматларига бугунги халқнинг берган баҳоси деса бўлади. Шундай бўлса-да, Абай ижоди чуқур таҳлил қилинса, унинг ёзган асарларида, билдирган фикрларида баъзи бир мунозарали жиҳатлар борки, улар ҳақида тўхталиб ўтишни жоиз деб ўйлайман.

Абай ҳаёт ҳақиқатини тўғри кўра билди, феодал-уруғчилик тузумини, унинг оддий халқ манфаатларига зид бўлган урф-одатларини аёвсиз танқид қилди. Ўз халқини оқартув ишига, умуман олганда, қозоқ халқини маданият ва маърифатга қақирди, элининг озодлигини кўмсади. Лекин Абай бу масалаларни ҳал этиш халқнинг маданиятли бўлишига боғлиқ деб билди. Халқ ўқиб илм-хунарга қўли етса, адолатли турмуш кура олади, деб ўйлади. У бунга қаттиқ ишонди, унинг бор истаги ва тилаги ҳам шу эди. Бунинг учун Абайни айблаш у ёқда турсин, бунинг ўзини ўша давр қозоқ жамиятидаги энг ижобий ва илғор ғоя эканлигини тан олишимиз керак. Чунки Россиядан узоқдаги колония, ярим патриархал қоронғи эл ичида ўсган Абайдан бундан ортигини талаб этиш ҳам одиллик эмас.

Абай ижодида учрайдиган яна бир жиҳат, қозоқ ижтимоий ҳаётидаги тенгсизликни, бой-феодалларнинг қамбағал-бечораларни эзётганлигини кўра билиб, уни бутун ҳақиқатлигича тасвирлаб берса ҳам, ундан қутулиш ва бечора халқни озодликка чиқариш йўлини фақат адолат парварлик ва маърифат парварлик ғоялари билан боғлаб амалга ошириш мумкин деб тушунди. У:

Қароли оч ўлса, бой ўзи тўқ,
 Ҳақ танимас, бағринга қадалсин ўқ!
 Ёш бола, кампир, чолни тентиратмай,
 Ҳеч бўлмаса бир қиш боқ, инсофи йўқ! –

деб камбағалларнинг оғир аҳволини енгиллаштириш учун бойларни адолатга, инсонпарварликка чақириб, шу орқали уларни тўғри йўлга солмоқчи бўлади. Лекин бу билан ҳам Абайни айблаб бўлмайди. Абайнинг дари, шароити, тарбияси, ижтимоий келиб чиқиши унинг дунёқарашига таъсир этмай қолмади. Ўша давр шароитида Абайнинг шундай фикрларга келишининг ўзи катта гапдир.

Абайнинг поэзиясида ҳам, прозасида ҳам учрайдиган учинчи бир жиҳат "Единица" ҳақида. Бу тўғрисида у:

Единица яхшиси,
 Эргашган – шундай ноль...

...Единица бўлмаса,
 Нима бўлар ҳамма ноль, –

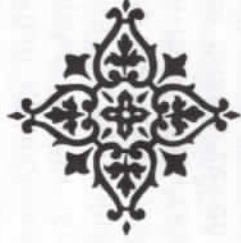
дейди.

Абай кўпчилик бўлган халқни "ноль", деб ҳисоблаб, уни тузатувчи ва озодликка чиқарувчи кучни "единица", яъни якка шахс деб билади. Бу нарсани унинг прозасида ҳам кўзга ташланади. У "Қирқ биринчи сўз"да қолақ ва нодон халқни тузатувчи, озодликка чиқарувчи бир шахс бўлиши керак деган фикрни айтади ва бу шахснинг олдига шу вазифаларни бажариши учун бир неча шарт қўяди. Буларнинг ҳаммаси Абайга рус "народниклар"нинг "тарихни якка шахс куради", деган назариясининг таъсиридир. Бундай нарсани Абайда тўсатдан пайдо бўлгани йўқ. Ҳар бир сўзига чуқур маъно бериб, сўзни "етти ўлчаб, бир кесадиған" Абай каби улкан

фикр-мулоҳаза этгасининг оғзидан бундай гаплар ўз-ўзидан чиқмайди.

Шу жиҳатдан қараганимизда Абай фаолиятида учрайдиган бундай фикрлар унинг дастлабки устозлари Михазлис, Долгополов каби рус "народниклар"нинг, улар орқали танишган "народниклар" адабиётининг таъсирида пайдо бўлган бўлиши керак. Лекин бу жиҳатлар кўпқиррали Абай дунёқарашининг асосини ташкил этмайди, балки ўша давр тақозоси билан билдирилган баъзи жиҳатлар холос.

Абайнинг бу қарашиди унинг ижодида инсонпарварлик ва адолатпарварлик ғояси барчасидан устун эканлигини унутмаслигимиз керак. Реалист – камбағалпарвар Абай, аслини олганда, ўзининг халқига ҳам, унинг қобилияти ва кучига ҳам ишонди ҳамда унга умид билан қаради. Шунинг учун ўзининг бутун ижодини "единица"га эмас, халққа бағишлади. Бир томондан, "единица" кетганда нима бўлар, ҳамма "ноль" деса, иккинчи томондан, яхшиликни, келажакдаги ёрқин ҳаётни ўша халқнинг ўзидан кутди. Абайнинг асарларида учрайдиган бу жиҳатлар ўша давр тақозоси, замон инъикоси сифатида юзага келган дейишимиз мумкин. Айтмоқчимизки, унинг ижодидаги бу жиҳатлар инсонпарварлик қарашлари билан уйғунлашиб кетади ва биз буларни унинг ўз халқни олдигаги буюк хизматлари сифатида қараймиз.



АБАЙНИНГ МУСИҚИЙ АСАРЛАРИ

Буюк шоир, маърифатпарвар Абай мусиқа соҳасида ҳам самарали ижод қилган. Қозоқ ёзма адабиётининг асосини яратган Абай ўзининг асл шеърларини, насихатларини қоғозга тушириб, келажак авлод учун қолдирган бўлса, мусиқа соҳасида унинг бундай имконияти бўлмади. Чунки Абай ҳаёт кечирган даврда қозоқларда мусиқанинг ёзма маданияти йўқ эди, халқ мусиқаси оғзаки шаклда эди. Шунинг учун Абай қўшиқлари ҳам қозоқнинг бошқа халқ қўшиқ ва куйлари каби оғиздан-оғизга, замондан-замонга ўтиб етиб келган.

Мусиқа соҳасида ёзма маданиятнинг бўлмаслигига қарамасдан, Абай қўшиқларининг бизгача тўлиқ етиб келганлигининг сабаби уларнинг халқ қалбида сақланишга мос келадиган асарлар бўлганлигида, халқ ёдидан ўчмас ўрин олганлигида. Абай қўшиқларининг ўзгачалиги – оҳангдорлик, мақом жиҳатларининг янгилигида, ғоявий мазмунининг очиқ ва ёрқинлигида.

Абай қўшиқлари дастлаб унинг атрофига, овул-аймоғига, кейин бутун қозоқ халқи орасига тарқала бошлади. Абай қўшиқлари халқ ижодидан куч олганлигидан, халқ қўшиқлари билан бирга илдиз отганлигидан, нотанинг йўқ давридаёқ оғиздан-оғизга ўтиб, халққа хизмат қилди.

Абай мусиқачилиikka бошқалардан ўзгача йўл билан келиши, унинг ижодида замонини қамраб олган янгиликларнинг бўлишидир. Абай қўшиқларининг мақом, товуш, оҳангдорликнинг ўзгача бўлган қозоқ қўшиқларида бўлмаган хусусиятларга эга бўлишининг яна бир сабаби – Абай алоҳида бир мусиқий муҳитда бўлди, бир томондан, мусиқани жон-тани билан севиши орқали қозоқ халқ мусиқасини яхши билиб, Семей шахрига гастролга келган артистларнинг концертларини тинглаб кўриш

орқали рус мусиқаси билан яқиндан танишса, иккинчи томондан, атрофига йиғилган санъаткорларнинг баъзи бирлари рус халқининг мусиқа намуналари билан таниш одамлар бўлди (ўзининг ўғли Абдурахмон, скрипкачи Мука). Улар Абай яратган қўшиқларни тингловчиларига эмас, мақомига келтириб ижро этувчи, маслаҳатчилари ҳам эди.

“Мен ёзмайман ўланни эрмак учун” деган Абай мусиқанинг ҳам инсон ҳаётидаги алоҳида ўрни борлигини ҳис этган. Абай қўшиқни эрмак учун ҳам, қўшимча касб бўлсин деб ҳам яратмаган. У туйғуларини халқига фақат поэзия тили орқалигина етказишни кам деб билди. Шунингдек, у халқ билан мусиқа орқали ҳам сўзлашмоқни хуш кўрган, десак бўлади.

Абайнинг мусиқий асарлари асосан икки тармоққа тўпланади. Биринчи тармоқ – шодиёна, гўзал оҳангли, кенг товушли, нозик ҳис-туйғулар билан безалган лириклик: “Қўзимнинг қораси”, “Елсиз тунда ёруғ ой”, “Айтдим салом, қаламқош”, “Сен мени нетасан”, “Ўзгага, кўнглим, тўясан” ва бошқа қўшиқлари киради. Улар ўзларининг мусиқий тили билан, бадийлик сифати билан, ҳиссиётга бойлиги (эмоционал таъсири) билан қўшиқ маданиятига, унинг ичида лириклик-ошиқлик қўшиқларининг классик намуналарига айланди. Масалан, халқ поэзиясида эпиклик қўшиқларда кўп учрайдиган ихчам шаклда ёзилган “Йигит сўзи” – “Айтдим салом, қаламқош” ва унга жавоб сифатида келтирилган “Қиз сўзи” – “Келиштириб мактайсиз” деган икки бўлимдан қурилган қўшиқларни келтириш мумкин. Абай қўшиқларининг орасида энг севиб қуйланадигани “Елсиз тунда ёруғ ой” қўшиғидир. Бу қўшиқда нозик севги ва муҳаббат ҳис-туйғулари табиатнинг ажойиб тебраниши билан оҳангдор бўлиб, қалбларга ёқимли оҳанги билан таъсир этади. Бунда чексиз кенглик, нозик бўёқларда тасвирланган

овул оқшоми, қувончга тўлган ёшлик овози ёқимли навода тебраниб тургандек.

Абай қўшиқларининг иккинчи йиғиндисига ифодали (декламация) хушоҳанг қўшиқлар, шоирлик руҳига уйғун, речитатив (оҳанг билан айтиладиган сўзлар) қўшиқлар киради. Буларда қўшиқнинг мазмунни етакчи ўринда бўлиб, ихчам диапазонли мақомларда мураккаб ижтимоий муаммолар кўтарилади, ҳазил-мутойиба, ўғит-нақл, насиҳат қилиш, танқид этиш мавзулари кўп бўлади ("Қўл булған", "Бировдан-бирор ортилса" ва бошқа қўшиқлар). Бу қўшиқларнинг орасидан "Ота-онага кўз қувончин" қўшиғини оладиган бўлсак, асарнинг тарбиявий аҳамияти катта бўлиб, ўсиб келаётган ёшларни ҳалол меҳнатга, билимли бўлишга ва инсонийликка чақиради. Бундай турда ёзилган қўшиқларнинг ичиде "Саккизоёқ"нинг ҳам ўрни бўлакча. Бу қўшиқда Абай қозоқнинг ҳозиржавоб оқинларининг аънасини давом эттириб, уни янада ривожлантиради, одамийлик ҳақида аниқ фикрларини келтириб, халқини маънавий камолга етиш сари етаклайди, ҳалол ва шижоатли меҳнатни улуғлаб, тоза руҳни, орзу-мурод билан имонлиликка талпинишни куйлайди.

Абайнинг мусиқий меросида чуқур фалсафий тебраниш, қайғули-драматик, ёлғизлик мавзуси "Қоронғу тунда", "Ичим ўлган, сиртим соғ", "Сен мени нетасан?", "Қарашида ҳаёт бор", "Хўр бўлди жоним", "Ўлсам ўрним қора ер бўларми", "Мен кўрдим узун қайиннинг қулаганин" каби қўшиқларда ўз аксини топган.

Қозоқ халқининг маънавий ҳаётида кенг жой олган Абай қўшиқларининг орасида "Татьянанинг қўшиғи" ўзининг жозибадорлиги билан ажралиб туради. Бу асарда Абай аёл дунёсининг ҳиссиётли ички сирини, унинг нозик кайфи-

ятини таъсирли мусиқий тил орқали юқори пафос билан ифодалайди.

"Евгений Онегин"га ёзган Абай қўшиқлари бадий кўркемлиги ҳамда жанр хусусияти билан опера санъатидагидай ривожлантирилган речитативлар, ария, ариозага ўхшаш ҳамоҳангликка келтирилган, улар ижро этилганда сахна кўринишлари аниқ кўз олдингизга келади.

Абайнинг қўшиқлари – мусиқа санъатининг инжу маржони, асл мероси. Унинг ўзи ёзган: Ўлди деб бўлурми, айтинлар-чи, ўлмайдиган ортида сўз қолдирган", – деган шеърий мисраларини ўзининг мусиқий меросига нисбатан қўллаш жуда ҳам ўринлидир.

Шулар билан бирга иқтидорли композитор сифатида Абай рус мусиқа маданиятига ҳам алоҳида эътибор берди. У яқка рус романсларини (А.Руинштейн, Г.Глинканинг) эркин таржима қилди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Абай истеъдодли композитор-бастакор бўлди, нотани билмаслигига қарамай, қўшиқ яратишда айтишга арзигулик янгиликлар яратди. Бунинг бош сабаби – Абай поэзиядаги сингари мусиқада ҳам рус халқи санъатининг бой эканлигини тушуниб, уни ўзлаштиришга тиришишида. Шундай қилиб, у қозоқ халқининг мусиқа санъатига ўзигача бўлмаган янги овозни, янги оҳангни яратди. Классик композитор Абай Қўнонбоевнинг мусиқий мероси қозоқ маданиятининг ривожланишида янгича бадий йўналиш олиб келди.

Абай қўшиқлари бутун элга кенг тарқалиб кетган, улар кўплаб тилларда ижро этилмоқда. Абай орзу қилгандай, айтувчи билан тингловчи ҳозир бир-бирига мос. Абай қўшиқлари ҳозирги кунда ҳам концерт сахналарида, радио ва телекўрсатувларда, опера ва мусиқали драма спектаклларида, бадий ва мусиқа тўғаракларида, турли тантанали тадбирларда баралла янграмоқда.

III. АБАЙ СИЙМОСИ

*Ўлди деб бўлурми, айтинглар-чи,
Ўлмайдиган ортида сўз қолдирган.*

АБАЙ ТАЪЛИМОТИ

Абай мураккаб ва оғир бир замонда ҳаёт кечирди. Бу қозоқ халқи учун қайғули бўлган XIX аср эди. Қайғулиси шуки, бу асрда қозоқ ерларини босиб олган чор Россияси ўзининг мустамлакачилик сиёсатини авж олди. Қозоқ миллатининг миллий манфаатларига мутлақо эътибор бермаган рус генерал-губернаторларининг шафқатсизларча олиб борган ҳукмронлиги мазлум қозоқ халқининг барча орзу-умидларини пучга чиқарди. Рус подшосининг ҳукми билан қозоқ хонликлари тугатилиб, қозоқ эли ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқидан айрилди. Элни хонлар ва бийларнинг ўрнига рус чиновниклари бошқарди. Яхлит халқни бир неча губернияларга бўлиб, улар тўғри подшо ҳукуматига бўйсундирилди. Итга ташланган суяқдай қозоқларга майда бўлақларга бўлиб ташланган бўлисларни руслардан тайинланган уездник, урядник ва приставларнинг қаттиқ назорати остида бошқаришга қолди. Эси кетган эл шунга ҳам тавба қилиб, ўзлари бўлисликни талашиб мазах ҳам бўлди.

Ана шундай чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати тутқунига айлантирилган мазлум қозоқ халқи бошидан не бир оғир кунлар кечмади. Уларнинг мақсади шундоқ ҳам авом халқни зулматда ушлаб, унинг келажагини бутунлай барбод қилиш эди. Бунга улар бир қадар эришди ҳам.

Айни пайтда Ғарбий Европада тарқалган маърифатпарварликнинг кучли тўлкини чор Россиясидан кейин қозоқ даласига ҳам ўта бошлади. XIX асрнинг иккинчи ярмида ёйила бошлаган ана шу янгича қараш, янги ғоялар қозоқ зиёлиларини ҳам уйғотиб, уларда халқи бошқа халқлар каби келажакка умид қилиши, жаҳон цивилизациясига эътибор қаратиш керак деган ғояга боғлади. Бу маърифатпарварлик ғояси эди. Улар, саводсиз халқ олға силжий олмайди, қозоқларнинг бошқа халқлар билан тенглашиши, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, ривожланиши учун саводли бўлиши, билимли, маданиятли ва фаол бўлиши керак деб билди. Бу ғояни олға сурганлар Иброй Олтинсарин, Чўқон Валихонов ва Абайлар эди.

Абай жамият ривожланиши билан якка шахснинг камолотта етишининг иккиёқлама ғоясини тақлиф этди. Инсон икки нарса билан мавжуд: бири – жон, бири – тан. Демак, жон маънавий етилишни, тан моддий ривожланишни талаб қилади. Абайнинг бу миллий ғоя формуласига кўра қозоқ халқи бошқа халқлар билан тенг бўлиши учун, у бу ҳаётда ўз ўрнини олиши керак. Бунинг учун билим керак. Халқи саводли, билимли элгина мақсадига етади. Бундан ташқари у масаланинг бошқа томони ҳам борлигини таъкидлади. Бу ҳам бўлса фақат билимли бўлишнинг ўзи камлик қилади, бу жамиятда, ҳар бир оилада адолат, ор-номус билан инсонийлик кўзининг қорачиғидай сақланиши керак. Мана шу икки масаланинг бириктирилиши – Абайнинг халқига омонат қилган миллий ғоясидир.

Лекин донишманд Абайнинг бундай илғор ғояси, изланиши ўша даврдаги қоронғи қозоқ қавми учун тушунарли бўлди. Замонидан ўзиб, келажак авлоднинг тили билан сўзлаган донони қар, сўқир, гунгалак қайдан тушунсин. Унинг замонида “Жумбоқ” бўлиши ҳам шундан. Унинг ўзи ҳам шеърида “Нотинч ва таҳликали ерда ўсиб”, “Минг би-

лан якка олишганини" ёзади. У замонининг барча қарама-қаршилигини юрагига босиб, оғирлиги ва машаққати бошига тушиб, хўрсиниб ўтди, эрта қариди. Кўчманчи турмуш тарзи билан нодонлик, уруғчилик иллати қоплаган элнинг юзини билимга, ҳунарга, касбга бураман деб, тотувликка, бирликка қақирган шеърлари "Қалин эли – қозоғига" юқмади. Унинг шеърларини тўлдириб турган мунг-қайғулар, зор ва аччиқ ўкинчлар, замон фожиясини орқалаган до-нишманд шоирнинг оғир ҳиссиётлари шулардан туғилди. Зорини, дод-фарёдини у шеърый мисраларга солиб, шеъринигина ўзига шерик қилди.

Айни пайтда шоирнинг янгича илғор қарашлари қоронғи, нодон муҳитга тескари таъсирни вужудга келтирди. Уни "русчил" деб ҳисоблашди. Шоирнинг сургун қилинган рус инқилобчи-демократлари билан дўстлиги маҳаллий ҳокимликларни унга қарши қўйди. Бироқ Абай ўзи излаб топган адолатпарварлик йўлидан қайтгани йўқ. У подшо чиновникларининг нариги тарафида рус халқи борлигини, улар билан яқинлашишнинг ҳожат эканлигини кўрди, билди. Бутун қозоқ жамияти "рус" сўзини даҳшат деб билиб (улар кўрган мустамлакачилик сиёсатини юритган урядниклар билан приставлар эди-ку), ундан чўчиб турган замонда рус халқи билан дўстлашишга қақирши улар учун аҳамиятсиз эди. Шундай бўлса ҳам, шоир ўзи суянадиганган ёшларни топди. Атрофига истеъдодли ёшларни тўплади, ёш укаларини ўзининг, яқинлари ҳамда дўстларининг болаларини русчага ўқитди.

Бу қарама-қаршиликларга қарамай, Абай йўлининг қозоқ даласига кенг ёйила бошлагани қардош халқлар билан муносабатларнинг яхшиланишига тўртки бўлди. Абай ўз асарларида ўзбекнинг, татарнинг меҳнаткашлигини, касб эгаллашга интилишини ёқлади, уларни қозоқ халқига намуна этиб кўрсатди. Абай ватанпарварлик билан байналмилалчиликни шундан бошлади.

Абайдай буюк шахсларгина бошқа халқларни ўз халқи билан яқинлаштиради, уларни хурмат қилишга, севишга ўргатади. Улар ижодининг халқчиллиги ҳам ана шу жиҳатлари билан ажралиб туради. Уларда ўхшашликлар кўп. Бу ўхшашликлар уларнинг тақдирида, ижодида, ўй-фикрларида, сўз санъатининг юксаклигидадир. Ўша ўхшашликлар уларни ўз халқининг доноси, донишманди этади, жамият ўй-фикрларини юқори қўяди, кейингиларга намуна қилади. Қийналганда сирлашар дўстинг ҳам, маслаҳатсўрар устозинг ҳам шу бўлади. Уларни умр бўйи ўқийсан ва ўрганасан.

Абай ана шундай оғир ва мураккаб даврда яшаганига қарамай, ўша даврнинг маънавий ҳавосидан нафас олиб, кучли ларзаларнинг, турли ҳодисаларнинг гирдобидан куйиб-пишиб камолга етган буюк сиймо. У дунёнинг асл моҳиятидан боҳабар, жамиятнинг, одамларнинг яхши-ёмонини тушунган, инсоният эришган дунёвий ва диний-та-савуфий илмларни чуқур ўзлаштирган, маънавий камолат босқичларини босиб ўтган комил инсон эди. Мутафаккир ўз халқининг бахт-саодати учун жон куйдириб яшар экан, ўша кезде кенг қозоқ даласининг турли бурчакларига тарқалиб кетган халқини бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳат бўлишга, тинч-тотув ва аҳил яшашга, ўзаро жипслашишга, миллий бирдамликка қақирди. Абайнинг буюклиги ўша даврда тарқоқ ҳолда яшаган қозоқ элини биринчилардан бўлиб бир бутун миллат сифатида кўришни исташида ва шунга даъват этишидадир.

У мана шундай мураккаб ва таҳликали замон бўлишига қарамай, халқини озодликка чиқариб, миллат сифатида ри-вожланишининг йўлини ахтарди. У халқини маърифатли ва маданиятли қилиш орқалигина бунга етишиш мумкин деб ўйлади ва бутун ижодини мана шу йўналишга бағишлади. Унинг фикру хаёли, дарду ташвиши ҳамиша халқи ва унинг тақдири билан банд бўлса-да, бироқ у халқини мустамла-

качиликдан озод этиш, ўз миллий қадриятларини сақлаган ҳолда мустақил мамлакат сифатида эркин ривожланишини таъминлашни қандай йўл билан амалга оширилиши мумкинлигини аниқ айтолмади.

Бунинг учун Абайни айблаш тўғри эмас. Унинг ўша даврда бўлиниб кетган қозоқ уруғларини бирлаштириш ғоясини илгари сурган бўлишига қарамай, унинг амалга оширилишига жуда катта тўсиқлар бор эди. Бир томондан, қозоқ уруғлари жуда ҳам тарқоқ ҳолда ҳаёт кечирар эди. Иккинчи томондан эса, улар ўртасида ўзаро низолар кучли эди. Миллий қозоқ хонлигининг ёки бўлмаса қозоқ уруғларининг бошини қўшадиган марказлашган раҳбарликнинг йўқлиги, аксинча, рус амалдорларининг халқни бўлиб ташлаб устидан ҳукмронлик ўрнатишлари, халқ орасида бир-бирларига нисбатан сунъий равишда турли ихтилофларни келтириб чиқаришлари халқни бир-бирларидан узоқлаштирарди. Қозоқларнинг ўзаро келишмовчилигидан фойдаланган мустамлакачилар ўз мақсадларига эришардилар. Мана шундай шароитда мутафаккир шоир халқ ўртасидаги мавжуд ўзаро низоларни қоралаб, халқнинг энг катта душмани ноаҳиллик эканини уқтириб, баҳамжихат бўлиб, ўзаро тил топишиш кераклиги, барча уруғлар бирлашиб, бир мақсад сари интилишлари зарурлигини уқдирди. У ягона қозоқ миллатининг шаклланишини, мустақил ва қудратли қозоқ мамлакатининг қарор топишини, мазлум қозоқ халқининг бахт-иқболини, келажақда озод, хур ва обод ҳамда фаровон ҳаёт кечирishini орзу қилди ҳамда буни эл онгига сингдиришга ҳаракат қилди. Шоир ҳар қандай оғир ва мушкул шароитларда ҳам элининг бахтиёр келажагига бўлган ишончини йўқотмади. Мана қанча вақтдан буён мутафаккир шоирнинг аҳиллик, ҳамжихатлик ҳақидаги сабоқларидан қозоқ халқининг неча-неча насли тарбияланди ва тарбияланмоқда. Бу Абайнинг қозоқ халқни олдидаги яна бир буюк хизмати эди.

Абай йирик феодал оиласидан чиққан бўлса-да, биз унинг бутун ҳаёти ва ўлмас ижоди билан танишиб, шубҳасиз, уни халқнинг ёзувчиси дея оламиз. Чунки у халқ орзу-умиди, халқ ғамини куйлади, ўз халқини илм-хунар ўрганишга чақирди. Қозоқ халқи маданиятини бошқа илғор халқлар маданияти билан тенглаштиришга интилади. У элининг ижтимоий ҳаётидаги тенгсизликни кўра билди ва ўша ҳаётнинг ёмон томонларини бутун қарама-қаршиликлари билан очиб ташлади. У ўз халқини севди, келажагига ишонди. Шунинг учун ҳам бор кучини халқ манфаати йўлига сарфлади.

Абай зулм, истибдод, жажолат, ҳақсизлик, талончилик зарблари остида азоб ва уқубатдан боши чиқмаган бечора халқнинг дардига дармон, руҳига озиқ, танига қувват, дилига маърифат, ҳаётига ҳамият – инсоннинг улғуф фазиляти деб билди.

Эски феодал урф-одатларига қарши чиққан Абай биринчи бўлиб қозоқ хотин-қизларининг озодлигини, севги-муҳаббатни, дўст-биродарликни куйлади. Бу билан у хотин-қизларнинг ҳамиятдаги ўрнини кўрсатиб берди.

У ўша даврдаги маданиятли халқларнинг илғор ғояларига қўшилди ва бу ғояларни ўз халқи ичида тарқатишга интилди. Абай ўша даврдаги илғор рус маданиятининг тарғиботчиси, рус ва қозоқ халқлари дўстлигининг куйчиси бўлди.

Абай биринчи бўлиб қозоқ миллий бадий санъатини ривожлантиришга ҳаракат қилди. Бадий санъат ўзининг илмий баҳосини қозоқ элида биринчи марта Абайдан олди.

Қозоқ адабиёти тарихида Абай прозасининг ўрни катта. Унинг прозаси ўша давр учун улкан янгилик бўлиб, қозоқ бадий прозасининг вужудга келишига ва ривожланишига кенг йўл очди. Абай прозаси ҳозирги қозоқ бадий прозасининг боши, дастлабки тажрибаси бўлди.

Абай қозоқ адабий тилини бойитди. Ұз давридаги ёзув тилини тўғри йўлга солиб, уни халқ тили асосида юқори босқичга кўтарди. Бу ҳақда: "Бизнинг ҳозирги кунда гапириб, ёзиб турган адабий тилимизнинг тарихи, – деган эди машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов – ёлғизгина Абайдан бошланади, деб кесиб айтмасак ҳам, шундай соф тилни қозоқ ёзма адабиётида аниқ ва юксак чўққига олиб чиққан Абай эканлиги шубҳасиздир".

Шундай қилиб, Абай Қўнонбоев ўзининг бутун ҳаёти ва ижодини халқига бағишлади. Унинг ҳамма асарларидаги фикрлари қайси томондан бўлмасин орқада қолган ўз халқини олға сурсам деган ғояга боғланди. Шу билан қозоқ адабиётини у мазмун ва тил жиҳатдан яна ҳам бойитди, сўз санъатини юксак поғонага кўтарди. Ана шу хизматлари билан Абай қозоқ классик адабиётининг чўққисини эгаллади.

Бироқ буюк Абайнинг номи ва ўлмас асарлари ўша даврда кенг тарқалиб кета олмади. Чор Россиясининг мустамлакаси бўлган ўша даврдаги қозоқ элида унинг асарлари у ёқда турсин, номи ҳам кўпчиликка таниш эмас эди. Унинг биринчи китоби унинг вафотидан беш йил ўтгандан кейингина, 1909 йили Петербургда чоп этилди. Иккинчи бор 1916 йили "Абай термаси" деган ном билан Оренбургда нашр этилди. 1918 йили Семей шаҳрида қозоқ ёшларининг тили бўлган "Абай" журнали чиқа бошлади.

Абай асарларини тўлақонли нашр қилиш, унинг улкан ижодини қадрлаш ҳамда барҳаёт асарларини халқ оmmasига етказиш ишлари фақат ўтган асрнинг 20-йилларидан кейин Қозогистон иттифоқ республикалари қаторидан ўрин олгандан сўнггина амалга ошди. 1922 йили Тошкент ва Қозон шаҳарларида Абай асарлари якка китоб бўлиб нашр этилди. 1933 йили Абайнинг тўла асарлар тўплами чоп этилди. Шу йиллари таниқли қозоқ ёзувчиси М.Аvezов

Абайнинг таржимаи холини тўлиқ шаклда ёзиб чиқди. Абай ижоди ҳақида мақолалар ва тадқиқот ишлари ёзилла бошлади. 1943 ва 1944 йилларда Абайнинг "Танланган асар"лари чоп этилган бўлса, 1945 йили таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан асарларининг тўлиқ академик тўплами нашри чоп этилди. Кейинги йиллари Абай ижодини ўрганишга қизиқиш янада ортиб, у ҳақда кўплаб монографиялар, илмий-тадқиқот асарлари ёзилди ва кенг тарғиб этиб келинди. Айниқса, Абайнинг жаҳон миқёсида кенг танилишига машҳур қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг "Абай йўли" номли тўрт жилдан иборат роман-эпопеясининг роли жуда катта бўлди.

Бугунги кунда Абайнинг эзгуликка йўрилган илғор ғояларининг ҳақлиги тўлалигича тасдиқланди. Маърифатпарвар шоирнинг халқининг манфаати йўлидаги орзу-умидлари ушалди. Қозоқ эли ўз мустақиллигини қўлга киритиб, халқ миллий бойликлари ва меҳнатининг самараларини кўриб, эркин ва фаровон ҳаёт кечирмоқда. Мустақил Қозогистон давлати жаҳон харитасида тинчлик ва ҳамжиҳатлик мамлакати сифатида майдонга чиқди.

Ҳамжиҳатликнинг буюк кучига ишонган қозоқ халқи Абайдан ҳамиша миннатдордир. Чунки қозоқ элининг янада барқарор ва мустаҳкам бўлиб, гуллаб-яшнаши учун буюк шоирнинг эзгу ғоялари, теран насихатлари, ҳамжиҳатлик ҳақидаги сабоқлари ҳамиша муҳим. Шу боисдан ҳам вақт ўтган сайин элда Абайнинг шон-шухрати юксакликка кўтарилаверади, буюк мутафаккир шоирнинг умумбашарий аҳамият касб этган доно фикр-қарашлари, ҳаётий эҳтиёжлар билан асосланган илғор ғоялари ҳозирги баркамол жамиятимизнинг маънавий таянчи бўлиб қолаверади.

Абай – абадий. Абай авлоди билан бирга яшайверади.

АБАЙ ҲАҚИДА СЎЗ

Абай Қўнонбоевнинг ҳаёти ва ижодий меросини чуқур ўрганиб, у ҳақида кўплаб мақолалар ёзиб, йирик илмий-тадқиқот ишларини олиб борган қозоғистонлик атоқли шоир ва ёзувчилар, йирик абайшунос олимларнинг асарлари қатори мен Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти мухтарам Нурсултон Абиш ўғли Назарбоевнинг қозоқ халқининг буюк оқини Абай Қўнонбоевнинг 150 йиллик тантанали тўйи муносабати билан ёзган "Абай ҳақида сўз" деб номланган теран мазмунга эга катта мақоласи билан яқиндан танишиб чиқдим. У менда жуда катта таассурот қолдирди. Шу боисдан ҳам ушбу тарихий мақолада буюк Абай ҳақидаги пурмаъно ва жуда катта аҳамиятга молик айрим қимматли фикрларни ўзбек китобхонларига етказишни лозим деб билдим.

Замонамизнинг буюк сиёсатчиси, қозоқ адабиётининг билимдони, Элбоши, Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Нурсултон Назарбоевнинг мазкур мақоласида билдирган фикр ва мулоҳазалардан бироз мисоллар олиб, шарҳлаб кўришга ҳаракат қилайлик.

Н.А.Назарбаев:

Абай халқ қомусининг мажмуи. Ундан тарихни қозоқона урф-одатни, миллий психологик англашни, бир сўз билан айтганда, таълимнинг кунгайи билан кўланкасини кўрасан, ўзининг кам-кўстингни эътироф қиласан.

...Биз бугунгидай муҳим бир тарихий даврда, фуқаролик жамиятига энди танилиб, ишончли ҳамкор, садоқатли шерик сифатида дастлабки марта ўзимизни намоеъ қилаётган чоғимизда, мавқеимизни ошириб, маънавий қиёфамизни рўйи-рост аниқ кўрсата оладиган Абайдай суянчимиз борлигига шукроналик айтамыз.

...Абай эл бошига оғир кун тушган мураккаб ва таҳликали замонда ҳайратомуз таваккалга бора олган ўзгача юксак фаросат билан ўзгача олий руҳ эгасидир.

...Шоир Абай қозоқларнинг оғзаки ҳозиржавоб поэзиясини чин маънодаги реалистик ёзма поэзияга айлантирди.

...Халқига ҳақиқий жони ачиган Абай унга сойга қараб эмас, ўрга бошлайдиган йўл кўрсатди.

...Бир пайтда буюк оқинимизнинг асл меросининг синфий мафкура товонида топталиб қолмай, янги авлодлар билан бирга яшайдиган абадиятга айланганига қувондик.

...Абайнинг номи янгича ғурур билан юқорилаб, халқимизнинг нуфузи билан шуҳрати янги юксакликка кўтарилиб келади.

...Абайни Абай қилган турли-туман тарихнинг қирқ қатли чинлиги ҳозирги замонавий ҳодисалар билан тўғридан-тўғри уйғунлашиб боради.

...Агар Абай бўлмаганда ушбу асрнинг бошидаги фуқаролик камолотга, бадийй етуқликка, услубий ранг-барангликка, замон билан одимлаб, замондош билан ҳамнафас бўла олардай ижтимоий тафаккурга эга бўлган ёзма адабиёт мактаби: том маънодаги Абай мактаби шаклланмас эди. Бу мактаб янги миллий эстетик оламнинг қанчалик юксак эканлигини яққол кўрсата олди.

...Ҳаётбахшлик – Абай дунёқарашининг энг теран ва яқин қатламлари эди.

...Умуман, биз ҳозир амалга ошира бошлаган кўпгина ташаббусларнинг асосини бошқа ёқдан излашнинг ҳожати йўқ. Ҳаммасини Абайдан топасан.

...Бугунги халқаро вазиятга боғлиқ ҳолда олиб борилаётган давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсати ҳам жавобни Абайдан топса бўлади.

...Қозоқ жамиятидаги ижтимоий ислохотни ҳам, иқтисодий ислохотни ҳам биринчи бор қўллаган – Абай.

...Абай олами бизни куни-түни адаштирмас Темирқозық сингаридир. Унга қараб турмушимизнинг тўғри ёки тўғри эмаслигини белгилай оламиз. Чунки зимдан ичимизни ке-

мираётган кўпгина мураккаб саволларнинг жавобини Абай аллақачон айтиб кетган.

...Абай орзулари – фақат биргина миллат олдида қўйган мақсадлар эмас, балки бутун инсоният олдида қўйган мақсадлардир.

...Абай биз билан абадий қоладиган буюк тушунча, улкан бир ишонч.

...Абай ибрати ҳамиша кўз ўнгимизда бўлади, бунёдкорлик ишимиз орқали Абай орзу қилган юксалиқдан кўринаверади.

...Умуман, биз ҳозир изчил амалга ошираётган кўп таъбабунинг моҳиятини ва асослигини бошқа томондан излашнинг ҳожати йўқ. Ҳаммасини Абайдан топса бўлади.

...Бугунги халқаро муносабатларда тутган давлат ички-ташқи сиёсатимизнинг жавобини ҳам Абайдан топса бўлади. Қозоқ жамиятига ижтимоий ислохотни ҳам, иқтисодий ислохотни ҳам тақлиф этган Абай.

...Ўз халқини "эл бўлсин, ўссин, унсин" деган ҳар бир фуқаро аввал Абайни ўқисин, Абайга қулоқ солсин.

...Абай йилини ўтказиш яхши, Абай шеърларини ёд олиш янада яхши. Аммо унинг теран ўй ва ўткир фикрларини фақат айтиб юриш етарли эмас. Булар кундалиқ тирикчилигимизга бир ғишт бўлиб қаланадиган аниқ ишга айлansa, айни муддао бўлар эди.

Ҳақиқатан ҳам Н.А.Назарбоев айтганидай, Абайни бор вужудинг билан берилиб ўқишгина керак эмас, уни каштанинг юзидай, каштанинг илгакли игнаси билан тўкиб, безаб қўя қолиш оз, уни юракка тўкиб олмоқ керак. Шундагина буюк алломага бир қадам яқинлашасан. Яқинлашиш мумкин, аммо уни англаб-билиб олиш осонмас.

Абай ҳақидаги сўзимизни давом эттирар эканмиз, у ҳақида теран изланишлар олиб бориб, шахси ва ижодий меросини чуқур ўрганиб ҳамда таҳлил этиб, Абай олами-

ни очиб беришда катта хизмат қилган қозоқ халқининг айрим жамоат арбоблари, атоқли шоир ва ёзувчилари ҳамда таниқли адабиётшунос олимларининг баъзи фикр ва мулоҳазаларини келтириш ўринли бўлар деб ўйлайман.

Таниқли давлат ва жамоат арбоби, йирик адабиётшунос ва тилшунос олим Аҳмат Бойтурсунов 1913 йили "Қозоқ" газетасида эълон қилган "Абай – қозоқнинг бош оқини" мақоласида: "Ундан (Абайдан – Р.А.) ўтадиган илгариги-кейинги замонда қозоқ даласида биз биладиган шоир бўлгани йўқ", – деб кўнглидагини очик айтганди.

Қозоқнинг яна бир йирик давлат ва жамоат арбоби Алихан Бўкейхонов ўзининг "Абай (Иброҳим) Қўнонбой ўғли" деган мақоласида: "Шеърларидан кўриниб тургандай Абай улкан поэтик қудратга эга, у қозоқ халқининг фахри-ифтихоридир. Абайдай халқининг маънавий ижодини шунчалик юксакка кўтарган қозоқ оқини ҳали учрагани йўқ. Йилнинг тўрт мавсумига бағишланган (баҳор, ёз, куз, қиш) ажойиб шеърларининг ўзи уни Европанинг машхур шоирларининг сафига қўша олди", – деб таъриф берган эди.

Йирик жамоат арбоби, қозоқ адабиётининг йирик класикларидан бири, машхур шоир ва ёзувчи, маърифатпарвар Миржақуп Дулатов эса ўзининг "Абай" деган мақоласида у ҳақда шундай ёзади: "Адабиётимизнинг (қозоқ адабиётининг – Р.А.) асосига қаланган биринчи ғишт Абайнинг сўзи, Абайнинг номи бўлиши керак. Абайгача қозоқларда қўлга олиб ўқийдиган, чин маънодаги қозоқ адабий асарлари йўқ ҳисоби эди. Абайнинг кадр-қиммати ҳам ана шунда. Балки бундан кейин Абайдан ўтадиган шоир ва ёзувчилар чиқар, аммо энг юксак ва шарафли ўрин Абайники бўлиб қолаверади. У қозоқ халқига шуъласини сочган дастлабки чиққан ёруғ юлдуздир".

Замонамизнинг улкан ёзувчиси, буюк адиб, Абайни дастлабки тадқиқ этган, у ҳақда чуқур изланишлар олиб бориб абайшунослик илмига асос солган Мухтор Аvezов 1927 – 1933

йилларда Абай ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзган дастлабки кенг қўламдаги биографик тадқиқотида у уни замон талабига кўра тўрт марта қайта ёзган у ҳақда ҳар томонлама тўлиқ ва мукамал илмий маълумотлар беради. У мақолаларининг бирида: "... шеърлари босилган сари Абай ҳам баҳорги ўрмондай ёшара боради. Халқ бор жойда эса, унинг ҳалол фарзандлари – буюк асарлари ҳам абадий яшайди. Мана, Абайнинг ўзи кўздан панада бўлса ҳам, сўзи кўнгилга иссиқ кўрингани шундан. Буюк отамизнинг бизга берган энчиси, қолдирган омонати шу асл сўзлари. Биз буни ардоқлаймиз ҳам эъзозлаймиз. Оз умр суриб, ҳаёти азобда ўтган Абай бугун биз билан минг яшамокда", – деган эди.

У янада: "Абайдай одил инсонга бизнинг айтаримиз – қабул айлaimиз асл сўзларингизни, кўзнинг қорачиғидай сақлаймиз, ўзинг айтган қори қалин қишдан кейин кўп ўтмай яйраб ёз ҳам келади. Мана бу яйраган ёрқин ҳаётнинг ёзида биз ҳар қачон ҳам сенга чексиз бурчлимиз, сенинг руҳингни тебратган сўз устаси Толстой, шеър усталари Пушкин ва Лермонтовга ҳам бурчлимиз, биз ҳар қачон ҳам сенга ўрнатилган ҳайкалнинг пойига бориб, бўрчимизни ечиб бош эгамиз. Бугун дунё классиклари билан рус классикларидан қандай ўрганиш маҳоратини, аввало, сендан ўргандик. "Отанинг боласи бўлма, одамнинг боласи бўл – одам боласи жигаринг", деган ўғитингни қалбимизда ҳамisha маҳкам сақлаймиз".

Мана қаранг, жаҳоннинг 116 тилига таржима қилинган тўрт жилдлик машҳур "Абай йўли" роман-эпопеясини ёзган буюк Мухтор сўзида қандай миллий камтарлик билан миллий кўтаринкилик бор. М.Авезов тили билан айтганда, қозоқ халқи аввал ҳам, ҳозир ҳам, келажакда ҳам буюк Абай билан мактанаверади. Пушкин, Достоевский, Лермонтов, Шекспир каби алплар гуруҳида Абай ўрнатган жир гумбази ярқираб туравериши шаксиз. Чунки Абай сара шоир, доно шоир, бир неча аср илгари ўзиб кетган даҳо шоир.

XX асрдагя қозоқ адабиётининг ёрқин намоюндаси, машҳур ёзувчи Собит Муқонов ҳам Абай ижодига чуқур ёндашиб, ўзининг "Абай қозоқ халқининг буюк даҳоси" мақоласида шундай ёзади: "Абай қозоқ халқининг суюкли йўли, чунки у, Абайнинг ўз тили билан айтганда, отанинг боласи бўлган ўғил эмас, халқнинг боласи бўлган ўғил ва яна тор маънодаги, халқ боласи бўлган ўғил эмас, ўз миллатини, қозоқни севиш орқали барча миллатларнинг меҳнаткашларини ўзига жигар деб билган гуманист ўғилдир".

Шунингдек, ўтган асрдаги қозоқ адабиётининг яна бир йирик намоюндаси, таниқли ёзувчи ва жамоат арбоби Ғабит Мусрепов Абайнинг тарихий ўрни ва ижодининг бетакрорлигига алоҳида эътибор бериб ёзган "Қозоқ адабиётининг юксалиш йўлидаги Абайнинг роли" номи кенг қўламдаги мақоласида: "Қозоқ халқининг ёрқин келажаги учун курашиб ўтган буюк оқини Абай – бир элнинг маълум бир асрдаги онгли ҳаётининг қулоч ёйиши билан юксаклишини кўрсатган оқинларнинг қаторига қўшилди. Узоқни кўзлаган теран ақл-идрок ва маънавий етуқликнинг оқини бўлган Абай атрофини кенг шарҳлаб, қозоқ халқининг якка адабиётинигина эмас, бутун маънавият ва маданиятнинг келажакини кўрсатиб кетди. Абай ўз замонидан анча баланд турган шоир эди. У ўз замони билан элининг қайғу-ҳасратини кўтариб, уни тарихий ривожланиш йўлидаги борлиқ инсониятнинг мавзусига айлантира олди. Абайнинг буюклиги ана шундадир", – деб ўзининг ҳаққоний фикрларини билдирган эди.

Абай ижодини Серик Кирабоев, Заки Ахметов, Ханғали Суюншалиев, Мекемтас Мирзахметов, Жумағали Исмағулов, Ғарифулла Есим, Уалихан Қалижанов, Қайим Мухамедханов, Рабиға Сиздиқова каби бир қатор йирик адабиётшунос олимлар чуқур таҳлил қилиб, йирик илмий-тадқиқот ва монографик асарлар яратганлар. Шулардан бири академик

Серик Кирабоев ўзининг "Абай – қозоқ адабиётининг клас-сиги" деб номланган илмий-тадқиқот асарида шундай деб ёзади: "Абай – халқининг, унинг миллий ҳаётининг рамзи. Унинг ўлмас ижодида халқ руҳининг ёрқин куч-қудрати, қайғуси билан қувончи сақланган. Бу унинг барчасини ба-дий сўзнинг кучи билан тасвирлаб, бутун инсоният мада-ниятининг тарихини бирлаштирди".

Буюк Абай меросини чуқур тадқиқ қилган, марҳум акаде-мик Заки Ахметов "Абайнинг шоирлик олами, бадий тасвир-лаш моҳирлиги" номи кенг кўламли китоб ёзган эди. Қалб кўри билан, ўзгача муҳаббат билан ёзилган китобдан абайшу-носликнинг кўплаб сўқмоқли йўллари топилади. Унинг: "Абай асарларини қандай тушуниб, қанчалик чуқур таҳлил қилиб, дуруст баҳолаб юрибмиз", деган масалани айтиши ўйлаб кўришга муносиб фикрдир. Абай сўзларини тушунишнинг осон бўлмаслигини вақтида Байтурсуновнинг таъкидлаб кетганлиги бекор бўлмаса керак. Заки Ахметов "Абайнинг айта олмагани-дан эмас, бизнинг етук тушунмовчилигимиздан бўлгандир", деганини ўйлаб кўрсак ортқ бўлмас шекилли" деб ажойиб ният сўзини ёзиб қолдирганди. Шунингдек, у ўзининг "Абай ва жаҳон адабиёти" номи мақоласида: "Абай сепган уруғ, эккан донлар бир асрдан буён ўсиб-униб бизнинг адабиётимизни, маданиятимизни яшнатиб келмоқда. Абай асарларидаги мил-лий устунликни инсоният қадриятлари билан уйғунлаштириш принципларини ҳаёта татбиқ этишнинг моҳияти бутунлай сезилиб турган бугунги давримиз билан оҳангдошдир. Адаби-ёт классикларининг асарлари халқларни яқинлаштиради ва уларнинг мақсадларининг муштарак эканлигини тушунишга кўмаклашади. Бу Абайнинг ижодий меросига тўлалигича те-гишлидир" – деб унинг ўлмас асарларининг ҳалқчиллигини таъкидлайди.

Адабиётшунос олим Ханғали Суюншалиев эса ўзининг "Абайнинг қорасўзлари (насихатлари)нинг мавзуси ва фоявий мазмуни" деган катта мақоласида Абай прозаси-

ни таҳлил қилар экан: Абайнинг дунёқараши унинг ҳар бир ишидан яққол кўриниб туради. Ҳар бир асарида унинг қараши акс этиб, ундан ташвишли ва ҳасратли дунёнинг ғам-ғуссаси эшитилиб туради, таълим берар даражадаги мўл ғояси эса чексиздир. Бу борада Абай асарлари ичида унинг қорасўзлари ўзгача эътиборга моликдир. Чунки Абай-нинг бир неча сўзларида унинг қараши тўғридан-тўғри, дин ва дунёни билиш ҳақидаги фикрлари аниқ ифодаланади. Унинг ижодий диапозони жуда кенг. Шу жиҳатдан у ўз дав-рининг буюк донишманди ҳам", – деб фикр билдиради.

Филология фанлари доктори, профессор Мекемтас Мир-захметовнинг абайшунослик илмига қўшган ҳиссаси, айниқса, уни шакллантиришдаги хизмати беқиёсдир. У абайшунослик илми тарихини яратиб, ўтганни тиклаб, кечаги кунни танитиб, бугунги кун билан келажагининг ёрқин бўлишига бор куч-ғайратини сарфлаб келмоқда. У ўзининг "Абай ва Шарқ" де-ган илмий тадқиқот ишида: "Ўз халқини олға судраган шоир ҳаракати ўзини ўраб олган нодон муҳит билан тортишишга тушади. Илғор юрт кўчи сари аччиқланиб босган қадамини ортга чекинтириб, оёғини чирмайверади... Ўта мураккаб дунёни билиш маъни бор тушунчаларнинг бири – жон сири ҳақидаги тез учрашадиган қарашнинг сирига теран тушмагун-ча, уни Абай тушунган даражада билишнинг ўзи қийин", – деб ёзиши ҳақиқатан ҳам кишини ўйлантириб қўяди. Шунинг-дек, у бошқа бир мақоласида Навоий билан Абай ижодида-ги ҳамоҳанглик ҳақида тўхталар экан: "Навоий ва Абайнинг дунёни билиш фикрларини таққослаганда, уларнинг ўртасида тўлиб ётган ўзгачаликларга қарамасдан, маълум яқинлик бор-лигини англаймиз. Навоийдаги англаш жараёнининг асоси руҳий йўналишда бўлса, Абайнинг билиши материалистик асосга тақалади. Бинобарин, икки буюк донишманд ҳам би-лиш жараёнида онгнинг ролига ҳал қилувчи деб қарайди. Шу-нинг учун ҳам Абай ўзининг машҳур "Илм топмай мақтанма" деган шеърида:

Ақл ишонмай ишонманг,
Бир ишга дуч келсангиз...
Сўз маъносин билсангиз,
Ақл – мезон, ўлчаб ол, –

дейиши бекор эмас.

Таниқли файласуф олим, академик Ғарифолла Есим ўзининг “Ҳаким Абай” номли илмий тадқиқот асарида: “Абайсиз қозоқ маданияти, фалсафаси тўғрисида гапириш мумкин эмас. Шу боис Абайни билиш қозоқни билиш деган масала билан жуда ҳам қаттиқ боғлиқ”, деб ёзади. У фикрини давом эттириб: “XIX асрнинг иккинчи ярмида қозоқ турмушида худди Абайдай бўлмаса ҳам, шундай алломанинг бўлиши тарихий зарурат эди”, – деб таъкидлайди. У яна: “Абай – инсониятнинг умр бўйи ўзлаштириб, ҳиссиётлари билан туташган бир ажойиб олам. Жамият ривожининг асрлар тизимида “ўлмайдиған ортига сўз қолдирған” буюк шахслар ҳақида ўз даврига хос равишда фикр-мулоҳазалар кўпая бориши аниқ. Абай биз билан ҳам, келажак авлод билан ҳам замондош. Шу сабабли шоирни “юракнинг тегига теран бўйлаб” ақл-идрок билан онгли равишда ўқиб-ўрганиш биз учун муқаддас фарзидир”, – деб Абайни янада чуқурроқ аңлашга чақиради.

Абай ҳақида сўз юритар эканман, Қозоғистон Республикаси Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, филология фанларининг доктори Уалихан Қалижановнинг “Жумбоқ инсон” номли мақоласи ҳам диққат-этиборимни тортди. Мақолада муаллиф: “Абай – ўрганиб бўлинмаган буюк сиймогина эмас, бугунги кунга қадар шоир олами тўлалигича еча олинмай келган жумбоқ шахс. Бир неча асрдан буён Абай жумбоғининг калитини топишга интилиш бир зум ҳам тўхтаган эмас. Қанчалик тадқиқ қилинган сари Абайнинг алп қиёфаси юқорилайверади, маънавий олами ўзига жалб этаверади.

Абай олами, Абайнинг маънавий олами фазо сингари тилсим. Марс, Сатурн юлдузлари каби етказмайди. Фақат уни қалб билан, тилак билан тадқиқ қиласан. Чунки сен ўқиган шеърнинг ўзгача мезони бор. Шу боисдан ҳам Абай хар қайси замонда ҳам тушунарли, хар қайси жамиятда ҳам даркор, хар қайси даврда ҳам хосиятли. Бир ажойиб ўлчов. Абай ҳеч қачон ўтган замоннинг одами бўлиб қолмайди”, – деб таъкидлайди.

Ҳа, зиёли жамоат. Жумбоқ жоннинг калитини топиш, яъни шоирнинг маънавий оламига кириш, уни билишга интилиш қийиннинг қийини. Чунки Абай ўтган замонларни, ўзи ҳаёт кечирган замонни, келажак замонни ҳам ўйлаб, қозоқ деган халқнинг келажагига ишониб, табиидаги кам-кўстини танқид остига олиб, ўз миллатини ўзи тузатган улуғ устоз, буюк шоир.

Абай – халқ энциклопедиясининг йиғиндиси. Ундан таърих, қозоқча урф-одатни, миллий фалсафий онгни, бир сўз билан айтганда, миллий таълимнинг офтоби билан соясини кўрасан, ўзининг кам-кўстингни биласан. Яъни Абай қозоқ еридан қадимдаёқ фазога чиқиб кетган миллатнинг буюк шахси. Энди ўша юксақликдан суверен, мустақиллик олган авлоднинг турмушига ризолик кўнгил билан назар ташлаб, “Айтган сўзи бекор кетмаганига” мамнун қиёфада, ўзи солган сўқмоқ йўл билан минглаган замон қарвонлари Европанинг қовурғасини қайиштириб, океаннинг ортидаги элнинг тилакдоши бўлиб, кечаги ўзи ҳам дўст бўлган ўзбеги қадрдон бўлиб, руси дўст бўлиб, хитойи тилақдош бўлиб турганини кўриб, у ёнига кўнгли таскин топиб, мамнуният билан қараб тургандир.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижоди қозоқ шоирлари учун катта маҳорат мактаби бўлган бўлса, буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижоди ҳам кўплаб ўзбек шоирлари ва адиблари учун ибрат мактаби бўлди, деб айтишимиз мумкин. Чунки улар Абай ижоди-

дан баҳраманд бўлиб, ҳаёт ҳақиқатларини англаб, адабиётнинг турмушдаги ўрнини ҳис этишларида фойдаланганлар.

Ўзбек халқининг ҳассос шоири Миртемир Абай Қўнонбоев ижодига юқори баҳо бериб, ундан кўп нарса ўрганганлигини таъкидлаган ва уни ўзига устоз сифатида таниган ҳамда бир қанча шеърларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган. У ҳатто Абайга бағишлаб, унинг Олмаота шахридаги сервиқор ҳайкалига боқиб ёзган "Абай – бобой" деган шеърда буюк шоирнинг мангу, боқийлигини меҳр билан жўшиб куйлаган:

Олатов чўққисига қўнгандай бургут,

Олмаота ўртасида турибди у барҳаёт.

Гўё ҳамон элига сўйлар ҳикмат ва ўғит,

Ҳамон ўланлар тўқиб, ўқимоқда ўлмас зот.

Қозоқ ўз даврониди ўтмишига дов солиб,

Асрининг қудрати-ю, ҳукмини юргизибди,

Қадим қора тупроқнинг теран қўнидан олиб,

Шу юксак чўққисига тилпа-тик турғизибди.

Ана у доим уйғоқ, манглайида ёруғлик,

Бургут кўзлари қарар парвоз кўзлаб осмонга.

Шоирона сиймо-ю, доҳиёна улғўлик,

Кўз узмай рози боқар чексиз Қозоғистонга.

Ана янги шаҳарлар, кентлар, мўл-кўл қишлоқлар,

Ана қорли чўққилар, саноксиз сурув, пода.

Ана сўнгсиз саҳролар, чаманзорлар, яйловлар,

Туш-тушга учишади кумуш қушлар ҳавода.

Ана кон, бўз тупроқлар очмоқда не хазина,

Қозоқ у армон қилмиш қозоқликка етмоқчи.

Билим қояларидан ошиб зинама-зина,

Табиат тилсимларин битталаб забт этмоқчи.

Қозоқнинг эртасига ишонади алп оқин,
Қозоқ йиғласа – йиғлаб, кулса – қаҳқаҳа урар.
Қозоғи ёруғ йўлда, коммунга асри яқин,
Қардошлар қаторидан қолмайди – аниқ кўрар.

Қор ёғар, жала қуяр ё довул солар ҳой-ҳой,
Аёзми, қайноқ ёзми ёки сулув, тўкин куз,
Ўз ўрнида, энг тўрида тик турар Обой – бобой,
Кўзларида гўёки акс этар ёруғ юлдуз.

Олатов чўққисига қўнгандай полвон бургут,

Олмаота ўртасида турибди у барҳаёт.

Гўё ҳамон элига сўзлар ҳикмат ва ўғит.

Ҳамон ўлан тўқиб, ўқимоқда ўлмас зот...

Машхур ўзбек шоири, қозоқ адабиётининг улкан дўсти Ғафур Ғулом қозоқ адабиёти ҳақида гапирар экан, бу адабиётнинг буюк Абай шеърларида мазмунли, серқирра ва серзавқлигини айтиб, Абай асарларидан илҳомланганлигини билдирган. Шунингдек, таниқли ўзбек шоирларидан Уйғун, Асқад Муҳтор, Қуддус Мухаммадий, Жуманиёз Жабборов, таниқли ёзувчи Носир Фозилов ва бошқалар ҳам Абай ижодидан баҳраманд бўлганликларини қайд этиб, унинг бир қанча шеър ва достонларини, насихатларини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилганлар.

Абайнинг ўлмас ўланлари, доно насихатлари фақат ўзбек шоир ва адибларигагина эмас, балки бутун ўзбек халқи учун ҳам ўз отасининг ўғит-насихатларидай мароқли туюлади. Абай асарларининг ўзбек китобхонлари орасида севиб ўқилиши ҳам ана шундан бўлса керак.

Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг ўлмас ижоди тўғрисида яқин ва узоқ хорижий мамлакатлардаги таниқли олимлар ва машхур адиблар томонидан ҳам қўллаб илмий мақолалар ёзилиб, ўз тилларида эълон қилинган. Масалан, Исломбодда чиқадиган газетада "Абай – қозоқларнинг руҳи" дебди. Француз олимлари Жоселен Перермен, Мариванн Перер эса "Абай инсониятнинг мутафаккири" деса, форс олими Али Асгар Ширдуст Абайни "Маданият ва цивилизациянинг архитектори" деб ҳисоблайди. Француз олимлари Альберт билан Мадлен Фишер "Абай ўқиш учун керак!" деб ёзибди.

Буюк британиялик олим Ҳазрат Мирза Тохир Аҳмад "Абай олами" номи мақоласида "Буюк санъаткор буюк санъаткор бўлиб қолаверади. У кексаликни ёзса ҳам, инсоннинг қувонч лаҳзаларини тасвирласа ҳам кечки куй-манишни ёзса ҳам ё бўлмаса тонгнинг заррин нурини ёзса ҳам, у ўз мақсадига етади. Бундан одамзод ажойиб тарзда таъсирланибгина қолмай, руҳий хотиржамлик топади. Бундай поэзияни, бундай санъатни йўққа чиқариб бўлмайди", – деб ҳайратланибди. Қандай ажойиб, қандай кўркам сўз! Француз олими Жорх Буйон: "Абай ўзгача, юртнинг кўпи англайвермайдиган буюк мутафаккир" – деб ёзибди. Француз олим Шанталь Лемерси Келкежет жаноб "Абай Қўнонбоев маърифатпарвар модернист", деб атабди. Бундай мисолларни қўллаб келтириш мумкин.

Жаҳоннинг 27 мамлакатадаги 100 га яқин муаллифнинг Абай ижоди ҳақидаги шундай мақолаларининг тўплами Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан вазирлигининг Фан комитети ва М.У.Авезов номи Адабиёт ва санъат институти томонидан 2016 йилда "Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции" номи билан китоб ҳолида чоп этилгани Абайнинг дунё миқёсидаги кенг ўрганилиб, тадқиқ

ва тарғиб этилиб келинаётган буюк сиймо эканлигидан далолатидир.

Мазкур тўпламга менинг ҳам 2015 йили Абай Қўнонбоев таваллудининг 170 йиллиги муносабати билан Халқаро Д.А.Қўнаев фондининг Ўзбекистон Республикасидаги бўлими ҳомийлигида чоп этилган "Абай олами" илмий-тадқиқот асарининг бир қисми рус тилига таржима қилиниб, мақола сифатида киритилганлиги менда мамнуният ҳиссини уйғотганлигини таъкидламоқчиман. Ана шу ва бошқа жиҳатлардан, айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 мартдаги "Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида"ги қароридан илҳомланиб қўлингиздаги ушбу илмий тадқиқот асаримни ёзиб тугатдим. Шунингдек, республикамизнинг "Шарқ юдузи" журнали ҳамда "Халқ сўзи", "Ўзбекистон адабиёти", "Адолат", "Миллий тикланиш", "Маънавият ва маърифат" каби қатор газеталарида Абай Қўнонбоевнинг ҳаёти ва ижоди-га бағишланган мақолаларим эълон қилинди. Ўзбекистон телекўрсатувлари ва радиоэшиттиришларида ҳам Абай ҳақидаги туркум суҳбатларим берилди. Республикаимизнинг "Ўзбекистон" радио каналида "Абай олами" деган деярли бир ярим соатлик радио китобим бир неча маротаба эфирга узатилди.

Хуллас, қозоқ адабиётининг юксалиш йўлидаги Абайнинг тарихий ўрни, даҳолиги, шоир меросининг маънавияти, бадиий олами, шакллантирган адабий мактаби, донишмандлик қиёфаси, мусиқий мероси, панд-насихатларининг фалсафий фикр-мақсади менинг илмий тадқиқот ҳамда ижодий ишимда ҳам ўрин олди. Бу эса ўзимга Абайни янада чуқурроқ англашимга, янгича билишимга, унга мустақиллик даври кўзи билан қайта қараб, баҳоли қудрат таҳлил қилиб, ўзбек китобхонларига тақдим этиш имконини берди.

ЭЪТИРОФ

Хозирги кунда Қозоғистонда бир неча шахар ва туманга, бир қанча овуллар билан кўрғонларга, кўлаб кўчалар ва истироҳат боғларига, театр ва кинотеатрларга, маданият уйлари ва кутубхоналарга, бир неча олий ўқув юртлари ва коллежларга, лицейлар ва кўлаб мактабларга Абай номи берилган. Абай номида тоғ чўққиси, музлик бор. Республикада Абай жамғармасы фаолият кўрсатади. У туғилиб ўсган Жидебай овули, Абай тумани ва Семей шахрида унинг адабий-мемориал музейлари ишлаб турибди. Қозоғистоннинг барча вилоятларида, бир қатор шахар, туман, овул ва кўрғонларида Абайга атаб кўлаб салобатли ҳайкал ва бюстлар ўрнатилган. У ҳақида кўлаб кинофильмлар ишланган, бадиий асарлар ва илмий тадқиқотлар ёзилган. Буюк шоирнинг ҳаёти ва ижод йўли у ҳақидаги махсус монографияларда тўлиқ баён этилган, кўп жилдлик йирик "Абайшунослик" номли илмийтадқиқот асарлари тўплами чоп этилган. 120 муаллифнинг 1631 мақоласидан иборат "Абай" энциклопедияси 100 минг нусхада нашр этилган. "Абай тилининг луғати" йирик илмий тадқиқот асари чоп қилинган. Қозоғистонда мунтазам равишда ойлик "Абай" адабий-бадиий журнали чиқади. Республика мактаблари, ўқув юртларида ва кутубхоналарда "Абай хоналари", Абай бурчаклари" ва "Абай экспозициялари" бўлиб, уларда "Абай ўқувлари" ўтказилиб туради. Машхур қозоқ классик ёзувчиси М.Авезовнинг бутун дунёга танилган тўрт жилдлик "Абай йўли" роман-эпопеяси буюк оқиннинг ҳаёт йўли ва ўлмас ижодига бағишланган. Абай сиймоси бошқа кўлаб адабий-бадиий санъат асарларининг вужудга келишига асос бўлган.

Республикада ҳам қозоқ халқининг буюк шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг адабий мероси юксак баҳоланиб, асарлари ўзбек тилида бир неча бор нашр этилган, унга муносиб иззат-икром кўрсатилиб, Тошкент шахрида унинг маҳабатли ҳайкали ўрнатилган ва йирик кўчаларидан бирига унинг номи берилган. Шунингдек, республикада кўп миқдорида мансуб аҳоли кўп яшайдиган ҳудудларида унинг номида кўрғонлар, қишлоқлар, кўчалар ва маданият ўчоғлари бор.

Абай асарлари мамлакатимизда ўзбек тилига таржима қилиниб, бир неча марта чоп этилган. Тошкент шахрида 1945 ва 1961 йилларда нашр этилган "Танланган асарлари"ни, 1970 йилда чиққан "Шеърлар ва поэмалар" тўпламини, 1974 йилда алоҳида китоб ҳолида босилган "Насихатлар" китоби шулар жумласидандир. Шунингдек, машхур қозоқ ёзувчиси М.Авезовнинг Абай ҳақида ёзган тўрт жилдан иборат "Абай йўли" роман-эпопеясининг 1951 – 1960 йилларда таржима қилиниб, ўзбек ўқувчиларига тақдим этилганлигини ҳам мамнуният билан айтиб ўтишимиз жоиз.

2015 йили буюк шоир ва мутафаккир Абай Қўнонбоев таваллудининг 170 йиллиги республикада миқёсда кенг нишонланди. Унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида "Абай олами" номли илмий тадқиқот асари, "Ёрқин юлдуз" деган танланган асарлари нашр этилди, оммавий ахборот воситаларида у ҳақида туркум мақолалар чоп этилди. Шунингдек, "Абай – қозоқ ва ўзбек халқининг ёруғ юлдузи" кинофильми суратга олинди. Жойларда эса Абай ижодига бағишланган фестиваллар, конференциялар, адабий учрашувлар ва мушоиралар ўтказилди.

Юртимизда Абай ижодига бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Айниқса, Республикада Президентининг 2018 йилининг 13 мартдаги "Буюк қозоқ шоири ва мутафакки-

ри Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида”ги қарори шоирнинг умуминсоний кадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук бадий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан кенгрок танишиш, чуқурроқ ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш имконини яратди.

Президентимизнинг ана шу қарори асосида Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида “Абай ва ўзбек адабиёти” номли доимий экспозиция ташкил этилди. Республикаимизнинг барча олий ва ўрта махсус, касб-хунар, умумий ўрта таълим муассасалари, ҳарбий қисмлар, меҳнат жамоалари ва маҳаллаларда шоир ва ёзувчилар, олимлар иштирокида учрашувлар, адабий кечалар бўлиб ўтмоқда. Ўқувчи ва талаба-ёшлар ўртасида “Абай асарларининг билимдони” иншолар кўрик-танлови ўтказилмоқда.

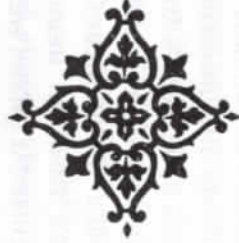
Мазкур қарорга мувофиқ буюк шоирнинг ўзбек тилидаги “Сайланма” асарлари тўплами ҳамда “Ўзбек ва қозоқ адабий алоқалари” номли адабий-таҳлилий мақолалар тўплами китоб ҳолида чоп этилди ва Абай таваллуд топан 10 август куни (2018 й.) Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасида кенг китобхонлар иштирокида уларнинг тақдими ўтказилди. “Ўзбекфильм” киностудиясида Абай ҳақида “Абай сўзи” деб номланган хужжатли фильм суратга олиниб, унинг тақдими кенг жамоатчилик иштирокида ўтказилди. Шунингдек, республикаимизнинг барча ахборот воситаларида Абай Қўнонбоев ҳаёти ва ижоди ҳақида туркум кўрсатув ва эшиттиришлар, мақолалар бериб борилмоқда. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси телеканалларида эса Абайнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида яратилган бадий ва хужжатли фильмлар намойиш этилмоқда.

Буларнинг барчаси буюк шоир ва мутафаккир Абай Қўнонбоевга бўлган ҳурмат ва эҳтиром бўлиши билан бир-

га қардош ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги қадимдан келаётган абадий дўстлик ва ишончли ҳамкорликнинг янада ривожланиб бораётганлигининг, республикаимизнинг ён қўшниси бўлган Қозоғистон билан адабий-маданий ҳамда ижтимоий-иқтисодий алоқаларнинг тобора ўсиб, тараққий этаётганлигининг ёрқин кўринишидир.

Буюк Абайга яқинлашиш, унинг бой ва ўлмас ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича яратиб берган шундай улкан имкониятлар учун мухтарам Президентимизга минг бора ўзимнинг ташаккуримни изҳор этган ҳолда, унинг мазкур тарихий қарорига жавобан, азиз ўзбек китобхонларига, жонажон Ватанимизнинг порлоқ келажаги бўлган ёш авлодига қуйидаги шеърй сатрларим орқали мурожаат қилмоқчиман:

Асл сўзни изласанг,
Абайни ўқи, дилга туг,
Одамликни кўзласанг,
Насихатин доим уқ!



IV. ДҮСТЛИК САФАРИ

ШАРҚҚА – АБАЙ ЭЛИГА ТАШРИФ

Дўстликнинг улуғ тушунча эканлиги маълум. У одамларни бир-бирига яқинлаштириш билан бирга уларнинг ҳаёт ҳақидаги тафаккурини, дунёқарашини, хулқ-атворини бир йўналишда учраштиради. Дўстлар биргаликда сафарга чиққанда синалади. Уларнинг қарашлари мослашиб, ўзаро яқин дўстона муносабатлар шаклланади.

Худди шу каби менинг Умрзоқ ака билан қарийб 40 йилдан буён ораимиздаги яқин ака-укалик муносабатларимиз қалинлашиб, ўзаро ўй-фикларимиз бир жойдан чиқиб, бир-биримизга бўлган ҳурмат ва эҳтиромимиз ярашиб, тез-тез учрашиб, дийдорлашиб турамиз. Бундай учрашувлар баъзан Тошкентда ўтса, баъзан Еттисойда, баъзан эса Чимкентда, Олмаотада, Остонада ҳам бўлиб туради. Биз ҳар йили дам олиш уйлари ва сиҳаттоҳларга бирга бориб дам олиб қайтишга ҳаракат қиламиз. Баъзан Қозоғистоннинг турли ўлкаларига сафарга ҳам чиқиб турамиз.

Биз Умрзоқ оға билан иккимиз кадрдон ўзбек юртида ўсдик-улғайдик, талай-талай лавозимли хизматларнинг "қулоғини" ушладик, обрў-мартабалардан ҳам канда бўлмадик. Мен ўзим шу қутлуғ элда туғилдим, ўқидим, вояга етиб, республикаимизнинг энг юқори маҳкамаларидаги масъул лавозимларда сидқидилдан меҳнат қилдим. Умрзоқ оға ҳам Жиззах вилоятининг Мирзачўл туманида раҳбарлик вазифаларида астойдил хизмат қилиб катта обрў билан меҳнат нафақасига чиққан. Унинг кўп йиллик самарали ва ҳалол меҳнати юқори баҳоланиб, Ўзбекистон Республикасининг "Дўстлик" ордени билан тақдирланган. Мен ҳам

"Ҳурмат белгиси" ордени, "Шуҳрат" медали ва бошқа шу каби мукофотларга сазовор бўлганман. Биз республикадаги қозоқ миллати вакиллари бўлсак ҳам, бизни шу туғилиб ўсган она ватанимиз – ўзбек юрти четлатгани йўқ, балки ўз боласидай ардоқлади, зиммамиздаги фарзандлик бурчларимизни ўташимизга кенг имкониятлар яратиб берди. Биз бунга шукроналар айтамиз.

Бироқ ота-боболаримизнинг қутлуғ макони бўлган, ҳосиятли туПРОҚ, қозоқ эли бизга ота юрт сифатида ҳамиша қалбларимизнинг тўрида турди. Ота-боболаримиз макон этган бу элга борганимизда, бизни кучоқ очиб кутиб олиб меҳмондўстлиги билан танти этади. Шунинг учун ҳам биздаги ота юртга деган иштиёқ яна Қозоғистон бўйлаб сафарга чорламоқда. Биз навбатдаги сафаримизни кўпдан бери орзу қилган Қозоғистоннинг шарқий ўлкасига, Олтой тоғлари сари, буюк Абай қадамжоларига қилишга ният қилдик.

Шундай қилиб, 2012 йилнинг июль-август ойларида Шарқий Қозоғистон вилоятининг ҳосиятли Абай элига – буюк шоир туғилиб яшаб ўтган муқаддас маконга саёҳат қилишга ҳозирлана бошладик. Сафар давомида мен аввалдан дўстлик ва қардошлик муносабатда бўлган ажойиб инсон, Шарқий Қозоғистон вилоятининг ҳокими Бердибек Машбек ўғли Сапарбоев билан учрашиб суҳбатлашишни ҳам мақсад қилиб қўйдик.

Биз сафаримизни аввал бутун турк оламининг маънавий пойтахти ҳисобланган муқаддас Туркистон шаҳридаги буюк аллома Аҳмад Яссавий ҳазратларининг мақбарасини зиёрат қилишдан бошлашни лозим деб топдик. Шуэзгу мақсадимизни амалга ошириш учун биз 17 июль куни Тошкентдан Туркистон шаҳрига қараб йўлга чикдик.

Бизга шаҳардаги азим мақбара чор-атрофидаги ободончилик ишлари, зиёратчилар ва саёҳатчилар учун яратилган қулайликлар ва шарт-шароитлар бизга ўзгача бир шуқуқ бағишлади. Олдимизда соҳибқирон Амир Темир бобомиз

қурдирган алп мақбара савлат тўкиб турарди. Бу муқаддас мақбара ичида сокинлик ва улуғворлик ҳукм сурарди. Бундай ҳаяжонли кезларда беихтиёр кўнглимдан шундай шеърый сатрлар сизилиб чиқа бошлади.

*Туркистон! Ота юртим, таъзимдаман,
Маккадан сўнг муқаддас, азимдасан.
Тарихинг минг-минг йиллар, буюқдирсан,
Ҳамиша қалблардасан, азиздирсан.*

*Туркистон қадрли ислом оламида,
Ўзбек-қозоқ халқлари ардоғида.
Икки эл тарихи, шажараси бир,
Куйланар дутор-дўмбира торларида.*

*Бу ердан не-не даҳо, хонлар ўтган,
Турон юртин улуғлаб, жонлар ўтган.
Форобий, Яссавий, Қозибек билар,
Шарқнинг шон-шухратин тараннум этган.*

*Вилоят маркази аталдинг энди,
Равнақ топ, яшнайвер, давронинг келди.
Тарихий ҳақиқат юзага чиқиб,
Азалий орзулар ижобат бўлди.*

*Туркистон! Инсон йўқ сени сийламаган,
Сен ҳақингда шоир борми куйламаган.
Пиру аллома Аҳмад Яссавийни,
Адиб борми чин дилдан сўйламаган.*

*Туркистоним, ўзинг руҳий оламсан,
Сен маънавий пойтахтим – остонамсан.
Шарқ зиёсисан, маънавий куч оламсан,
Фарзандингман, қалбдаги шукронамсан.*

Шу кунларда Туркистон шахрига вилоят маркази мақоми берилиб, Жанубий Қозғистон вилоятининг номи ҳам бундан кейин Туркистон номи билан аталиши Туркистон шахрининг янада юксалиши ва ҳар томонлама ривожланиб, гуллаб-яшнашига кенг йўл очиб берилди.

Зиёратдан сўнг кўнгилларимиз яйраб, аввал Жанубий Қозғистон вилоятининг маркази бўлган, эндиликда республикага бўйсунувчи катта алоҳида шахар мақоми берилган Чимкент шахрига келдик. Чимкент шахрининг ҳам кейинги йилларда кенгайиб, янги-янги микрорайонлар, истироҳат боғлари, хиёбонлар қурилиб, ободонлашиб, ҳар томонлама гуркираб ривожланиб бораётганини кўриб кўзимиз кувонди. Шаҳарда кўплаб янгидан-янги ҳашаматли бинолар, ижтимоий, маданий-маърифий объектлар ҳамда кўп қаватли шинам уйлар қурилиб фойдаланишга топширилганлигининг гувоҳи бўлдик. Шаҳар аҳолисининг сони бир миллиондан ошиб, республикада Олмаота ва Нур-Султон шаҳарлардан кейинги – учинчи мегаполисга айланганлиги, шахарликлар учун яратилаётган қулайликлар Чимкентнинг чиройини янада ошириб юборгандек. Айниқса, бу ерда ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий номи берилган янги истироҳат боғи очилиб, унда шахар аҳолисининг маданий ҳордиқ чиқаришлари учун барча қулайликлар муҳайё этилганлиги бизда катта таассурот қолдирди.

Шаҳар аҳолисининг деярли учдан бирини ўзбек миллати вакиллари ташкил этар экан. Улар азалдан бу ерда қозоқ қардошлари билан тинч-тотув яшаб, умргузаронлик қилиб келишади. Яқинда шахар ҳудудига кўшиб олинган Сайрам шаҳарчасининг асосий аҳолиси ўзбеклар ҳисобланади. Бу ер – ҳар икки республика учун ҳам ўнлаб атоқли олиму фузалоларни, таниқли шоиру ёзувчиларни, машҳур санъат ва маданият намояндаларини етказиб берган хосиятли макон.

Сайрамда Ўзбек драма театри фаолият кўрсатади, Ўзбек тилида бир неча журнал ва газеталар чиқарилади (жами Қозоғистонда Ўзбек тилида 9 та газета ва журнал чоп этилади). Шунингдек, телекўрсатув ва радио эшиттиришлар мавжуд. Улар учун барча шарт-шароитлар яратилган.

Шаҳарда Қозоғистон Ўзбек этномаданият бирлашмасининг "Дўстлик" ҳамжамияти мавжуд бўлиб, унга таниқли жамоат арбоби Икромжон Ҳошимжонов раҳбарлик қилади. Биз ҳамжамият иши билан танишиб, ўтказган мароқли суҳбатимиздан ниҳоятда қониқдик. Хуллас, биз бу ерда оға-инидек яшаётган ўзбек ва қозоқ халқларининг аҳил-иноқлигини ва ўзаро ҳамкорлигини кўриб миллатларимиз орасидаги яқин қардошлик ва дўстлик алоқаларининг бардавомлигига, ҳамкорликдаги ишларининг самарадорлигига, икки қардош халқ бахт-саодатининг порлоқлигига тўла ишонч ҳосил қилдик. Шундан кўнглимда шундай ўй тўйдим:

Қозоғистоннинг яшнаган бу аймоғи,
Унда жамдур ҳар соҳанинг тармоғи.
Қозоқ-ўзбек халқлари бирга яшар,
Дўстлигининг бузилмаган қаймоғи.

Меҳр-муҳаббатлари ипсиз боғланган,
Эзгуликлар қалбларига жойланган.
Муқаддас ери, бунёдкор халқининг,
Шон-шухрати кўнглиларда тўйланган.

Тарихингни асрлардан сўрайман,
Ҳам қадимсан, ҳам навқирон шаҳарсан.
Ҳашаматли, чиройлисан, гўзалсан,
Кўркинг билан барчамизга ёқарсан.

Равнақ топиб, гуллайвергин ҳар замон,
Йўлим тушса шошлaman сен томон.
Қариндош-дўст топдим сенинг бағрингда,
Қалбимизда қоладурсан сен ҳамон.

Шу куни кечкурун биз хуш кайфиятда "Чимкент – Олмаота" тезюрар поездига ўтириб, машхур Олатоғ ёнбағридаги гўзал Олмаота шаҳрига қараб йўл олдик.

"Олмаота-2" темир йўл вокзалида бизни Халқаро Д.А.Қўнаев жамғармасининг вице-президенти, дўст-укамиз Қаршибой Абдузахат ўғли кутиб олди. У келганимиздан қувониб: "Акалар, келганларингиз жуда яхши бўлди-да, эртага қозоқ халқининг сеvimли ва асл фарзанди, атоқли давлат ва жамоат арбоби, Шўролар иттифоқи даврида чорак асрдан ортқ вақт Қозоғистон Республикасининг биринчи раҳбари бўлган Динмуҳаммад Аҳмедович Қўнаев таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан унинг ўй ва давлат-музейи очилади. Мен шу тадбирларни ташкил этишда масъуллардан бириман. Сизлар ҳам қатнашиб кадрли меҳмонимиз бўлинглар", – деб бизга илтифот кўрсатди. Биз бажонидил рози бўлдик. Эртаси куни у бизни Д.А.Қўнаев номидаги Халқаро жамғарманинг Бош директори Жанна Асанбай қизи билан таништирди. Жанна синглимиз ўта маданиятли, очиқкўнгли, камтарин ва тарихимиз билан миллий қадриятларимизни етук биладиган олийжаноб аёл экан. У билан самиймий руҳда бўлиб ўтган мазмунли суҳбатимиздан сўнг биз Д.А.Қўнаевнинг давлат музейининг очилиш маросимида қатнашдик ва унинг уй-музейида ҳам бўлиб, ундаги экспонатлар ва уй жиҳозлари билан яқиндан танишдик.

Бизни Динмуҳаммад Аҳмедовичнинг ўта камтарона ҳаёт кечирганини, уй жиҳозларининг ва уй-рўзгор буюмларининг оддийлиги ва аҳамиятлилиги хайрон қолдирди. Уйда ҳеч бир ортиқчалик йўқ. Бир хона турли мавзудаги китобларга тўла. Динмуҳаммад отанинг 45 йилча республиканинг

юқори раҳбарлик лавозимларида, шундан 25 йили республиканинг биринчи раҳбари бўлиб ишлаганлигидан яхши хабардормиз. Ана шундай узоқ йиллар қозоқ халқининг раҳнамоси бўлган ажойиб инсоннинг турмуш тирикчилиги, маданий ва маънавий савияси, чин инсоний фазилатлари билан яшаган камтарона ҳаёти ҳозирги раҳбарлик лавозимидаги баъзи катта-кичик амалдорларга намуна ва ибрат бўлса қани эди. Биз музейдан олган яхши таассуротларимизни эсдалик-хотира китобига ёзиб қолдирдик.

Олмаота деганда энг аввало, алп Олатоғнинг маҳобатлилиги билан гўзаллиги кўз олдингизда намоён бўлади. У ёнбағрида жойлашган қадимий ва навқирон шаҳарга ўзгача кўрк ва салобат бағишлаб турибди. Бу жойга келган сайин, айниқса, тоғ орасидаги юксакликда жойлашган Медеу ва Чимбулоқ спорт-туризм мажмуасида бўлганда Олатоғнинг келбати билан улғворлигига ҳайратланмай қололмайсан. Бундай ажойиб манзарадан илҳомланган кўнглимда соғинч ва ошиқлик ҳис-туйғулари уйғониб, қалбимдан беихтиёр куйидаги шеърий мисралар куйила бошлади:

Олатоғ тоғларин кўрмаслик армон,
Соф ҳаво танамга беради дармон.
Ёнингга ошиқдим, мана дўстлар-ла,
Юракда зўр соғинч, қошингдадурман.

Сўқмоқлар буралар илон изидай,
Булбуллар сайраши ошиқ сўзидай.
Мараллар мўралар тоғнинг қизидай,
Олатоғ, кўркингга маҳлиёдурман.

Сенсан, оналар бешигин тевратган,
Сенсан, шоирларни талай жирлатган.
Сенсан, қўшиқчини тинмай сайратган,
Менинг ҳам илҳомим жўшиб қайнаган.

Олатоғим, улғворсан, биламан,
Кучоғимга сизмай турар кўламинг.
Қумсаб сени ўзбек элидан келаман,
Интиқлигим яшира олмай тураман.

Кўнглини яшнатар тоғлар ораси,
Олатоғ – улғум, тоғлар сараси.
Ёнингга чақирди дўстлар бариси,
Шу боис юракдан тошиб куйлайман.

Ҳақиқатан ҳам талай йиллардан бери бормаганимгами, Олмаота менга илгаригидан ҳам чирой очиб, янада кўркамлашиб кетгандай кўринди. Янгидан фойдаланишга топширилган метро, гўзал хиёбонлар, хашаматли бинолар, кенг шох кўчалар, фонтанлар, тоғ ёнбағри бўйлаб чўзилган кўм-кўк арчазору боғ-роғлар одамни беихтиёр ўзига маҳлиё этади. Бу маҳлиёлик куйидаги шеърий мисраларни ёзишга ундади:

Шаҳар бўйлаб дўстлар-ла сайр айлайман,
Жамолингга завқланиб қарайман,
Таассуротлар таъсирида яйрайман,
Мафтунингман, сулув шаҳар Олмаота!

"Кўктепа"нинг кўркига лол қоламан,
"Медеу"ни томоша қиб шод бўламан.
"Чимбулоқ"да мириқиб дам оламан,
Табиати гўзал шаҳар Олмаота!

Олатоғнинг бошида қор туради,
Ёнбағрига кўклам келиб, ёз қолади.
"Апорт" олма ғарқ пишиб, куз бўлади,
Об-ҳавоси қулай шаҳар Олмаота!

Ҳашаматли иморатлар кўп бунда,
Боғу роғлар, ҳиёбонлар мўл унда.
Гўлзорларнинг чиройлиси ҳам шунда,
Тоғ бағрида кўкам шахар Олмаота!

Аҳолиси кўнгли очиқ, март экан,
Дўстни сийлаш улар учун шарт экан.
Меҳмон келса, кўнгиллари шод экан,
Кўп миллатли, дўстлик шахри Олмаота!

Биз гўзал Олмаотани уч кун обдон айланиб, диққатга сазовор жойларини томоша қилиб, бир қанча дўст-биродарлар, шоир ва ёзувчилар, санъат аҳли билан учрашиб, дилдан суҳбатлар қуриб, Шарқ сафарига отланиш тараддудига тушдик.

Йўлга чиқиш олдидан биз Шарқий Қозоғистон вилояти ҳокимлиги билан хабарлашдик. Вилоят ҳокими Бердибек Сапарбоевнинг иш сафари билан Жанубий Корея Республикасига кетганлигини билдик. Шундай бўлса ҳам, ҳокимлик мулозимларидан унга саломимизни етказиб, бораётганимиздан хабардор этиб қўйишларини сўраб, 22 июль куни Шарқий Қозоғистон вилоятининг пойтахти Ўскеман шахри "қайдасан" деб сафаримизни бошладик.

Ажойиб қозоқ халқининг кўнгли қандай кенг бўлса, ери ҳам шунчалик бепоён, чексиздир. Биз Олмаота шахридан чиққач, Олмаота вилоятининг маркази Толдиқўрғон шахри орқали тоғ ёнбағирлаб борар эканмиз, кўз ўнгимизда Етисув ўлкасининг гўзал табииоти – қалин ўрмонлари, мовий кўллари, тоғли даралардаги ям-яшил ўтлоқлари, уларда ўтлаб юрган пода-пода қўй-қўзилару уюр-уюр йилқилар кўз олдимизда намоён бўларди. Бундай жаннатмакон ўлканинг гўзал табииотига маҳлиё бўлган ошуфта кўнгилдан шеър мисралари тўкила бошлади:

Бир ўлка бор, номи Еттисув,
Халқи эзгу, қизлари сулув.
Оламоғи ўраб туради,
Кийиклари жавлон уради.
Тоғ ёнбағри арчазор, ўрмон,
Боғда гуллар очилар чаман.
Хар тонг қуёш тоғ ортидан мўралаб,
Аста чиқар, булутларни оралаб.
Бепоёндур кўм-кўк яйлови.
Чўпонларнинг ўчмас олови.
Ишлаб тинмас деҳқон, боғбони,
Шоирларнинг жўшар илҳами.
Алла айтса, кунда аёли,
Бўлинади қушлар хаёли.
Қўшиқчиси куйласа дилдан,
Танбех олар бубуллар гулдан.
Барин кўриб хавасинг ортар,
Бери кел, деб ўзига тортар.
Бор шундай ўлка Қозоғистонда,
Одамлари яшар гулистонда.
Уни кўриш ҳар ким армони,
У элининг жаннатмакони.

Шу тариха тезюрар поездимиз тўхтовсиз бир кеча-кундуз йўл юриб, кеч кира бошлаганда, Ўскеман шахрига етиб келди. Кекса Иртиш дарёсининг соҳиллари бўйлаб жойлашган шахар оқшони бизни беихтиёр ўз бағрига тортиди. Табиатининг гўзаллиги билан уйғунлашиб кетган шахар ўзининг кўрки ва озодаллиги билан бизни ўзига бирдан жалб қилди. Кеч бўлиб қолганлиги сабабли тўғри бориб дарё қирғоғига яқин бўлган меҳмонхонага жойлашдик.

Эртаси енгил нонуштадан сўнг иккимиз шахарнинг дарё соҳили билан туташиб бўлган жойларини айландик. Шу ўринда вилоят ҳокими Б.Сапарбоевга оғалик илтифо-

тимизни билдириб ўтишнинг ортиқчалиги бўлмаса керак деб ўйлайман. У ўзи чет эл сафарига бўлса ҳам, бизнинг боришимиздан хабар топиб, ҳокимлик мулозимларига "Қадри кўноқларимиз келаётган экан, мен ўзим бўлмасам ҳам, яхши кутиб олиб, келгунимча тегишли шароитлар яратиб беринглар", деб топшириқ берган бўлса керак, шахар ҳокими Серик Таукебаев бизни хузурига боришимиз билан очик чехра ила қабул қилди. Бўлиб ўтган санимий мулоқатдан сўнг бизни "оёқ-қўлимизни ерга тек кизмай" ҳозирлаб қўйилган махсус меҳмонхонага жойлаштирди ва алоҳида хизмат автоулови ажратиб, шахар маданият бўлимининг бошлиғи ҳамроҳлигида шахарни обдон томоша қилдирди.

Биз, аввало, вилоят ҳокими Б.Сапарбоевнинг ташаббуси билан қурилиб ишга туширилган миллатлар дўстлигининг ўзгача муҳим жиҳатлари жамлаштирилган Иртиш дарёсининг ўнг соҳилидаги "Этнопарк"ни, сўнг дарё порти ва шахардаги яна бошқа кўплаб эътиборга лойиқ ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий масканлар билан танишдик. Мени айниқса, шахарнинг қоқ ўртасидан кесиб ўтган, шахарнинг кўркига кўрк қўшиб, унга "олтин камардай" ярашиб, жўшиб оқаётган Иртиш дарёси тўлқинлантириб ҳам, илҳомлантириб ҳам юборди:

*Кекса Иртиш чайқалиб оқар,
Кўриниши кўнгилга ёқар.
Тўлқинлари, кучли эпкини,
Қирғоқларин эркин сийпалар.*

*Хаёлларим сувда оқади,
Ҳисларимни сувга тўқади.
Сувнинг шодон жилваланиши,
Қандай кўркам, дилга ёқади.*

*Иртиш оқар олға интилиб,
Сув омбори, кўлни тўлдириб.
Далаларга бериб нур-ҳаёт,
Шимолга ҳам етар ортилиб.*

*У ярашар Шарқнинг элига,
Олтин камар бўлиб белига.
Мўл суви-ла ризқ беради,
Қозоғимнинг сайхон ерига.*

Шахардаги кўркам иморатлар шу Иртиш қирғоқларига бориб тақалади. Айниқса, бизни автоулов ҳайдовчилари билан пиёдаларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишлари йўл қоидаларига қаттиқ риоя қилишлари, умуман, шахар кўчаларидаги тартиб ва интизомнинг кучлилиги жуда қизиқтирди.

Бизни салажаблантиргани, шахараҳолисининг кўпчилиги рус тилида сўзлашар экан. Маҳаллий қозоқлар: "Кечаги шўролар даврида шахар аҳолисининг бор-йўғи олти фоизи қозоқ миллатига мансуб эди. Мана бугун мустақиллигимиз шарофати билан улушимиз 30 фоизга етиб қолди, шунга ҳам шукур", дейишди. Ҳақиқатан ҳам шахар бўйлаб саёҳатимиз давомида баъзан ўзингни "Россиянинг бир шахрида юрган-дек" ўйлаб ҳам қолар экансан. Бироқ вилоят кўламида, хусусан, шу Ўскемен шахрида Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А.Назарбоевнинг "Нурли кўч" дастури доирасида самарали ишлар амалга оширилаётганлигини билиб, кўнглимиз тўлгандай бўлди. Шунга кўра Хитой ва Монголия, шунингдек, Марказий Осиё мамлакатларидан ота юртига кўчиб келаётган қозоқ миллатига мансуб оилаларнинг бир қисмини шу ўлгага жойлаштириш бўйича тадбири чоралар кўрилаётган экан. Бу кўркам ва табиий бойликларга бой ўлкада миллий аҳолини кўпайтиришнинг долзарблигидан бўлса керак.

Ўскемен шахри конга бой, уни Олтойнинг юрагига ўхшатса бўлади. Тоғ орасидан оқиб чиққан Иртиш бо-ра-бора ювошлашиб Ғарбий Сибирь кенглигига қарай оқиб боради. Агар шахар тарихига назар ташласак, Улби ўзанининг Иртишга қуйиладиган шу жойида 1720 йили ўша даврдаги Рус подшоши Пётр I нинг буйруғи билан Ўскемен кўрғони қурилган экан. 1804 йилга келиб унга шахар мақоми берилган. 1939 йилга келиб эса шахар вилоят марказига айлантирилган. Ўскемен шахрини йirik индустрия ва ишлаб чиқариш ўчоғи деса бўлади. Бунда-ги Улби металлургия заводи, титан-магний комбинати, конденсатор, кон машиналарини ясаш заводлари, яна бошқа кўплаб корхоналар сўзимиз далилидир. Космос билан медицина соҳасига ўта зарур бўлган "Аср метали" аталган бериллининг ҳам Ўскемен металлургия заво-дидан олинар экан. Бугунги кунда Ўскеменнинг довуғи илгаригидан ҳам юқорилаб кетган. Чунки у рангли ва қимматбаҳо металлари билангина эмас, илм-билим, маданияти, гўзал табиати билан ҳам жаҳонга танилиб бормоқда. Ўскемен Давлат университети билан Техника университети юқори билимли мутахассис кадрлар тай-ёрлаш билан бирга оламдаги қирқдан ортиқ эллар билан илм соҳасида мустақкам алоқалар ўрнатган. Шунингдек, бу ердаги Гуманитар институти билан Қонун академия-си, кўплаб коллежлар билан лицейларда кўплаб малака-ли мутахассислар тайёрланмоқда. Бир афсусланадиган ҳолат – шахардаги мавжуд 45 та ўрта мактабнинг фақат 6 тасидагина соф қозоқ тилида таълим берар экан, 15 таси аралаш (демак, булар ҳам рус тилида) мактаблардир. Айни пайтда мактабларни қозоқ тилига ўтказиш тизими секин-асталик билан бўлса ҳам амалга оширилаётганлиги бизни анча қувонтирди.

Йўл бошловчимиз бўлган шахар маданият бўлимининг мудири Азамат Марат ўғли деган укамиз ўлканинг тарихи билан маҳаллий шарт-шароитни яхши билганлигидан, бизга тўлиқ ва қониқарли маълумотларни бериб борди. У ўлкада умумий узунлиги 10 минг чақиримга чўзиладиган 800 дан ошиқ ўзанларнинг борлиги, уларнинг ўзгачаликлари би-лан ўзига хос томонларини батафсил тушунтириб берди. Шаҳарнинг атрофида қалин ўрмонлар, ўзан-кўллар ҳам кўп. Талай ривоятларга асос бўлган Зайсан, жумбоғи кўп Марқакўл, суви шифоли Олакўл, уларда урчитиладиган кўксеркалар билан сазанлар, шортанлар ҳақида, қарағайли ўрмонларни макон этган буғилар билан кийиклар ва айиклар тўғрисида ҳам гапириб берди.

Ўскемен кейинги йилларда ўзининг "Шкода", "Нива" син-гари енгил автомашиналари, насос ва бошқа турмушга керакли электроника товарлари, сифатли гўшт, сут, тухум маҳсулотлари билан ҳам машхур бўлиб келмоқда. Биноба-рин қўйни қут-баракали бўлган ўлканинг энг асосий бой-лиги – бунёдкор одамлари. Бунга Шарқий Қозоғистоннинг Семей юртига борганда яна бир бор икror бўлдик. Бу буюк шоирлар Абай билан Шокаримнинг, машхур ёзувчи Мухтор Авезов дунёга келган хосиятли ўлкадир.

Азамат инимизнинг йўлбошловчилигида биз минган янги қора "Жип" автоуловни эрта тонгдан Ўскемен шах-ридан чиқиб шимолий-ғарбга қараб, Иртиш дарёси оқими йўналишдаги катта равон йўлда қушдай учиб борарди. Йўналишимиз – Семей шахри. Ўскемен билан унинг ораси-даги масофа 200 километрни ташкил этар экан.

Бир пайтлари вилоят маркази бўлган Семейда бизни шахар ҳокими ўринбосари, маданият бўлимининг мудири, яна бир гуруҳ шоир ва ёзувчилар қарши олишди. Биз улар билан бафуржа суҳбатлашиб олганимиздан кейин шахар марказидаги салобатли Абай ҳайкали пойига гул қўйдик.

Сўнг Абай Кўнонбоевнинг Республика давлат тарихий-маданий ва адабий музейи билан батафсил танишдик. Бир пайтлари буюк шоир таълим олган Аҳмет Риза мадрасаси бўлган, ҳозирда "Алаш арислари" (қозоқнинг илғор зиёлилари маъносиди) музейини, Абай китоб олиб ўқиган Гоголь номидаги кутубхонани, Семей худудий ўлкашунослик музейини бориб кўрдик. Шундан кейин шахар марказидан оқиб ўтадиган Иртиш дарёси устига 2002 йили қурилган "Аср кўприги" номи билан Халқаро Гиннес китобида кирган ҳашаматли кўприкни, дунёда тўртинчи ўринда турган Семей атом полигонининг ёпилишига бағишланган "Ўлимдан кучлироқ" деб номланган улкан мемориал ёдгорликни, Шокарим ва Мухтор Аvezов номидаги олий ўқув юртини ҳамда бошқа шахарнинг диққатга сазовор жойларини кўни бўйи айланиб томоша қилдик. Кечкурун "Семей" меҳмонхонасида мириқиб дам олдик.

Биз эртаси куни барвақт уйғониб буюк Абай туғилган макон – Абай туманига қараб йўлга чиқдик. Туман маркази бўлган Қоровул шахарчаси билан Семей шахри оралиғидаги масофа 180 километр экан. Икки орада қозоқ халқининг ўтмишдаги ҳаёти ҳақида сир очадиган тарихий-маданий ёдгорликларнинг жуда кўплиги кишини ҳаёлга чўмдиради. Абай эли XX асрнинг машхур ёзувчиси, тўрт жилдли "Абай йўли" роман-эпопеясининг муаллифи Мухтар Умархон ўғли Аvezовнинг киндик қони томган ери – Бўрли овулидан бошланади. Бу жойда М.Аvezовнинг уй-музейи бор.

Шу жойда бизни кутиб олган Абай тумани маданият бўлимининг мудир, Абай адабий меросининг тадқиқотчиларидан бири бўлган, абайшунос олим, шоир Асет Медеухан ўғли ҳамроҳлигида Абай юрти билан танишишни бошладик. А.Медеўхон ўғли Абай ҳаёти ва ижодий меросининг билимдони бўлиб, бизга йўлда кўрган барча ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойлар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб борди.

Ҳа, қозоқ халқининг уч буюк алломаси – Абай, Мухтор ва Шокаримни (Абайнинг акасининг ўғли, таниқли қозоқ шоири) етказиб берган бу хосиятли ўлканинг халқ орасида "Улуғлар макони" деб аталиши бежиз эмас экан. Биз ана шу ўлка бўйлаб сафаримизни бошлар эканмиз, Семей – Қоровул автоўйлининг ўнг тарафида улуғлар маконининг бешиги бўлган Қасқабулоқ овули кўринди. Бу овулда 1845 йилнинг 10 августиди Абай Кўнонбоев дунёга келган. Бу тарихий жойга 2004 йили қора габро тошига шоир исми ёзилиб, ёдгорлик белги ўрнатилган.

Шу катта йўлнинг ўнг тарафида Эрали ёзиғи деб аталадиган кенг дара бор. Унда Абайнинг бир пайтлар элга бош бўлган бобоколони Кенгирбой бийнинг бел боласи Эрали бобонинг қабри ботар кўннинг, отар тонгнинг шуъласи билан чоғишиб олисдан кўриниб турибди.

Кейинги манзил Аччиқсув ўзанининг бериғи юзида жойлашган Чубартепа деб аталади. Бу тепаликка бир вақтлар ошиқ-маъшук бўлган Енглик билан Кебек дафн этилган бўлиб, унга "Мухаббат мазори" деган катта ёдгорлик ўрнатилган. Бир-бирларига етиша олмаган бу ёш ошиқларнинг ҳаёти Мухтор Аvezовнинг машхур "Енглик ва Кебек" драмасига, кейинчалик қозоқ операсига мавзу бўлган.

Аччиқсув ўзани устига қурилган кўприкдан ўтишимиз билан олдиндаги Орқалиқ кенлигида жойлашган Абайнинг отаси Кўнонбойнинг макони бўлган Оқчўқи овули бирдан кўзга ташланади. Борар бўлсангиз, йўлдан ўнг томонга бурилиб 20 чақиримдай жойда Кўнонбойдек авлиё инсоннинг ўзи ва авлоди дафн этилган катта қабристон бор. Қабристоннинг энг тўрида Кўнонбойнинг қабри турибди. Бу жойга Абайнинг ўғиллари Абдурахмон ва Мағавия, келини Мағрипа дафн қилинган. Шунингдек, бу жойда Абайнинг укаси Какитой ва бошқа авлодлари билан Мухтор Аvezовнинг отаси Авазхўжанинг қабрлари бор.

Кейин қайтиб яна катта йўлга чиққач, Орқалиқ ўзанидан ўтгандан сўнг Архат, Ўрданинг қоя тошли, чиройли қатланган кўкимтир тусли тоғлари олдиндан ярқ этиб кўринади. Тез келаётган машинамиз Архат ва Ўрда тоғлари томонга буриладиган чоррахага келганда, ўнг тарафда Уйтош ўнгири кўз олдимизда намоён бўлди. Табиати кўркам, кўм-кўк майсалар қоплаган, жилдираган зилол булоқлари, текис ва қиррали қоя тошлари кишини ўзига жалб қилади. Бу жойда бир вақтлар ўша ошиқлар – Енглик билан Кебек вақтинча яширинишган экан. Бироқ уларнинг кетидан қувган босқинчилар қидириб топиб, иккисини ҳам отнинг думига бойлаб, тортириб ҳалок қилишгани улар ҳақидаги фожиявий қиссада баён қилинган. Кейинги пайтлари бу табиати гўзал манзилда кўплаб маданий тадбирлар, очик саҳна кўринишлари ва концертлар уюштирилиб, ўлкага ташриф буюрган меҳмонларни хушнуд этишган.

Қозоқ халқи тарихида Мамай ботирнинг номи олтин ҳарфларлар билан ёзилган. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ туман аҳолиси Абай мансуб бўлган Тўбикти элини Сирдарё бўйидан бошлаб олиб келган машхур Мамай ботирдек бобосига бағишлаб Манғишлоқнинг оқ тошидан гумбазли мақбара ўрнатган. Шу Ўрда тоғи ёнбағридаги ихчам овулдаги мактаб шу ботир бобо номи билан аталади. Шунингдек, бу жойда ботир Мамайнинг ёрдамчиси бўлган Тўхтамиш ботирнинг ҳам оқ тошдан қурилган гумбазли мазори бор. Абай замонида Семеядан Аяғўзга борадиган почта йўли шу Архат худудидан ўтган экан. Бир вақтлар қозоқ халқининг машхур географ ва археолог олими, таниқли маърифатпарвар ва мутафаккири Чўқон Валихонов Вернийга (ҳозирги Олмаота) боришда бу йўлдан юриб, кўп марта тўхтаб ўтган. "Қозоқфильм"нинг бир қатор машхур тарихий кинолари ана шу кўркам Архат аймағида суратга олинган.

Биз йўлимизни давом эттириб бу ажойиб маскандан узоқлашар эканмиз, ортимиздан ўзгача кўкимтир тусдаги Архат тоғи биз билан қўл силтаб хайрлашгандек, олдиндаги сафаримизга оқ йўл тилаётгандек туюлди.

Абай элига борар йўл Кичик Ўрда билан Катта Ўрданинг орасини бўлиб турган Шиликти дараси орқали ўтади. Ям-яшил ўтлоқли, тол ва тераклари майин тебранган, зилол сувли булоқлари шилдираб оқаётган бу дарани Абай жуда яхши кўрган. Унда севиб уйланган ёри Айгерим билан илк бор учрашган. Бугунги кунда "Айгерим булоғи" деб номланган бу макон янги оила қураётган ёшларнинг хосиятли жойига айланган. Мухаббатни пир деб билган Абайнинг ёш авлодлари "Айтдим салом, Қаламқош" кўшиғини баралла айтиб, ўзлари Айгерим овули деб аталган "Этноовул" қуриб, қозоқ урф-одатлари билан расм-русумларини тарғиб этиб келишар экан.

Шу Ўрда дарасидан ўтишимиз билан узоқдан кўзга салобатли бўлиб кўринган, олдимиздаги кенг уфқни тугал эгаллаб, гўё бор бўйи билан кўндаланг туриб, ёнбошлаб, чўзилиб, бепоен далани бағрига босиб, бор бўйи билан керилиб ётган Чингизтоғнинг келбатиға хайратланмай сира илож йўқ. Бу Абай, Шокарим, Мухтор каби алломалар макон этган, уларнинг ўлмас асарларига илҳом бағишлаган қадимий ва муқаддас тоғ.

Чингизтоғ ҳақида ривоятлар кўп экан. Бу жой тўғрисида Абай мансуб бўлган Тўбикти эли келгунга қадар бу ерга "етти эл келиб, етти эл кетган", дейишади халқ орасида. Бу тоғнинг XII-XIII асрларда жаҳонни ларзага солган Чингизхоннинг номи билан аталиши ҳам бежиз эмас экан. Қозоқнинг ўша даврдаги улуғ бийи Майқи бошчилигидаги 12 авлиё-бийлар шу жойда вақтинчалик тўхтаб, ўрда тиккан Чингизхонни оқ кигизга ўтиргизиб, сайхон даланинг буюк амири сифатида эълон қилган, деган ҳақиқатга муно-

сиб ривоят борлиги эътиборимизни тортади. Шундан кейин тоғ Чингиз, унинг энг баланд жойи Хон, тоғдан оққан ўзан Хоқон, ялпоқ ёзиқдаги ёлғиз тепа кузатишга қулай бўлгач Қоровул деб аталибди. Чингизхоннинг минглаб аскарлари кўз етар узокликдаги Кичик ўрда ва Катта ўрдада истеҳком (мудофаа иншооти) қуришган деган ривоятлар ҳам бор. Олисдан кўзга ташланадиган Шонай, Доғаланг тоғларининг номлари ҳам ўша замондан қолган атамалар экан. Бу эр-такмисол, аммо ҳақиқатга яқин ҳангомаларни халқ айтган. Шажарачи олимлар билан шоир-ёзувчилар булар ҳақида ёзишган ҳам.

Масалан, Абайнинг ўзи ҳам бир мақоласида: "Мўғулдан Чингизхон чиққанда, қозоқлар унга "муборак бўлсин" деб боришибди. Бироқ қайси ерга борганлиги аниқ эмас, ҳар ҳолда ана шу Чингизтоғда, аскарый Қоровул ўзанининг соҳилида ётиб, ўникки уруғдан ўникки киши мўғулларнинг ўз қонуни бўйича "Хон" деган улкан баландликнинг тепасида Чингизни хон деб эълон қилишган. Тоғнинг бу энг баланд жойининг "Хон" деб аталиши ҳам шундан. Ўша ўн иккиннинг бири қозоқнинг Майқи бий деган кишиси экан. "Тугал сўзнинг теги бир, туб отаси – Майқи бий", деган қозоқнинг мақоли бор. Майқи шу киши экан", деб ёзади.

Қозоқ халқининг машҳур геолог ва археолог олими, академик Қаниш Сатпаев: "Ҳартугул Чингизтоғда бир ғаройиб сир, хосият борлиги бекор эмаслигига бугунги кунда ҳеч ким шубҳаланмаслиги аниқ. Балки Евроосиё кенглигининг киндиги – Чингизтоғ ҳақида авлиё бобомизнинг айтгани "Чингизтоғнинг тупроғи хосиятли, ўти қувватли, моли бардам, одами келбатли", дегани бор. Ҳозирча бу илмий жиҳатдан ҳали исботланмагани билан ҳаётда буни жаҳон тан олаётганлиги ҳақиқат", деб ўз фикрини билдиради.

Ушбу алломаларнинг бундай салмоқли ва теран фикрли сўзларига бирор гап қўшиб ҳам, улардан олиб ҳам бўлмайди. Ишонмасликка, буривоятларни кўзинг қиймайди, ишонай десанг қўлда кўрсатадиган аниқ ёзма далил йўқ. Нима бўлганда ҳам, шундай ёқимли ҳикояларнинг, афсоналар билан ҳаёлий фалсафага асосланган фикрларнинг беркорга айтилмаётганлигига рози бўлиб, ҳатто мамнун ҳолда ҳақиқатда ҳам шундай бўлган бўлса керак, деб тилак билдирасан.

Хуллас, Чингизхоннинг ота юрти мўғул юртидан бошқа ерда, қолаверса, Олти Олашнинг (бутун туркий ерлари) боласи макон қилган ана шу бепоён ўлкада Чингизтоғдан бошқа Чингиз исми билан аталадиган ҳеч бир тоғ, макон-жойининг йўқлигига иқрор бўласан. Чингизтоғ аймоғининг ўтгани-тарихи, эли билан ери – тўлган шажара. Бу ўлкада сўз уруғини қаймоқдай оқизган, элнинг ғамини теран ўйлаган Кенгирбой, Қараменди, Ералли, Ўскенбай, Қўнонбой сингари хосиятли бий боболар, халқ манфати куйлаган, сайхон далаининг Асан қайғиси атанган Нишон Абиз, Эшон каби авлиёлар, элнинг эрлиги, ерининг кенглиги учун жон бериб, қон тўккан Мамай, Тўхтамиш (Олтин ўрда хонлари эмас, халқ ботирлари) ва Кўкенеи каби ботир боболарнинг умри ўтган. Шижоатли жирларини оқ найзаси билан қатор ушлаган Дулат, Ақтанберди жировлар, Биржан, Асет, Ақан, Полвон Чўлоқ, Амуре сингари дулдул кўшиқчи ва куйчилари яшаган, бу жойда атоқли этнограф олим Чўқон Валихонов, ҳатто русларнинг Достоевский, Потанин, таниқли поляк саёхатчиси Янушкевич каби машҳур инсонлари бўлган. Бериқоқда бўлганлар эса, қозоқнинг машҳур зиёлилари, олим ва жамоат арбоблари Алихон Бўкейхонов, Аҳмет Байтурсунов, Миржақиб Дулатов, Султанмурод Тўрайғиров, Алкей Марғулан, Қаниш Сатпаев, Ғабит Мусрепов, Сабит

Муқанов, Ғабидин Мустафин қозоқ халқининг асл фарзандларидир.

Биз Чингизтоғ ҳақидаги шундай ўй-хаёллар оғушида туман маркази Қоровул шахарчасига яқинлашиб қолган эканмиз. Шаҳарга 12 километр етмасдан, Абай ҳаётининг сўнги 10 йили ўтган хосиятли Жидебойга қараб бурилдик. Туман марказига борадиган ана шу катта йўлдан ўнга бурилиб 16 километр юрилгач, машҳур Жидебой овулига ҳам етиб келдик. Бу жойда бизни туман ҳокимининг ўринбосари бошчилигидаги бир гуруҳ овул оқсоқоллари, шоир ва ёзувчилар ҳамда санъаткорлар кутиб туришган экан. Улар билан шинамгина дастурхон устида мароқли суҳбатлашгач, бу хосиятли макон билан таниша бошладик.

Биз даставвал кўп йиллар давомида тарих зарварақларидан ўрин олиб келаётган машҳур Абай-Ўсмон-Шокарим-Ахат мақбаралари мажмуасини бориб кўрдик. Абайнинг 150 йиллик тўйи арафасида овулнинг четроғидаги кенглик жойда бунёд этилган Абай билан Шокаримнинг ана шу алп мақбаралари юксаклиги, осмонга кўтарилган баланд оқ гумбазларининг улуғворлиги ва ўзгача архитекторлик жиҳатлари билан диққатни дарҳол жалб қилади. Агар бепоён қозоқ даласини улкан бир муҳит денгизи десак, бу алп мажмуа – унда сузиб бораётган улкан кемага ўхшаш таассурот қолдиради.

Ушбу мақбарага борар йўлда Абайнинг бувиси Зере билан онаси Улжонга бағишланган "Оналар мақбараси" назаримизни бирдан тортди. Шу қабристонда Абайнинг рафиқаси Эркажоннинг, акаси Худойбердининг (Шокаримнинг отаси), Қўнонбойнинг фарзандларини ўқитган Ғабитхон мулланинг қабрлари бор. Шундан сўнг шу атрофдаги Қўнонбай қудуғини, Абайнинг катта бобоси Кенгирбой бий мақбарасини, таниқли шоир ва адиб, Абайнинг акасининг ўғли, атоқли шоир Шокаримнинг "Саят қўрғони"ни (Овчилик қўрғони) бориб кўрдик.

Ажабланарлиси, географ мутахассисларнинг сўнги тадқиқотларига қараганда, шу Жидебой ери – Европа билан Осиё қитъалари ўртасидаги энг марказий нуқта этиб белгиланибди. Шу муносабат билан бу ерга улкан "Жидебой – Евроосиё киндиги" (Евроосиё маркази) ёдгорлиги ўрнатилибди. Биз бу тарихий ёдгорликни кўриб бўлгач, Абайнинг уй-музейига қайтиб келдик ва бу жойдаги Абайнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мукаммал маълумот берувчи бой ва ноёб экспонатлар билан яқиндан таниша бошладик.

Абай уй-музейининг директори Лаура Ғизат қизи Кузенайнинг ҳикоя қилиб берган қимматли маълумотлари бизда жуда катта таассурот қолдирди. Жами бизнинг давримизгача Абайнинг ҳаёти билан боғлиқ 44 та сурат етиб келган экан. Уларнинг фақат 2 тасида Абайнинг ўзи тушган. Бири 1886 йилда Семей шахрида ўғиллари Ақилбой ва Тўрағул билан, иккинчиси 1897 йилда (баъзи манбада 1903 йилда) Жидебойдаги уйида ўз оиласи – ўзи, ўғиллари Мағавия, Тўрағул, хотини Эркажон, келини Камалия билан тушган сурат. Абайнинг ўзининг бошқа суратлари ҳам бўлган дейишади, сабаби у Семейда бўлганида у ердаги Каримов, Кузнецов ва Белослюдов деган фотографлар билан яқин таниш бўлган ва, албатта, улар кўп суратлар олган бўлиши керак. Лекин бу суратлар сақланмаган бўлиши мумкин.

Хуллас, биз музей экспонатларини томоша қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Абай яшаган даврга саёҳат қилгандек бўлдик. Чунки буюк аллома, файласуф, шоирдан қолган нарсалар – ўқув-ёзув қуроллари, китоблар ва қўлёзмалар, фойдаланган турли асбоблар билан уй-рўзгор буюмлари эрксиз ўша даврни бутун сир-асрори билан кўз олдингизда намоён этади. Беихтиёр Абай оламида юргандай ҳис қиласиз ўзингизни.

Музей биносидан чиқиб, кўрган-билганларимизни шарҳлаб, шу ердаги Абай бюстига боқиб, чуқур хаёлларга

берилдик. Шунда кўнглимда мана шундай шеърий мисралар туғилди:

Абайим, келасан ўтиб асрларни,
Юксакдасан, чўққисан боши қорли.
Ўзингсан бўйсундирган жир оламин,
Тамшантирган минглаган оқинларни.

Ёрқин ёдинг шеърингда балқиб турган,
Эл мунги, миллат ғами деб бонг урган.
Абайим, халқинг учун чинорсан сен,
Замоннинг довулига бардош берган.

Довруғинг олам аро таратилган,
Йўлингга эл назари қаратилган.
Ҳимматингни айтар бўлсам, доносан,
Қозоқнинг бахти учун яратилган.

Кенг далага назмининг ўтин ёққан,
Тебраниб денгиздай тўлқин отган.
Асл сўзнинг отаси – буюк Абай,
Ёруғ юлдуз, тунлари шуъла сочган.

Абай сўзи зеб беради ўланга,
Абай шеъри илдиз отган теранга.
Хосиятли қозоқ тилин бойитиб,
Бағишлади ўзи суйган Ватанга.

Сафаримиз эртаси куни туман маркази Қоровул шаҳарчасида давом этди. Бугунги Қоровул ярқираган кенг кўчалари, шинам иморатлари, меҳмонхоналари, савдо уйлари, чойхоналари, тўйхоналари, маданият уйлари, соғлиқни сақлаш муассасалари, ўқув юртлари, мактаблари ҳамда бошқа ишлаб чиқариш ва халққа хизмат кўрсатиш

объектлари билан диққатимизни тортди. Шаҳарчада Абай, Шокарим, Мухтор Авезов хайкаллари, Гёте, Лермонтов, Абайнинг бюстлари, "Дўстлик хиёбони" ва, албатта, бир қатор тарихий ёдгорликлар, музейлар, мақбаралар бор экан. Биз даставвал туман марказидаги Абайнинг салобатли хайкали пойига гул қўйдик.

Бизнинг таширимиз муносабати билан туман маданият саройида ташкил этилган шоир ва ёзувчилар, санъаткорлар, коллеж ва мактаб ўқувчилари, маҳаллий аҳоли вакиллари билан ўтказилган учрашувда қатнашдик, эл оқсоқолларидан Абай ҳақидаги кўплаб хотираларини эшитдик, олган таассуротларимизни бўлишдик. Учрашув сўнги Абай шеърларининг мушоирасига айланиб кетди, ўқувчи-ёшлар унинг шеърларини ёддан айтишди, санъаткорлар Абай кўшиқларини куйладилар. Шу куни биз туман ҳокимлиги, туман маданият бўлими, марказий кутубхонаси, касб-хунар коллежи ва Абай номидаги мактабда ҳам бўлиб учрашувлар ўтказдик.

Биз эртаси куни туман марказига туташ бўлган катта Қоровул тепалигига чиқдик. Бу ердаги кенг ялангликда туман миқёсидаги кўплаб маданий чора-тадбирлар, кўргазмалар бўлиб ўтаркан. Атрофнинг сўлим табиатидан бошқа бу жой шинам безатилган, қатор-қатор ўнлаб оқ ўтов уйлар тикилган. Бир сўз билан айтганда, Қоровул тепалигини турли маданий, миллий от спорти тадбирлари ва байрам тантаналарини ўтказиш учун табиатнинг ўзи яратиб қўйган "ипподром" деса бўлади. Айланаси 25-30 чақиримга ёйилган ям-яшил ўтлоқли ёзиқ дала одамнинг хаёлини олисларгача олиб қочади.

1995 йили Абай таваллудининг 150 йиллик тантаналари шу Қоровултепада ўтказилибди. Айтишларича, тадбирда 100 минг одам қатнашиб, бу ерга 20 мингдай автоуловлар келган экан. Тепанинг шимолий-ғарбида меҳмонлар

учун 1356 оқ ўтов уйлари қурилиб, 500 пойга от турадиган тураржой солинибди. Минг кишилик хор Абайнинг кўшиқларини айтиб, оқинлар айтишуви ва катта миллий от спорти ўйинлари ўтказилибди. Энг ажойиб, 40 чақирим масофалик оломон пойгага 136 йўрға қатнашиб, ғаройиб улкан тўй ўтибди. Кейинги йилларда ҳам бу жойда Абай, Мухтор Авезов, Шокаримларга бағишланган республика миқёсидаги тантанали тадбирлар ўтказиб келинарсан.

1989 йили атом ядросига қарши кўп кишилик "Невада – Семей" намойиши шу жойда ўтиб, машхур шоир, жамоат арбоби Олжас Сулаймонов ўзининг кучли ва оташин нутқи билан Семей полигонига атом синовларини тўхтатишга, умуман, жаҳон ҳамжамиятини дунёда атом синовларини бугунлай йўқ қилишга, ядродан холи, тинч ва осойишта яшашга чақирган.

Шунингдек, биз Қоровултепадан туриб олис-олисларга таралган юзлаб сўқмоқ йўллар бўйлаб чўзилган қанча тарихий маконларни, энг муҳими, Чингизтоғнинг баланд нуқтаси бўлган, денгиз сатҳидан 1100 метр баланддаги Хон тепасини кузатдик. У ерда Чингизхоннинг хонлик белгиси – "Пайза" тамғаси ўрнатилган экан.

Хуллас, биз Қоровултепа саёҳатидан ҳам катта таассуротлар олиб, йўлда бир неча овуллари оралаб, маҳаллий аҳолининг турмуш тирикчиликлари, халқнинг миллий урф-одатлари ва расм-русумлари билан яқиндан танишиб қайтдик.

Ҳа, бугунги кунда Чингизтоғни макон қилган Абай эли ўтганига тавба, бориға шукур деб, эртанги кунларига эса ишонч билан қараб, турли соҳаларда астойдил меҳнат қилиб, яхши натижаларга эришиб келаётганлигининг гувоҳи бўлдик. Биз Семей ўлкасидан, айтиқса, мана шу Абай юртидан жуда катта таассурот олдик. Табиати кўркам бўлган бу хосиятли элнинг ажойиб бунёдкор инсонлари ҳам маънавий жиҳатдан баркамоллашиб, Абай

авлодларининг бугунги кунда унинг азалий орзуларининг юзага чиқишида жонбозлик кўрсатиб, унинг васиятларига содиқ қолаётганликларини кўрдик. Бу элда Абайнинг ўзи шижоат билан тарғиб қилган миллий кадриятлар, урф-одатлар, қозоқ тилининг тозаллиги, ислом динининг софлиги, айтиш мумкинки, қалб ва дилнинг поклиги сақланиб, ардоқланиб келинаётганлиги, маънавий ҳаёт кундан-кунга юксалиб бораётганини кўриб қувондик.

Биз Абай элига қилган сафаримизни якунлар эканмиз, бор-йўғи 16 минг кишилик аҳолиси бор, унчалик катта бўлмаган шундай бир туманда 300 дан ортиқ тарихий ва маданий ёдгорликларнинг бўлиши, бу жойдан Абай Қўнонбоев ва Мухтор Авезовдай қозоқ халқини бутун оламга танитган буюк шахсларнинг чиқиши, бу ернинг қанчалик хосиятли ва табаррук эканлигидан далолат беради. Айтиқса, қозоқнинг халқ оқини Қалихон Олтинбоевнинг:

Бағри кенг, зўр халқи бор,
Ота дастур, салти⁹ бор.
Қўшиқ, жирнинг ўрдаси,
Абай юрти ана шу.

Тоғлари мўл сир айтган,
Чоллари хўб жир¹⁰ айтган,
Ривоятлар даласи,
Чингизтоғи ана шу.

Абай буюк бўларми,
Мухтор суюк бўларми,
Қозоқнинг улар бахти,
Қиядиган тож, тахти.

⁹ салти – урф-одати
¹⁰ жир – шеър, кўшиқ

Қозоқнинг фахри иккови,
Элининг улар кун, ойи.
Бири поэзия подшоши,
Бири проза қироли, –

деб қўлаганини эшитганимда, бунга иккор бўлмай иложинг йўқ. Мен ҳам халқ оқинининг ушбу жирига ўзимнинг қўйидаги шеърий мисраларим билан жўр бўлдим:

Абай – қозоқларнинг буюк оқини,
Авезов – адабиёти ёлқини.
Ўз асарларида элин таърифлаб,
Оламга танилди қозоқ халқини.

Мухтор Абайни улуғ устоз билди,
“Абай йўли”и ёзиб мумтоз қилди.
Машхур адиб бўлиб ўзи дунёда,
Энг олий совринга сарафроз бўлди.

“Абай йўли” романин ўқисанг хўп,
Сенга берар ўғити, таълими кўп.
У шоҳ асар. элга тарғиб этайлик,
Авлодларга қолдирар ҳикмати кўп.

Улар шоиру адиблар сардори,
Элнинг асл фарзанди, чин фидокори,
Халқчил ижоди-ла таҳсинга лойиқ,
Қозоқ халқининг фахри, ифтихори.

Асарлари улуғвор, халқ қўлида,
Севиб ўқилади ўзбек элида.
Шу боис Абай ва Мухтор Авезов,
Мангу яшар халқларимиз қалбида.

Мана шундай кўтаринки кайфиятда ҳафта давомида Абай юртига қилган сафаримизни туман маркази Қоровул шаҳарчасида яқунлаб, кўплаб дўстлар, маслакдошлар, ҳамфирк ва ҳамкасблар ортириб қайтдик.

Бу ажойиб сафаримизда бизга доимий ҳамроҳ бўлиб, қимматли маълумотлар берган абайшунос, шоир, туман маданият бўлимининг мудир Асет Медейхон ўғлига чин қалбимиздан ташаккурлар айтиб Семей шаҳрига қайтиб келдик. Бу ерда яна бир кун бўлгач, эртаси тонгда вилоят маркази Ўскемен шаҳрига қараб йўлга тушдик.

Вилоят ҳокимлиги, Ўскемен ва Семей шаҳарлари ҳамда Абай тумани ҳокимликларидаги бизга хизмат кўрсатган, Абай элига бўлган сафаримизни уюштиришда ёрдам берган, йўлда ва жойларда тегишли шарт-шароитларни яратиб, сафаримизнинг мазмунли ва мароқли ўтишига, буюк Абай ҳақидаги билимларимизни бойитиб, маънавий озиқ олишимизда кўмаклашган биродар укаларимизга катта миннатдорлигимизни билдирдик.

Абай элига бўлган бир ҳафталик саёҳатимиздан сўнг Ўскемен шаҳрига қайтгач, шаҳар ҳокими С.Таужебаев бизни яна илиқ қарши олди. Вилоят ҳокими Б.Сапарбоев ҳали чет эл сафаридан қайтмаганлигини айтиб, у келгунча Ўскемен шаҳридан 135 километр шарқда, Олтой тоғларининг ёнбағрида жойлашган узунлиги 500 километр, энига кенг жойи 35 километр бўлган, йирик ГЭСи бўлган машхур “Бухтирма” (қопқоқ маъносиди) сув омборига туташ “Кўк бўғоз” (“Голубой залив”) деб аталадиган қўл соҳилдаги табиати кўркем дам олиш зонасида ҳордиқ чиқариб келишимизни таклиф этди. Биз мамнуният билан рози бўлдик.

Келаси куни эрта тонгда биз сафаримиз учун махсус ажратилган янги русумдаги “Жип” автоуловда ва йўл бошловчи ҳамда хизмат кўрсатиш учун тайинланган ходим ҳамроҳлигида гўзал ва ажойиб Олтой ўлкасига йўл олдик.

Бизнинг яхши дам олишимиз учун барча шароитлар муҳайё бўлган бу оромгоҳда ҳафта давомида кўлнинг зилол сувларида чўмилиб, қайиқларда сузиб, тоғ ёнбағирларини қоплаган арчазорларни кезиб, соф тоғ ҳавосидан баҳра олиб, мириқиб дам олдик.

Олтойнинг баланд чўққиларига назар ташлар эканман, унга бўлган ҳавас ва иштиёқимни яшира олмадим. Меҳрим тошиб, илҳом келиб, кўнгилдан шеърий мисралар куйила бошлади.

Олтой тоғнинг юқори
Чўққисига қарасанг,
Бошидаги оқ қорин,
Ёз бўлса ҳам кўрасан.

Ёнбағрида арчалар,
Ям-яшил ўтлоқлари.
Яйрайди қўй-қўзилар,
Бўталоқ, тойчоқлари.

Кийиклари ўйнашиб,
Тошдан-тошга сакрайди.
Доривор ўт чайнашиб,
Қошларига чорлайди.

Тоғдан оққан булоқлар,
Дарё, кўлга қуйилар.
ГЭСдан ёнган чироқлар,
Эл бахти бўб туюлар.

Шифобахш масканлари,
Жонингга малҳам экан.
Бу Олтой маконлари,
Оҳ, қандай кўркам экан.

Қарайверсанг ўнг-сўлга,
Кўнгил завқинг тоширар.
Жаннатмакон бу элга
Муҳаббатинг оширар.

Биз оз вақтга бўлса ҳам Олтой тоғларининг энг тўрида жойлашган, табиати ажойиб ва гўзал, доривор ўсимликлари, айниқса, ёш маралнинг шохларидан олинган малҳамдорилар билан даволаш усулининг фаройиблиги билан дунёга машхур бўлган Катон-Қарағай шифобахш масканга ҳам бориб-қайтганимиз бизда жуда катта таассурот қолдирди. Бу ердаги кўркам тоғ кўриниши, бир-бирларига мингашган тоғ тизмалари, тоғ ёнбағрини қоплаб ётган арчазор қарағайзорлар, кўм-кўк майсалар, зилол булоқлар билан шаршалар, бир-бирлари билан улашиб, чувалашиб кетган ўзанлар, кўллар – барчаси қозоқ ерининг жаннатмакон, ажойиб ўлка эканлигини чуқур ҳис эттиради. Агар инфрақурилмалари (айниқса, йўллари, чунки қиш фаслида бориш жуда қийин) янада яхшиланадиган бўлса, қозғонистонликларнинг хорижга чиқиб дам олиб келишлари сира ҳожат қолмаса керак, деб ўйлайман.

Шундай қилиб, сафаримизнинг яна бир ҳафтасини ажойиб табиат кўйида ўтказиб, вилоят маркази Ўскемен шаҳрига қайтдик. Олмаотадан бизнинг тақлифимизга кўра самолётда учиб келиб, сафимизга қўшилган Қаршибай дўст-инимиз билан учаламизни Жанубий Корея сафаридан келган Шарқий Қозғонистон вилоятининг ҳокими Бердибек Сапарбаев қабул қилди.

Асли жанублик, яъни ҳозирги Туркистон вилоятининг Ўзбекистоннинг Сирдарё ва Жиззах вилояти билан чегарадош бўлган Пахтаорол (Мақтарал) туманида туғилиб ўсган ҳамқишлоғимиз Бердибек Машбек ўғли билан бўлган узоқ суҳбатимизнинг ўзгача маъно-мазмун касб этганлигини

таъкидлаб ўтмоқчиман. У бизга ўзи раҳбарлик қилаётган вилоятнинг ўтмиши, бугунги ҳаёти ва келажадаги режалари ҳақида хабардор этиш билан бирга вилоят миқёсида миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, халқларимиз орасидаги дўстлик муносабатларини равшан топтириш, маданий ва адабий алоқаларни ривожлантириб бориш масалаларига ҳам кенг тўхталди. Айниқса, Республиканинг Биринчи Президенти, Элбоши Н.А.Назарбоев томонидан олға сурилган "Нурли йўл" дастурининг аҳамияти ва уни амалга ошириш юзасидан кўрилатган чора-тадбирлар, қўшни давлатлар билан ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик масалалари юзасидан фикр-мулохазаларини билдирди. Биз ҳам унга туғилиб ўсган юртининг саломини етказиб, кўнглимиздаги дил сўзларимизни билдирдик, вилоят бўйлаб сафаримизнинг кўнгилли ўтишига хайрихоҳ бўлганлиги учун чуқур миннатдорлигимизни изҳор этдик.

Авваллари Қизилўрда, Туркистон вилоятларининг ҳокими, Қозоғистон Республикаси Божхона кўмитаси раиси, Республика Меҳнат ва ижтимоий таъминот вазири лавозимларида ишлаб катта тажриба тўплаган Бердибек Машбек ўғлининг ишчанлиги, омилкорлиги, элини-ерини севадиган чин ватанпарварлиги, халқпарварлиги ва раҳбарга хос бўлган олдиндан кўра билиш ва бошқариш қобилияти мана шу Шарқий Қозоғистон вилоятида ҳам аниқ ўз аксини топганлигини сафаримиз чоғида эшитган-билганларимиз, кўрганларимиз негизда чуқур ҳис этдик. Унинг вилоят равақига, халқ манфаати йўлида тиниб-тинчимайдиган, инсоннинг кадр-қимматини юқори кўядиган ажойиб инсонлигига обдон кўзимиз етди.

Ота юрти Сирдарё – Сир эли бўлган ҳамқишлоғимизнинг қардош Қозоғистоннинг шарқий ўлкасини юксалтириб, гуллаб-яшнатаётганлигидан ғурурланиб, ич-ичимиздан қувондик. Мен ўзим унга омад тилаб, шаънига шеър бағишладим:

Кўнглинг очик, ниятинг пок, ёрқин юзларинг,
Салмоқли-ку бу ҳаётда босган изларинг.
Пухта ишлаб муҳим ишларнинг қанчасини,
Омилкорлик билан тезда барин ечасан.

Кўзларингда кўринади эл-юрт номуси,
Шуурингда ёлқинланар Ватан қомуси.
Фикринг тиник, сўзинг аниқ, яқинсан дилга,
Бағишлайсан қалбда борин аямай элга.

Ҳар соҳада донишмандсан, зиёли, олим,
Даркор бўлса инженерсан, доно муаллим.
Эрта тонгми, оқшом ё тун, фарқсиздир сенга,
Кузатасан элнинг ҳолин, чироқсан унга.

Ишинг эзгу, яқин ушлаб халқлар орасин,
Сен қурасан келажакнинг ёрқин режасин.
Сендай арбоби, эрлари бор Ватан бахтли,
Сенлар юртнинг юзга тутар олтин-ёқутини.

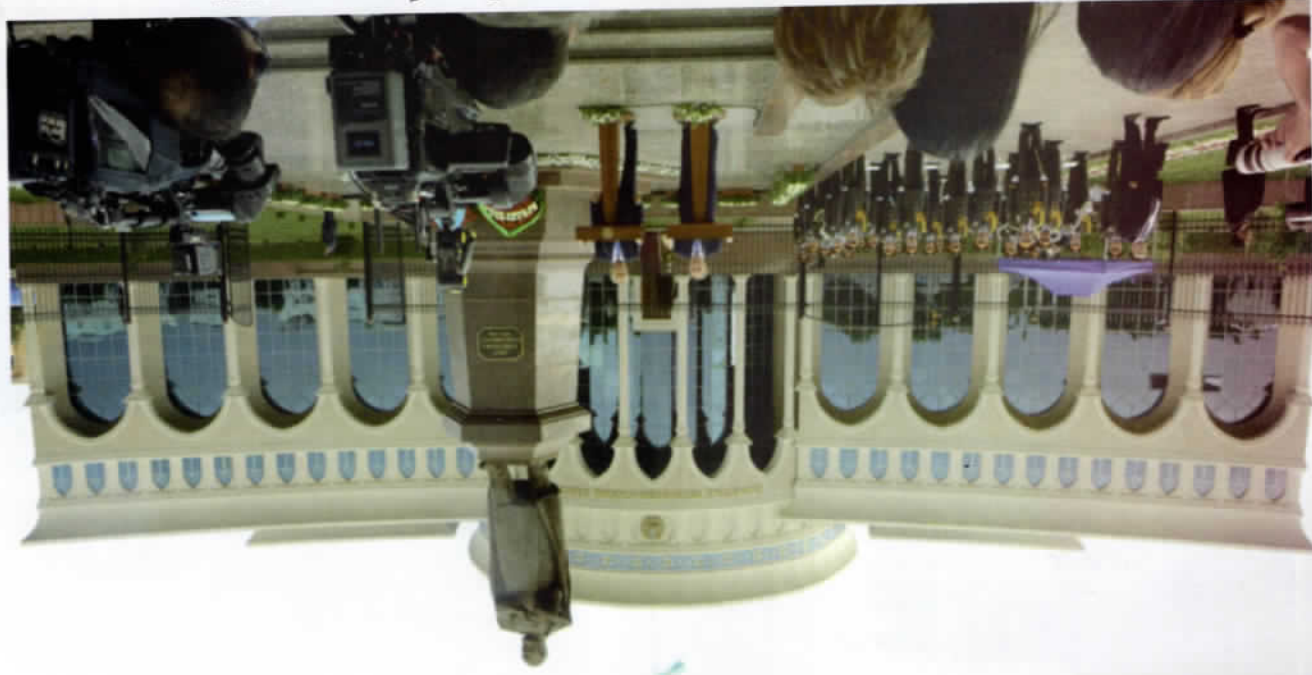
Бу тилакларнинг юзага чиқаётганлигига мана ҳозир ҳам гувоҳ бўлиб турибмиз. У шундан кейин Шарқий Қозоғистон вилояти ҳокими лавозимидан Қозоғистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари вазифасига кўтарилиб, сўнг-ра, бир неча йиллардан бери Оқтепа вилоятининг ҳокими сифатида Қозоғистоннинг ғарбий ўлкасининг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши, халқнинг моддий ва маънавий турмушининг юксалиши йўлида астойдил меҳнат қилиб келди. Ҳозирги кунда эса Республиканинг Меҳнат ва ижтимоий таъминот вазири сифатида мамлакат аҳолисининг ижтимоий ҳимояси йўлида бор куч-ғайрати, билим ва тажрибасини сарфлаб фидокорлик кўрсатмоқда. Ҳа, шундай ишчан, тиниб-тинчимас, омилкор ва эл манфаати, юрт равақига учун

куйиб-пишадиган ҳалол ҳамда адолатли раҳбарлар ҳамма жойда ҳам бўлса экан, дейсан.

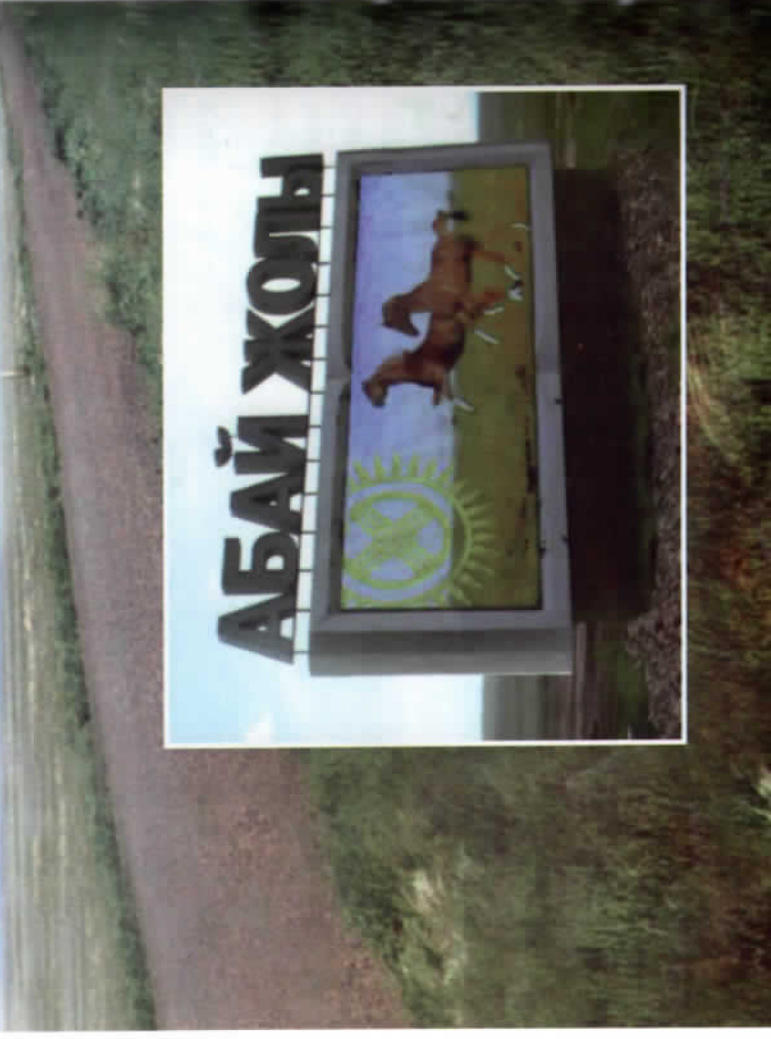
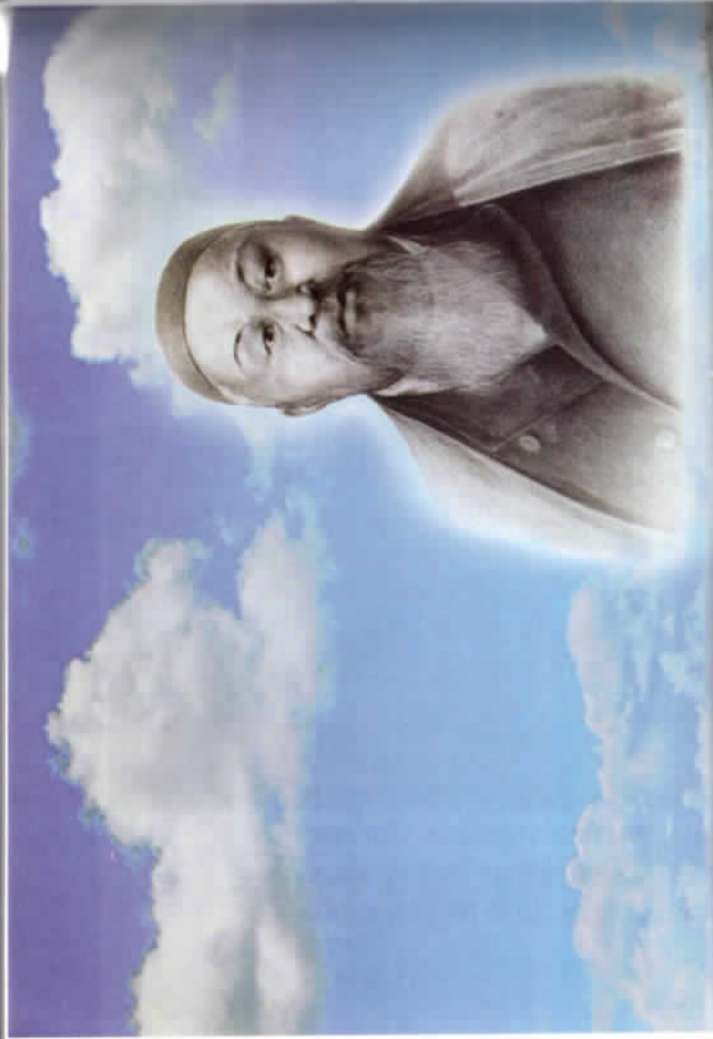
Шундай қилиб, биз Шарқий Қозоғистон вилоятининг Ўскемен ва Семей шаҳарларига, буюк Абай элига ва кўркем Олтой ўлкасига қилган сермазмун ва мароқли ўтган сафаримизни якунлаб, Қозоғистоннинг шимолий-шарқда жойлашган Павлодар вилояти ҳудуди орқали вилоят маркази Павлодар шаҳрида ҳам бир мuddат тўхтаб, дам олгач, бир кеча-кундуз йўл юриб, йўл-йўлакай бир қанча шахар ва маконларни кўриб, томоша қилиб, Қозоғистон Республикасининг пойтахти Остона (ҳозирги Нур-Султон) шаҳрига етиб келдик.

Биз қардош Қозоғистон мамлакати мустақиллигининг тимсоли бўлган, кейинги 15 йил ичида бутунлай янгиланган Остона шаҳри билан танишар эканмиз, у ўзининг кўркем ва мағрур қиёфаси, ҳашаматли, шинам ва осмонўпар бинолари, кенг ва равон кўчалари, обод ва гўзал масканлари билан бизни ўзига ром этди. Мен бу шаҳарга 8 йил аввал келиб кетган эдим, ҳозирги кўриниши эса мутлақо ўзгача. Халқ орасида "Элўрда" деб тан олинган бу шаҳар йилдан-йилга, кундан-кунга чирой очиб, кенгайиб ва юксалиб, ер юзидаги гўзал ва навқирон шаҳарлардан бирига айланмоқда.

Биз шаҳарни томоша қилар эканмиз, айниқса, янги бунёд этилган Бойтерак (Тинчлик тераги) ва Мангулик эл монументлари, денгиз ва океандан олисдалиги билан Гинненинг рекордлар китобига киритилган ерости улкан Аквариуми, Остона-опера театри, Мустақиллик саройи, Пирамида шаклида қурилган Анжуманлар саройи, "Хон-чодир" савдо-кўнгилочар мажмуаси, "Нур-Остона" ва "Ҳазрат Султон" масжидлари ҳамда бошқа қўллаб ҳашаматли иншоотлар, шаҳарни ўнг соҳил ва сўл соҳилга бўлиб оқиб ўтадиган Есил дарёси қирғоқларидаги кўркем хиёбонлар билан дам олиш масканлари бизда жуда катта таассурот қолдирди. Бу таассуротлар илҳомимни жўштириб юборди:



Тошкент шаҳрида Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикаларининг Биринчи Президентлари И.Каримов ва Н.Назарбаевлар иштирокида Абай хайкалининг тантанали очилиш маросими. 2013 йил 13 июнь



Абайнинг ҳаётлик давридан 44 та сураг қолган бўлиб,
қуйидаги 2 тасидагина унинг ўзи тушган



Абай ўғиллари Ақилбой ва Тўрағул билан. 1886 йил



Ўтирганлар: ўғли Ақилбой фарзандлари билан;
ўртада: Абай; турганлар: ўғли Мағавия, хотини Эркажон
ва келини Камелия (Ақилбойнинг хотини). 1897 йил



Жидебойдагы Абайнинг уй-музейи.
Абай умрининг сўнгги 10 йилини шу уйда ўтказган.



Уй-музейи олдида Абайга ўрнатилган бюст



Уй-музейдаги Абайнинг ижодхонаси



Уй-музейдаги Абайнинг ётоқхонаси



Семей шаҳридаги Абайнинг Республика давлат тарихий-маданий ва адабий музейи



Музейдаги экспонатлар



Абайнинг хоки қўйилган "Абай-Шокарим" мақбаралари мажмуи



Абай уй-музейида. Чапдан ўнгга: Абай мероси тадқиқотчиси, шоир ва ёзувчи, Абай тумани маданият бўлими мудри Асет Медеухан ўғли, китоб муаллифи Абдулла Рустамов, уй-музей директори Лаура Ғизат қизи Кузенбай ва ўзбек-қозоқ дўстлиги жонкуяри, "Дўстлик" ордени соҳиби Умрзоқ Тўлибаев.



“Абай йўли” роман-эпопеясини ёзган атоқли қozoқ адиби Мухтор Аветов.



Президентимиз қарорига мувофиқ chop этилган Абайнинг сайланма асари ва мақолалар тўплами



Абайнинг адабий мероси.

Китоб жавонлари тўла Абай асарлари билим ва маърифат манбаидир

Остонада ҳашаматли саройлар,
Кенг, равон кўчалар, шинам уй-жойлар.
Марказий ҳиёбонда алп бойтерак,
Кўрки билан ўзига ром айлар.

Есил дарё белбоғ бўлиб бойланган,
Оқ ўрдаси энг тўрига жойланган.
Шони-шуҳрати бор оламга таралган,
Ўн беш йиллик ёши элда тўйланган.

Кўрки-ла савлати завқни оширар,
Келажакка ҳаёлингни қочирар.
Дўст-ёронлар билан дидор кўришиш –
Кўнғилларга меҳр нурун тоширар.

Меҳрингни элимга олиб кетарман,
Саломингни Тошкентимга елтарман.
Насиб қилса, яна келиб шаънингга –
Дўстлик рамзи – шеърларимни битарман.

Остона шаҳрида биз уч кун давомида шу жойда яшаб меҳнат қилаётган дўстларимиз, укаларимиз, олий ўқув юртларида таълим олаётган ўғил-қизларимиз билан бирга бўлдик. Айниқса, таниқли адиб, халқаро публицист, диншунос ва файласуф олим, ўзбек ва қozoқ халқлари дўстлигининг толмас жарчиси, ўзимизнинг ҳамшаҳаримиз бўлган Бахтўжа Тўлаган ўғли Рустамов билан учрашиб, хонадониди меҳмон бўлиб, маданият, маънавият, адабиёт ва ижод ҳақида, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги мавзусида узоқ суҳбатлашиб, фикрлар алмашганимиз сира эсдан чиқмайди. У бизга яқинда chop этилган ўзбек ва қozoқ халқларининг абадий дўстлиги ва яқин ҳамкорлик алоқаларига бағишланган икки жилдли “Мангу дўстлик” номли китобини ҳадя этди. Бу китоб Ўзбекистон ва

Қозоғистон Республикалари ўртасидаги абадий дўстлик ва ижодий ҳамкорликнинг ривожига, адабий-маърифий, маданий-маънавий алоқаларимизнинг юксалишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, айтиш мумкинки, у бу эзгу ва хайрли ишлари билан "Олтин кўприк" вазифасини ҳам ўтади. Унинг бу китобида менинг шеърларим билан халқларимиз дўстлигига оид фикр-мулоҳазаларимнинг ҳам ёритилганлиги мамнуният ҳиссини уйғотди. Мен ҳам шу йўналишда баҳоли қудрат ижодим билан халқлар дўстлигини улуғлашдек шарафли бурчни ўтаётганлигимдан фахрланаман.

Қозоғистон бўйлаб қилган сафаримизнинг сўнгги бекати Остона шаҳридан шимолга қараб 240 километр масофада жойлашган жаҳонга машхур "Бурабой курорти" бўлди. Останадан чиқиб ойнадай текис, ўқдай тўғри, тўлиғича Европа стандарти намунасида сифатли этиб қурилган автотрассанинг кенг ва қулайлиги, кўркам ва озодалигидан ўта мамнун бўлдим. Унда енгил автоуловнинг эмин-эркин, соатига 200 километр тезликда юришига тўлиқ имконият бор. Бундай ажойиб йўллар кейинги кезларда Олмаота, Тараз, Чимкент, Туркистон, Қизилўрда, Оқтепа шаҳарлари орқали ўтиб Фарбий Европа – Фарбий Хитой автотрассаси номи билан бунёд этилиб ишга туширилган. Ҳозирги кунда бундай қулай ва ажойиб автотрасса Чимкент ва Тошкент шаҳарлари орасида қурилиб ишга туширилганлиги, мамлакатларимиз ва халқимиз учун беминнат хизмат қилаётганлиги қувончли ҳолдир.

Биз таниқли Бурабай дам олиш зонасида икки кун бўлиб яхши ҳордиқ чиқардик. Гўзал табиатли, ям-яшил, қалин ўрмонли, қайнар булоқли, бой тарихий ва маданий ёдгорликлари кўп бу ажойиб масканни айланиб, табиатининг тақорланмас сулувллигига ошуфта бўлдим. Ўрқач-ўрқач бўлиб бир-бирига мингашган тоғ тизмалари, бир-бириларига ёндош зилол сувли ўнлаб кўллар, табиат хуснига ҳусн қўшган

бундай табиат кўринишлари – Қозоғистоннинг шимолидаги Сариярқа ўлкасининг ажойиботларидир. Улкан кўл ўртасидаги табиий яратилиш маҳсули бўлган "Жумбоқтош" ёдгорлиги, соҳилидаги кўкка тик бўй чўзган афсонавий "Ўқетмас" чўққиси Бурабойнинг чиройига чирой қўшиб турибди. Табиатнинг бундай сулувллиги ҳар қандай кишини ҳайратга солмай, айниқса, ижод аҳлини илҳомлантирмай қўймайди. Бу ҳолат менинг ҳам ҳисларимни кўзгаб, куйидаги шеъримнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Сулув Сариярқанинг ёзиқ кўйнига,
Бош қўйиб кўнглини ёзгим келади.
Шамолда тебранган гуллар бўйига,
Бағишлаб шеърлар ёзгим келади.

Кўлимни теккизмай, кўзларим билан,
Ранг-баранг қир гулин тергим келади.
Қаршимда ястаниб турса тоғ деган,
У учун кўнглимни бергим келади.

Қарағай, арчанинг хушбўй ҳидидан,
Дам олиб, ҳаловат кўргим келади.
Бурабойнинг зилол булоқ сувидан,
Қониб бир чанқоғим босгим келади.

Биз шу гўзал маскан Бурабойни айланиб, кўлларида чўмилиб, бир кеча-кундуз ҳордиқ чиқаргач, унга яқин жойдаги Чўртанди (илгариги "Шучинск") шаҳрига келиб, Ўзбекстондан кўчиб борган, ҳамшахаримиз, ўша ердаги ўрта мактабнинг раҳбари бўлиб ишлаётган Аристанбек деган жигаримизнинг уйида меҳмонда бўлиб, дилдан суҳбатлашиб, қозоқнинг миллий таомларидан тотиб тунаб қолдик. Эртаси олган ажойиб таассуротларимиз оғушида йўлга чиқиб, Остона шаҳрига қайтиб келдик.

Ана шундай олис сафарда ёнингда яқин дўст-йўлдошинг ҳамда борган жойинг меҳмондўст, кўрганларинг кўркам ва мароқли, билганларинг мазмунли ва ҳикматли, эшитганларинг янгилик ва ғаройиботларга тўлиқ бўлса нима армонинг бор. Шунда йўлнинг узоклиги ҳам билинмайди, зерикмасан, вақтинг қандай тез ўтганлигини ҳам сезмай қоласан. Кўнглинг ҳам яйраб, юрагинг ширин ҳиссиётларга тўлади.

Сафаримизнинг энг аҳамиятли жиҳати шундаки, биз ён кўшнимиз – жон кўшнимиз бўлган қардош қозоқ элини ораладик, бепоён Қозоғистоннинг деярли ярмини – Ётти-сув билан Сариарқа ўлкаларини кезиб чиқдик, Олтойнинг табиати билан Чингизтоғ ёнбағирларидаги буюк шоир Абай эли билан танишдик, танишдиккина эмас, унинг замониغا ҳаёлан саёҳат қилиб оламини ҳис қилдик, чуқур таассуротлар олдик. Мана шу таассуротларим негизида қозоқ элига нисбатан қалбимда эзгу ҳис-туйғулар уйғониб, Қозоғистонга бўлган меҳр-муҳаббатим рамзи сифатида ушбу шеъримни битдим:

Қор босган чўққиси осмонни кучган,
Хайбатли тоғларни кўрсанг йўлингда.
Ёнбағрида турли меваси пишган,
Боғ-роғларни кўрсанг ўнг ва сўлингда.
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Айланиб барча овул, қалъасида,
Одамлар кўзида меҳрни кўрсанг.
Сулув қиз-келиндяклар ибосида,
Миллий расм, урф-одад, одобни кўрсанг,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Бепоён далаларга тушса назаринг,
Бугдойзор чайқатса олтин бошоғин,
Мева, ноз-неъматга тўлса бозоринг,
Қимиз, эт-мой мўл бўб, келса ошагинг,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Баланд тоғлар, яшил боғлар, кенг чўллар,
Сенга кучоқ очиб келавер деса,
Меҳр-муҳаббатга ошурфта кўнглилар,
Мени ўз дўстингдай кўравер деса,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Юзидан нур ёққан доно оталар,
Бахт тилаб, дуога қўл очаверса,
Меҳрибон, мушфиқ, ширин сўз оналар,
Қалбларга меҳр ёғдусин сочаверса,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Денгиз, дарё, кўлларга бўлиб ошурфта,
Табиат кўркидан шавқ-завқга тўлсанг,
Унутиб ташвишни, ҳатто беҳишда –
Юргандай ўзингни ҳис эта олсанг,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Ўлкада юксалиб эркин иқтисод,
Халқлар кўришса тинч, фаровон ҳаёт,
Мангу дўстлик, ҳамжихатлик, диёнат –
Элга манзур бўлиб, айтишса раҳмат,
Билавер, бу эл – қардош Қозоғистон!

Жонажон Ўзбекистонимизнинг Тошкент шаҳридан йўлга чиқиб бир ой мобайнида Қозоғистон бўйлаб қилган саёҳатимиздан кўнглимизга туйганимиз шу. Яраттанинг ўзи аввалдан феъли кенг қозоқ халқига унинг энг катта бойлиги этиб шундай бепоён ва жаннатмакон ерларни берган экан. Талай асрлардан буён ана шу сайхон кенгликларни уларнинг ота-боболари “билакнинг кучи билан, найзанинг учи билан” кўраб, сақлаб келажак авлодига омонат этиб қолдирган хосиятли қозоқ ерининг ҳар бир чеккаси улар учун азиз ва муқаррамдир.

Илойим ана шундай ажойиб маконда яшаётган қардош қозоқ элининг ҳеч қачон баракаси кетмасин, меҳнатсевар ва бунёдкор халқининг келажаги порлоқ бўлсин, табияти бой ва хосиятли ери гуллаб-яшнаверсин. Уни кўриш учун саёҳатга чиққан дўст-биродарларимизнинг сафари қутлуғ ва омадли бўлсин, деб ушбу саёҳатномани буюк Абайнинг:

*Биринги биринг ёр-дўст деб бил,
Бўлмаса ишинг кам-кўст деб бил, –*

деган шеърӣ мисралари билан тугатишни лозим топдим.

*Тошкент – Туркистон – Чимкент – Олмаота –
Ўскемен – Семей – Остона – Тошкент
2012 йил, 17 июль – 17 август*



СЎНГСЎЗ

Адабиётшунос бўлганим боис менда буюк Абайнинг ҳаёт йўли билан ўлмас меросини тадқиқ қилиш, ўзбек тили му-тахассиси бўлгач, уни ўзбек тилида талқин қилиб, ўзбек ўқувчиларига етказиш нияти анчадан буён бор эди. Абай мавзуси мен учун янгилик эмасди. Ўша 1970 йили Тошкент давлат университетининг (ҳозирги Миллий университет) ўзбек филологияси факультетини тугатиш арафасида профессор Лаазиз Қаюмов раҳбарлигида "Абай прозаси" мав-зусида диплом иши ёзиб муваффақиятли ёклаганим. Шу йили Абай таваллудининг 125 йиллиги муносабати билан Республика "Билим" жамиятининг сўрови бўйича "Абай Қўнонбоев – қозоқ халқининг улуғ шоири ва мутафаккири" номли илмий-тадқиқот рисоласинини ҳам ёзган эдим.

Лекин ундан кейин тақдир тақозоси билан мажбурий ҳарбий зобитлик хизматида, кўп йиллар давомида ту-ман, вилоят ва республика миқёсидаги комсомол, партия, хўжалик ва назорат органларида масъул ва раҳбар лаво-зимларда бўлишим, мустақиллик йиллари эса Республика Президенти Девони ва Вазирлар Маҳкамасидаги масъул вазифалардаги жўшқин хизматим мени адабиётдан, уму-ман, ижодий фаолиятдан бирмунча узоқлаштириб қўйган эди. Аммо афсусланмайман, чунки мен қирқ йилдан ошиқ вақт Ўзбекистонда унинг бир фарзандидек, тумандан то республикагача бўлган нуфузли идораларида ўз вазифам-ни ва ватаним олдидаги бурчимни астойдил, сидқидилдан адо этдим, деб ўйлайман.

Мана энди бир неча йиллардан бери меҳнат нафақасидаман, вақтим етарли. Қалбимда адабиётга, айниқса, шеърятга бўлган ихлосим сўнгани йўқ. Мен ўзбек ва қозоқ тилида бирдай ёзиб, ҳар икки тилда ижодим-ни давом эттирмоқдаман. Ҳозиргача ўн иккита китобим

чоп этилди. Шулардан бири менинг 2012 ва 2014 йиллари хосиятли Абай элига қилган ижодий сафарларимнинг якуни сифатида 2015 йили буюк Абайнинг 170 йиллигига бағишлаб ўзбек тилида ёзган "Абай олами" номли тадқиқот асарим эди. Бу асарим жамоатчилик томонидан яхши қабул қилинди, ҳатто Қозоғистонда рус тилига таржима қилиниб, Қозоғистон Республикаси Билим ва фан вазирлигининг Фан комитети ва М.У.Авезов номидаги Адабиёт ва санъат институти томонидан чоп этилган "Творчество Абая Кунабаева в зарубежной рецепции" деган улкан тўпламга "Мир Абая" номи билан киритилиб, бу илмий ишимга институт директори, Қозоғистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори Уалихон Қалижонов томонидан ижобий фикрлар айтилиб, юқори баҳоланганди.

Кейинги йилларда қардош Ўзбекистон ва Қозоғистон Республикалари Президентлари мухтарам Шавкат Миромонович Мирзиёев ва хурматли Нурсултон Абишевич Назарбаевларнинг халқларимиз манфаати йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижасида республикаларaro иқтисодий-ижтимоий ҳамкорлик ва ўзаро дўстлик муносабатларининг кескин ривожланиши, айниқса, биз – ижод аҳли учун адабий-маърифий ва маданий-маънавий алоқаларнинг яхши йўлга қўйилиши ҳамда 2018 йилнинг "Қозоғистонда Ўзбекистон йили" ва 2019 йилнинг "Ўзбекистонда Қозоғистон йили" деб эълон қилиниши жуда катта куч ва илҳом манбаи бўлди.

Айниқса, Республикамиз Президенти мухтарам Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг "Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида"ги қарори мени буюк Абай мавзусига қайтиб, у ҳақида Абай элига қилган сафарим чоғида олиб келган, унинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бирламчи материаллар, кўнглимда туйган ва ҳаёлимдан кетмаётган хотира ҳамда ўзимнинг кўрган-

билганларим асосида ушбу "Абай абадияти" деб номланган илмий-тадқиқот асаримни ёзишга ундади.

Ушбу китобимни буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг оғир, мураккаб ва мазмунли ҳаёт йўли ҳамда ўлмас ижодий меросини ўзбек ўқувчиларига она тилида ўқиб, яқиндан танишларига имконият яратиш ниятида, аммо шундай улуғ аллома ҳақида бундай монография даражасидаги катта илмий-таҳлилий асарни ёзиб чиқиш "қўлимдан келармикин?" деб, юрагим дов бермай бошлаган эдим. Оллоҳ мададкор бўлиб, Республикамиз Президентининг мазкур қарори куч ва илҳом бағишлаб, шунингдек, Абай ижоди ҳақида аввал ёзган илмий-тадқиқот-ишларим негизида тўплаган озми-кўпми тажрибамдан фойдаланиб, ушбу асаримга сўнгиги нуқтани қўйиб турибман.

Шу китобни ёзиш асносида мен шунга иқрор бўлдимки, буюк шоир ва мутафаккир Абай Қўнонбоевнинг мураккаб ҳаёт йўли ва мангуликка дахлдор бўлган бой ижодий мероси шу давргача кўплаб абайшунос олимлар томонидан кенг ўрганилиб, асарлари чуқур таҳлил қилиниб, қанчадан-қанча монография ва мақолалар чиқарилганига қарамай, унинг таржимаи холи, босиб ўтган мураккаб ҳаёт йўли ва дунёқараши билан боғлиқ тадқиқотлар тўлалигича ниҳоясига етгани йўқ.

Бу ҳақда Абайнинг таржимаи холини ўша шўролар ҳукумати даврида, улар мафқурасининг талабларига кўра беш марта қайта ёзиб чиққан, Абай ҳақидаги энг йирик асар бўлган тўрт жилдли "Абай йўли" роман-эпопеясининг муаллифи, замонамизнинг машҳур ёзувчиси М.Авезовнинг ўзи ҳам: "Абайнинг таржимаи холини тадқиқ этиб ёзиш иши ҳали тўлиқ ҳолда ўз даражасига етгани йўқ. Абай ҳаёти ҳақида бундан буён ҳам эл оғзида юрган хотиралар ва ҳикоялар ййигилаверади. Абай – теран денгиз, улкан уммон. Абайни тадқиқ этган сайин унинг тубидаги маржонларини

олиш учун шўнғийверишинг ва яна шўнғийверишинг келди. Мен бўлсам унинг юзидагина қалқидим. Шу боис ҳали шoirнинг таржимаи ҳоли ва ижодий мероси билан боғлиқ тадқиқотларни давом эттиравеамиз", – деб абайшуносларга йўл-йўриқлар кўрсатган эди.

Шу нуқтаи назардан қараганда Абай ва унинг ижодининг ҳалигача бизга номаълум бўлган томонлари ҳам бор. Адибнинг тўлиқ очилмаган жиҳатлари абайшунос олимларимиз томонидан ўша Абай яшаган даврдаги шарт-шароитлардан келиб чиқиб, собиқ шўролар давлати мафкураси таъсиридан ҳоли ва ҳозирги замон руҳига уйғун равишда чуқур таҳлил этилиши керак. Ушбу тадқиқотда Абай ҳаёти ва ижодининг ана шу муаммоли жиҳатларини имкон даражасида мавжуд жумбоқли ҳолатларни бирмунча ечиб беришга ҳаракат қилдим.

Шу боисдан ҳам бу илмий-тадқиқот асари устида ишлаш менга осон бўлмади. Абай ижодий мероси ҳақидаги жуда кўп илмий-тадқиқот адабиётларини ўқиб, ўқиб олишимга, йирик алломанинг оламшумул аҳамиятга молик кенг дунёқарашлари, илғор маърифатпарварлик ғоялари ва шoirлик маҳоратини идрок этишимга ва бу ишда тинмай изланишимга тўғри келди. "Ечинган одам сувдан қайтмайди" деганидай, мен ҳам бу оғир ва шарафли ишга киришган эканман, бор билимим, имконият ва кучимни бағишлаб, қўлимдан келгунча ҳаракат қилдим. Бу ишда мен биринчи навбатда буюк шoir асарларидан жуда катта маънавий озуқа олдим ва, албатта, қозоғистонлик йирик абайшунос олимларнинг илмий тадқиқот асарларига мурожаат қилдим.

Мен бу ишимда бошқа илмий тадқиқот асарларидагидек кўп қиррали Абай ижодининг айрим йўналишларинигина олиб таҳлил қилиш ёки бўлмаса ижодининг ўзинигина ёритишни мақсад қилмадим. Мақсадим – буюк Абайнинг ҳам ҳаёт йўлини, ҳам кўп тармоқли ижодий меросини бир

китобга жамлаб, ўзбек ўқувчиларига оддий тилда, содда қилиб баён қилиш эди. Мақсадимга қанчалик эриша олганлигимни баҳолаш энди муҳтарам китобхонлар ва хурматли абайшунос олимларимизнинг ҳукмига ҳавола, деб ўйлайман.

Мен ушбу китобимдаги Абайнинг ҳаёти билан ижодий меросини тадқиқ этиш ишига янгича, ўзимга хос услубда ёндашганлигимдан, баъзи ёзганларим, айтганларим, фикр-мулоҳазаларим билан айрим абайшунос олимлар келишмаслиги ёки эътироз билдиришлари мумкин. Бу табиий ҳол. Чунки ҳар кимнинг ўз фикр доираси, ўз ўлчами ва эътиқоди бор. Мен ўзимни йирик абайшунос олим ёки адабиётшунослик илмининг билимдони деб ҳисобламайман. Абайнинг бебаҳо асарларининг бир ихлосманди сифатида ўқиган, билган, кўрганим, ҳис этиб, ўйлаганларимни ёздим. Уларни қандай қабул қилиш ҳар кимнинг ўз ихтиёрида. Фикрларимни ўзгага ўтказишдан йироқман. Сўзим ўзимники. Лекин буюк Абайнинг ўлмас ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб этишдек хайрли ишга томчидек бўлса ҳам ҳиссамни қўша олган бўлсам, меҳнатимнинг зое кетмагани деб биламан.

Китобимнинг сўнгида қадрли шеър ихлосмандлари учун қозоқ халқининг буюк шoirи ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг умуминсоний қадриятлар ва меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук асарларини тадқиқ қилиш, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолиятини яқиндан ўрганиш натижасида унга нисбатан қалбимда пайдо бўлган юксак ҳис-туйғуларнинг инъикоси сифатида ҳамда жоножон пойтахтимиз Тошкент шаҳрида ўрнатилган, юзидан ўзбек халқига бўлган қардошлик ва дўстлик меҳри ёғилиб турган буюк шoirнинг маҳобатли ҳайкалидан таъсирланиб битган бир жуфт шеъримни ҳамда қалбимнинг тўридан жой олган дўстлик навосини тақдим этишни лозим топдим.

АБАЙ ОЛАМИ

Абайни ўқидим ёшлик кезимдан,
Оламин ўрганиб топдим назмдан.
Шу боис шаънига шеъримни битдим,
Ихлосим билинсин ҳар бир сўзимдан.

Камолотга етказди уни халқи,
Ёшлигидан намуна бўлди хулқи.
Замонининг илғори бўла олди,
Адабий мероси абадиёт мулки.

Ўз халқини чин суйган ўғли эди,
Эл ташвишидан кўнгли доғли эди.
Халқининг қайғу-дардин қуйлаб ўтди,
Тақдири эли билан боғлиқ эди.

Маърифатпарвар эди у, баҳоси йўқ,
Тарғиб қилган илмининг соҳаси кўп.
Халқини маданиятли қилмоқ бўлди,
Эли кийган зар тўннинг ёқаси бўп.

Айтиб у ҳақни, очди халқнинг кўзин,
Халқпарвар бўлиб у танитди ўзин.
Халқнинг муддаосин қўйлагач, эли –
Олтинга тенглади унинг ҳар сўзин.

Ҳеч бир чечан Абайдан ошолмали,
Бўлислар ҳам ўрнини босолмади.
Сўз билан ўлдириб ҳам тирилтирди,
Ғанимлар унга оғиз очолмади.

Адашганни йўлга солиб кечирди,
Урмай-сўкмай ёвни ортга қочирди.
Дов-жанжаллар бўлса гар эл ичиди,
Абай келгач бариси тез ечилди.

Халқ ишончин шараф билан оқлади,
Эл ичиди тотувликни сақлади.
"Бош кесса-да, тил кесмоқ йўқ" дегандай,
Ҳақиқат ва адолатни ёқлади.

Хоҳлади у элининг омонлигин,
Ҳар бандага тилади имонлигин.
Олишиб жохил, зolim, нодон билан,
Талаб қилди ташлашга ёмонлигин.

Шеърларин халқига тўхфа этди,
Ҳар мисраси маънодор, хосиятли.
Келажак авлоднинг ғамин ўйлаб,
Қолдирди ортида кўп насиҳатни.

Билдирди у қозоқнинг ким эканин,
Жаҳонда ўзига хос эл эканин.
Она тилин, қадриятларин улуғлаб,
Уқдирди жамиятга ўз деганин.

Ўз халқини танитган ер юзига,
Абайни даҳо билди эл ўзига.
Алломалигин унинг билмоқ бўлсанг,
Эътибор бер ҳар бир доно сўзига.

Абай номи оламга маълум бўлди,
Асарлари халқига таълим бўлди.
Маърифатга чақириб ўз халқини,
Зўр донишманд, файласуф, олим бўлди.

Абай йўлин ўқисанг маъноси кўп,
Ёққан билим чироғин шуъласи кўп.
Таъзим бажо этайлик пок руҳига,
Авлодларга қолдирган мероси кўп.

У мангу яшайди халқи ёдида,
Гулчамбар узилмас хайкали олдида.
Ҳар йили муборак таваллуд кунин,
Муносиб атаймиз ўзбек элида.

АБАЙ ҲАЙКАЛИ ЁНИДА

Тошкент шаҳридаги Абай ҳайкали олдида

Абай ҳайкалига ҳайрат-ла боқдим,
Ногоҳидан олам сирин ўқидим.
Назмнинг сирларин дилдан ҳис этиб,
Унга атаб ушбу шеърим тўқидим.

Турар у унсиз, чуқур ўйга толиб,
Асрлик саволларга жавоби тўлиқ.
Маъноли назарин олисга ташлар,
Бизга ҳақ йўлни кўрсатгандай бўлиб.

Абай оламига кириб кетаман,
Бой фалсафасин англаб етаман.
Адабий меросидан завқ олиб мен,
Буюк сиймосига таъзим етаман.

У сўз заргари, шеърят дарғаси,
Донолик тимсоли, эл-юрт оғаси.
У мутафаккир, аллома, устоз,
Эли кийган зарбоф тўннинг ёқаси.

Улуғ Абайнинг сўзлари олмос,
Эзгуликка чақириб сира толмас.
Ҳар ўлан мисраси мангу яшайди,
Эл юрагида қолар, асло ўлмас.

ДЎСТЛИК НАВОСИ

Ҳилпирад эл ардоғи,
Мустақиллик байроғи.
Ўзбегимнинг юртида
Дўстликнинг йўқ ардоғи.

Барча миллат яйрашган,
Бир-бирини англашган.
Ўзбекистон диёрин
Ватан дея танлашган.

Ўзбек-қозоқ дўстлашган,
Бир бўлишга аҳдлашган.
Бир-бирининг ишончин
Чин юракдан оқлашган.

Юртбошим раҳнамо,
Фармонлари пурмаъно.
Халқини олға бошлар,
Бахтин тилар қуш – Ҳумо.

Маданий марказ бош-қош,
Тадбирлари ҳаётбахш.
Мисоли "Олтин кўприк"
Боғлар халқларни қардош.

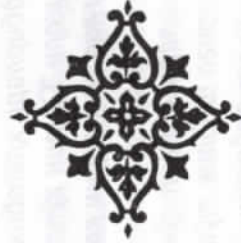
Бошларига бахт кўнар,
Даврага шодлик тўлар.
Ўзаро камарбаста,
Қўл ушлашган эл улар.

Меҳридан кўнгиш тўлар,
Оға-ини, дўст булар.
Деразаси тенг келиб,
Қаранг, чехралар кулар.

Яйраб дўстлик навоси,
Келар ҳар ким ҳаваси.
Қўшиқ ва ўланида
Навоий ва Абай саси.

Тошкентим қутлуғ макон,
Қучоғи кенг ҳар замон.
Ўзбегимнинг юртида
Барча халқлар ҳур, омон.

Ватан муқаддас жойим,
Қўз тегмасин илойим.
Шундай жаннат маконда
Дўстлик барқарор доим.



Фойдаланилган адабиётлар

1. Абай Қўнонбоев. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1961.
2. Абай. Асарларининг 2 жилдлик тўлиқ тўплами. – Олмаота: Ёзувчи, 2005 (қозоқ тилида).
3. Абай. Қалин элим, қозоғим... Танланган асарлар – Олмаота: Атамұра, 2002. (қозоқ тилида).
4. Абай. Қора сўзлар (Насихатлар). – Олмаота: Санъат, 2010 (қозоқ тилида).
5. Абай. Сайланма. – Тошкент: MASHNUR-PRESS, 2018.
6. Мухтор Аvezов. Абай йўли. 4 жилдлик. Роман-эпопея. – Олмаота: Ёзувчи, 2006 (қозоқ тилида).
7. Мухтор Аvezов: Абай. Роман-эпопея. 1-2 китоб. – Тошкент: Ўздавнашр, 1951 – 1953.
8. Мухтор Аvezов. Абай йўли. Роман-эпопея. 3-4 китоб, – Тошкент: – Ўздавнашр. 1957 – 1960.
9. Аvezов М. (Мысли разных лет) Тўрли йиллар фикрлари. – Олмаота, 1959 (рус тилида).
10. Абай Қўнонбоев ижоди чет эл рецепциясида. Илмий нашр. – Олмаота: Адабиёт олами, 2016 (рус тилида).
11. Абай ҳақидаги эсдаликлар. – Семей, 2011 (қозоқ тилида).
12. Абай (Иброҳим) Қўнонбоев. Мақолалар тўплами, – Олмаота: Адабиёт олами, 2013 (қозоқ тилида).
13. Мекемтас Мирзахмедов. Абайшунослик. 2 жилдлик. Илмий нашр, – Остона: Интерактив Қозоғистон, 2014 (қозоқ тилида).
14. Уалихон Қалижонов "Ойкўз" адабий мақолалар билан портретлар. – Олмаота: Тау-Самал, 2012 (қозоқ тилида).
15. Асан Омаров. Абай: очилмай қолган қирралари. Монография, – Семей: Интеллект, 2015 (қозоқ тилида).
16. Асет Медеўхон ўғли. Абай йўли билан. – Семей: Принт-мастер, 2015 (қозоқ тилида).

17. Ўзбек-қозок адабий алоқалари. Мақолалар тўплами.
– Тошкент: MASHNUR-PRESS, 2018.
18. Абдулла Рустамов. Абай прозаси. Диплом иши. – Тош-
кент: Тошкент Давлат университети, 1970.
19. Абдулла Рустамов. Абай – қозок халқининг улуғ
шоири ва мутафаккири. Илмий тадқиқот рисоласи. – Тош-
кент: Билим, 1970.
20. Абдулла Рустамов. Абай олами. Илмий-адабий нашр.
– Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2015.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк қозок шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меъросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида”ги қарори	3
Буюк Абай сиймоси – абадий дўстлигимиз рамзи	6
Мукаддима	12
I. Абай йўли	19
Абай яшаган давр ва муҳит	19
Абайнинг ҳаёт йўли	24
II. Абайнинг ижодий мероси	52
Абай шеърляти	56
Абай прозаси	112
Абай ижодига озик бўлган манбалар	143
Абай ижодидаги баъзи жиҳатлар ҳақида	151
Абайнинг мусиқий асарлари	154
III. Абай сиймоси	158
Абай таълимоти	158
Абай ҳақида сўз	166
Эътироф	180
IV. Дўстлик сафари	184
Шарққа – Абай элига ташриф	184
Сўнги сўз	223
Абай олами	228
Абай хайкали ёнида	230
Дўстлик навоси	231
Фойдаланилган адабиётлар	233

Абадий-илмий нашр

Абдулла РУСТАМОВ

АБАЙ АБАДИЯТИ

Мухаррир:

Раъно Муллахўжаева

Техник муҳаррир:

Гулноза Ортикова

Мусахҳиҳ:

Дилноза Рустамова

Бадий муҳаррир:

Василий Бурцев

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
хузуридаги нодавлат потиэжорат таъкилотларини
ва фуқаролик жамиятининг бошқа инстиутларини
қўллаб-қувватлаш жамоат фонднинг грант лойиҳаси
доирасида Ўзбекистон қўшқ миллий маданий марказининг
буюртмаси асосида чоп этилди.

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: АЛ № 309. 2017 йил 22 июн.

Теринга 2019 йил 06 мартда берилди.

Босишга 2019 йил 20 майда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16 «Vites Times» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

14,75 шарт. б.т. 13,75 ҳисоб нашр. таб.

Адади 1000 нусха. 55-сон буюртма.

“Мухаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100011, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,
Сўғалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru

Рустамов Абдулла Интимоқович

1948 йили Тошкент вилоятининг Зангиота туманида туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг филология ва Тошкент аграр университетининг иқтисод факультетларини ҳамда Олий партия мактабини тугатган.

Меҳнат фаолиятини Белорусияда ҳарбий зобитлик хизматини ўтаб келгач, Тошкент педагогика университетида ўқитувчилықдан бошлаган. Кўп йиллар Тошкент вилоятидаги Янгийўл ва Зангиота туманларида раҳбарлик ҳамда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасида масъул лавозимларда ишлаган. Мустақиллик йиллари Ўзбекистон Республикаси Президенти Давлат назорати Қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони ва Республика Вазирлар Маҳкамасида масъул вазифаларда хизмат қилган. Ҳозир меҳнат нафақасида. Жамоат ишларида фаол қатнашиб, ўзбек ва қozoқ тилларида барабар ижод қилиб келади.

Унинг "Ҳаёт кўшиқлари", "Кўнгил қартаймас", "Соғинч" ва "Кўнгил мулки" номли шеърий тўпламлари, "Ҳикматнома" ва "Отамерос" номли насрий асарлари, "Абай олами" илмий тадқиқот асари, "Отанинг сўзи – ақлнинг кўзи" ва "Ҳикматли дунё" номли бадий-публицистик асарлари ҳамда "Ҳаёт сабоқлари" эсдалик ва сир-сухбатлар китоби нашр этилган. Унинг ҳаммуаллифлигида "Мангулик эл", "Биз – бир халқмиз", "Мирзачўл бунёдкори" ва "Улуғ Абай – қozoқ-ўзбек халқининг ёруғ юлдузи" ҳужжатли-бадий фильмлари суратга олинган.



ISBN 978-9943-5761-2-4



9 789943 576124